

શ્રી સૂરજભદ્રા દેસાઈ અંશમાળા પુ-૮

રાજા રામમોહન રાયથી ગાંધીજી

[તિલકની આઠાદીના ઇતિહાસની એક સમીક્ષા]

મગનભાઈ અબુદાસ દેસાઈ

પ્રેસિડેન્ટ મહામંડળી મંડળ

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ

અમદાવાદ-૧૪

સંપૂર્ણ સ્વરાજની યોજના

પ્રકાશકનું નિવેદન

આ પુસ્તક શ્રી સૂરજગદેન સ્મારક ગ્રંથમાળામાં પ્રસિદ્ધ થાય છે. આ માળા મુખ્યત્વે ઇતિહાસ, બુદ્ધિજ્ઞ, અર્થશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયો પરના મથો પ્રસિદ્ધ કરવા માટે વિચારી છે. તેમાં આ અગાઉ પ્રસિદ્ધ થયેલી ચોપડીઓની યાદી, પાછળ આપવામાં આવી છે.

૧૮૫૭ની શતાબ્દી નિમિત્તે આ પુસ્તક બહાર પાડવામાં આવે છે. માનું છું કે, આપણા ઇતિહાસના એ મહાપર્વની ઉજવણી આથી શીકે શોભશે.

આ પુસ્તક ગયાં બે વર્ષના આપણા ઇતિહાસની ઊંડી સમીક્ષા પે છે તેથી જ તે આટલા કદમાં સંભવી શકે છે.

પુસ્તક કેમ કરતાં લખાયું એ વિષે લેખક તરીકેની અલગ સ્થિતિનામાં કહ્યું છે, એટલે અહીં તે વિષે જ્યાં રોકવાની જરૂર નથી આજી મહાશયી તથા સામાન્ય વાચક સૌને આ ચોપડી આવકારપાત્ર લાગશે એવી આશા છે.

પ્રસ્તાવના

આ ચોપડીનું પેટા-નામ બનાવે કે, ને હિંદની આઝાદીના ઇતિહાસની એક અભીક્ષા છે, એટલે કે, તે તેની તવારીખનો વિવરણમય નથી તેથી તેમાં તેનું રિગતનાર બધાન મગશે નહીં, ન તેમ કરવાનો ઇરાદો પણ હતો.

જાના, એવું રિગતનાર બધાન પણ હવે લખાવું જોઈએ, એમ દ્વં વરમોથી માનતો આગ્યો છું એક રીતે કહું તો, એ લખવાનું સ્વપ્ન પણ મનમાં સેચ્યું છે એના જ પ્રારંભિક અભ્યાસ રૂપે મારો ૧૬૦૦ થી ૧૮૦૦ સુધીનો ઇતિહાસ — ‘હિંદની અંગ્રેજ વેપારશાહી’ છે આગળ ૧૮૩૫ સુધી તેનો કાવ્યો લેખ તૈયાર પડ્યો છે ત્યાર પછી એ કથા આગળ લખી જોઈએ. પરંતુ તે લાંબુ મોટું કામ થાય ત્યારે થાય, દરમિયાન ૧૮૩૫ થી સો વર્ષની તવારીખની જિણ્ડી સમીક્ષા કરતો અભ્યાસમય કોઈ અભ્યાસીએ તૈયાર કરવો જોઈએ, એમ એક શિક્ષક તરીકે મને હમેશા લાગ્યું છે કારણ કે, આગળના વિદ્યાર્થીને આ મહાન સૈકાની ખગર ન પડે, તો હિંદના ભરિધના નાગરિક તરીકેની તેની ડેગરશીમાં ગામડું રહે, એટલું જ નહીં, નના જન્મેના હિંદને તે સમજી જ ન શકે આપણા શિક્ષણતંત્રમાં આજે આ ખોટા અણપૂરી જ રહી છે હવે તેમાં સુધારો થવો જોઈએ.

પરંતુ, આ ચોપડી તે મનોરથનું સીધું પરિણામ નથી તેની ઉત્પત્તિ અણધારી રીતે થઈ ઈ સ. ૧૯૫૪ માં, ગુજરાત એલેક્ઝાન્ડ્રા ઇતિહાસ અને અર્થશાસ્ત્ર મંડળે તેના ૨૫ વરસના ઉત્સવને નિમિત્તે એક વ્યાખ્યાન-માળા યોજી હતી તેમાં લાગ લેના મને બોલાવ્યો હતો, અને વિષય મોઝ્યો હતો — હિંદ કેમ કરતા સ્વતંત્ર થયું? આ વિષય મારી

રમિનો હતો. તેની ચર્ચા કરવાને માટે ને મથળ આપ્યું — ‘રાજ રામમોહન ગમથી માધીલ’, કે જે નામે આ ચોપડી બહાર પડે છે

વ્યાખ્ય નના દોરેનામાં મે જે ચર્ચા કરી, તે તેના શ્રોતાઓને તિલચપ્પ લાગી અને રુપુ કે, આ રસિક વિચ્છી પ્રસંગોપાત્તના બેતા પછુ તે રિપે ને નૂ ચોગક લેમો દ્વારા લખી નાખુ, તો ‘શિં. સાં’ ના વાચકોને રસ પડે તેના તરી તરીકે કાર્ક લેખન તો કરવાનું ગટે જ છે, તો આ રિપે શો ખોટો ? આમ મે લેખમાળા જાનેવરી ૧૯૫૪ મા ચર કરી અને ૧૯૫૫ ના નવેમર સુધી દરેક દરેક ચર્ચા ત્યાં સુધીમા નૂ ૧૮૪૦ સુધી પહોંચો હતો ૧૯૪૨ નો સમય આવના લેખમાળા અગ્રી ૧૮૪૨ થી ૧૯૪૭ સુધીના પાંચ વરસનો મહાગતિવાન ઇતિહાસ-આ ! ત્યાં ૧૪૧ દમણ તૈયાર થઈ તેમ્નો ભાગ આ ચોપડીમા પહેલી વાર પ્રસિદ્ધ થાય છે તે સિવાયનું બીજું બધું લખાણ ‘રિશ્તુ અને આદિત્ય’મા પ્રસિદ્ધ રહેલું તેમાથી લઈને આ ચોપડીનું સંપાદન થયું છે

અત્યંત, ચોપડીનો મુખ્ય ભાગ તેના પ્રથમ ૧૧૦ પાના છે તેમા મે ઇતિહાસની અમુક સ્થાન સમીક્ષા રજૂ કરીને, હિંદ કેમ કરતા આજે થયું તેની દ્રષ્ટિમાં કથા કરી છે

પુસ્તક રૂપે તે આપના વિચાર આપ્યો કે, આ કથામા પુરવણી કરે એવું બીજું લખાણ તૈયાર હોય તો તે પછુ લેવું કીક થશે તેથી પુસ્તકની ઉપયોગિતા પછુ વધશે આમ માનીને ‘પુરવણી’ તરીકે તેમા બંધ બેંધે એવી બીજી આમઝી ‘શિં. સાં’માથી પસંદ કરીને આપવામા આવી છે વાચકને તે પસંદ પડે એમ માનું છું

મૂળ ઇતિહાસ-સમીક્ષા બેડે આ પુરવણીની સામઝી વીણીને મુકવામા જે ખ્યાન નક્કરમા રાખ્યો તે દ્રષ્ટિમાં કનું પુરવણીના ચર્ચના ૬ પ્રશ્નોમા કેવીક વિશેષ ઇતિહાસિય સામઝી છે, જે દ્વારા ગયા સો વરસના કેવીક ખાસ ક્ષેત્રોના ઇતિહાસ પર પ્રભાવ પડી શકશે.

પ્ર. ૭ થી ૧૨ માં આઝાદીના પ્રમુખ ધાર્મિકો વિશે કાર્મિક સામગ્રી છે, જેમા ગાંધીજી વિશે તેમની સત્યાગ્રહી કાર્યપદ્ધતિનો ચિતાર મુખ્યત્વે મળશે બાકી રહેના છેના ચાર પ્રકરણોમા ભાગ ૧ અને તે પછીના નવા દિવના થોડાક મુખ્ય પ્રશ્નોની ચર્ચા છે આ બધી સામગ્રી ૧૯૪૭ થી ૧૯૫૦ ના લખાણોમાથી જ છે એક સિવાય (જે શ્રી ગોપાનદાસ પોતનુ છે) તે મધ્ય લખાણ મારા છે વાચકને વિનવતી છે કે, તે વાચતી વખતે, તેની નીચે આપેલી, તે લખાણ તારીખ ધ્યાનમા રાખે, કેમ કે, તેની ચર્ચા ભાગ ૪૦ ઉપર એની ધ્યાન દેશે, જે અત્યારે રાચતા મધ્યમેસતી ન લાગે

સમીક્ષાની રાંતી તથા ચર્ચાના વિસ્તાર વિશે જે બોલ કરેલા જોઈએ લેખમાળા શરૂ થઈ તે એવા ખ્યાલથી કે, જે પાચેક લેખોમા વ્યાખ્યાનનો મર્મ કહી દેવો શકના પ્રકરણોમા આની અસર રાચકને દેખાશે તે પ્રકરણો લગભગ રૂપરેખાના ટાચલ જેવા લાગશે જેમ જેમ તેમા આગળ ચલતો ગયો અને આપણા કાગળની નજીક કથા આવતી ગઈ, તેમ તેમ આ દ્રશ્યની રીંતીમા અગભર જ ફરફાર થતો ગયો કથા કાર્મિક લખાણથી કહેનાતી ગઈ એના હપતા દુ દર મહિને લખતો જતો હતો, પહેરેથી લખી રાખેલી કથા હપતે હપતે આપતો હતો એવું નહોતું આ રીતે ચાલતા ૧૯૪૨ના કાળ સુધી આ યો, ત્યાં આગળ હપતો અગ્રકથો તે અત્યાર સુધી અટકેલો જ રહ્યો છે તેમા કારણ એ હતું કે ક્રિસ મિશનથી ૧૯૪૭ સુધીના પાચ-સાત વરસમા બનાવેલી એવી તો પરપગ ચાલી કે, તે બધા તત્તુ માદ કરીને જ વાત માડી શકે એટલે તે અંગેની સામગ્રી જોની જોઈએ

આમ અટકેલું કામ, આ ચોપડી બહાર પાડતી જોઈએ એ નિમિત્તે, થોડા વખત પર હાથ લીધું ૧૯૪૦ પછીના ધીતહાસના આ પ્રકરણો સારી પેઠે વિગતવાર લખાણવાળા થયા છે મને લાગે છે કે, તે તે " કેમ કે ૧૯૪૨થી ૧૯૪૭મા જે ચુ તેની દ્રશ્ય કથા

એમાં એને જોવા મળશે આ પ્રશ્નજો તૈયાર કરનામાં થી વી પી. મેનનના છે ના પુસ્તકે (‘ધી ટ્રાન્સફર ઓફ પાવર ઇન ઇન્ડિયા’) અને સારી મદદ કરી તેની સાથાર નોંધ લઉં છું તે જો ન મળત તો આ કથા કોના મારે ઘણી તત્કાલીન સામગ્રી જોવા પડત અને તોયે, આ મળ્યા થયેન ધનનાના, થી મેનન જોવા અતરંગ જાણુદાર જે કહે તે તો ન જ મળત આ પુસ્તક આપણા દેશના આ પ્રકરણ અંગે કીમતી અથ છે

દિલ્લી આઝાદીના ઇતિહાસની આ દમની સમીક્ષા અથ રૂપે આપણી ભાષામાં આ પહેલી ત્રગ મકાર પડે છે, એમ માનુ છું દિલ્લીના આ મળનો ઇતિહાસ તેના પૂર્વેના અને સૈદ્ધાંતી ગતિમતિ તરા નીતિરીતિમાં મૌનિક પનદો જતાનારો છે અદિસ રાજ્યકાલિનો જગતમાં પહેલો નમૂનો એમાં જોવા મળે છે એ રસ્તુની માર્ક જાણી આ સમીક્ષા અને પુરાણી જે વાચકને કરાની થય, તો દુ કૃતકૃતના માનીશ

આ કાલિનો એક સૈનિક દુ છ એક વિદ્યાર્થીની નજર રાખી ૧૯૨૦-૧ થી દુ તેમાં ભાગ લેતો આનો છે એમાંથી મળેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ અને તેના ચિતનમનન પરથી મારા મનમાં આ મળી રિષેના ઇતિહાસનો જે જનનો નમ્નો નજરમાં નીનર્ગ આ મો તેને આ મોપડીમાં આવના લખાણો દ્વારા જતાવવા મે પ્રવલ્ન કર્યો છે

મને લાગે છે કે આ કાળમાં દિલ્લી પ્રજાએ, તેના ઇતિહાસમાં એકો વરમો માદ, પ્રત્યક્ષ અનુભવકાર્ય ભજનાનુ જોધુ તેણે દિલ્લી માટે તેની પ્રજાના પુરુષાર્થને માટે દવે પગીની તેની માત્રાત માટે એક નવી જ ભાનની મજન — નવો જ યુગ માડનાની સરજાત મરાવી જે તે વિશે જનમન ર્ક જાનપૂરક સ્તીએ, તો જ તેનો લાભ મરે, નવી તો હતી મુગીએ બિખારી રહીએ આપણી પ્રજાને માટે નવી દષ્ટિ નવે આદર્શ નરા પગાકમયનુ આદ્વાન આ દિનિદાસે આપ્યું છે તે આપણે ત્રીરીગ કે પગી મદ આગતના કાળથી થનુ આપ્યું છે

એમ, — અને જેનું પુનરાર્જન ૧૮૫૭માં જોયું તે દમનુ, — ફરી ફૂંચ, સન્ધિ સ્વાર્થ, ભાગના અને ગાપ્ટ્રોડી વાણિયોમાં પુનર્જનને સદા ને મરણ પડીયું ? — આ મહાન આપણી આગમ છે

આપણે આ પ્રશ્નને સાચી રીતે અને અનન્યતાપૂર્વક ઉઠેવાને માટે સ્વરાજ્ય મેળવ્યું છે તે એક માધ્યમ છે, માધ્યમ તો જગતમાં માનવકુટુંબની મુખશાંતિ અને સાર્વભૌમ જીવનિકાએ આપેલાં એ દમનો જગતીય સર્વોચ્ચ છે દિવ આથી જાન્યુ વેર્મને નાનો નાનો પદ જે ખૂબા તત્ત્વ મુગ્ધા મહાત્માની વાત સમજનારો દિદ દેશ કેવળ પિડે આવી જાય છે, એ આપણી સામાજિક કે માનુષ્યિક એમ છે, તેમાથી મર્યાદા આપણે એ આપણી રાષ્ટ્રીય મનામતીને માટે ઇતિહાસગ્રામી શીખ છે

મેત્રણ પેઢીથી એક સગજનું સ્વપ્ન મેરણ ગણા તો આપણે ચક્રા હવે ક્યા સ્વપ્નને મરીએ ડીએ — મેરણ છે ૧ રાષ્ટ્રો આપણા આદર્શના ઉન્નત શિખરોને દૃષ્ટિમાં રાખીને કે રાખ્યા નગર આલે તેમાં તેમની ચત્તીપડતીના ખીજ રહે છે, એ ઇતિહાસનો સનાતન સાર છે આજ્ઞા દિવનું સ્વપ્ન પ્રાચીન દિવનું નથી અથવા એ છે તો સનાતન દિવનું જે વ્યાખ્યા તેના રાષ્ટ્રપિતાએ જીવી ખતાવી અને શીખનારને માટે જીવન આપ્યું તે છે આ વસ્તુ કેવળ દિવસનું નથી તેમાં જાનિ રગ ધર્મ કે ભાષા યા બુગોળના અતરાય પણ નથી મનુષ્ય તેના સરજનદારને વક્ષદાર મો અને સૌ ભાર્તમહેનો છીએ એ વાદ રાખીને પોતાનું મદમજનન, સમાજજનન તથા રાષ્ટ્રજનન ગુજારે — એ જાતની અરોધર્મપરાયણ જનદૃષ્ટિ ગાંધીજીની ધર્મદૃષ્ટિનું કાર્દ છે આવો વ્યાપક સર્વભાવ જગતના નરનુબનો માનવધર્મ છે ગાંધીજીએ તે આદર્શ આપણને શીખ પો છે આજ આ સમય આખા જગત સામે છે દિદે આ સ્વપ્ન શિખરનું આશિષ્ય કરવાનું છે આપણી મર્દ સદીનો આ પાઠ આ

સમીપા ને ગ્રેગી રહે, તો તેનું પ્રયોજન સફળ થશે. પ્રભુ એ વસ્તુ
 દિદીઓના હાથમાં ગ્રેસ, એટલી પ્રાર્થનાની સાથે આ ચોપડી વાચમે
 આગળ રજૂ કરું છું

૨૧-૭-૧૫૭

મગનભાઈ દેસાઈ

માકળિયુ

પ્રમાસાનુ નિવેદન	૩
પ્રસ્તાવના	૫
૧ ઉપોદ્ધાત	૭
૨ રાત્રી રાગમોહન રાગનો યુગ (હિંદની સ્વાતંત્ર્યચાત્રાની આદિ પેઢી)	૯
૩ ૧૮૫૭નો યુગ	૧૪
૪ ૧૮૫૭ થી ૧૮૮૫ (પુનરુત્થાનનો ઉપ દાગ)	૨૦
૫ સ્વાતંત્ર્યચાત્રાની ત્રીજી પેઢી (ઈ સ ૧૮૮૫ થી ૧૯૨૦)	૨૭
૬ સ્વાતંત્ર્યચાત્રાની ચોથી પેઢી	૩૧
૭ આધીયમની સ્થાપના (સ્વરાજ્યચાત્રાની ૧૯૧૫ થી ૧૯૩૦ સુધીની મજા)	૩૬
૮ આખરી ફેસનો (સ્વરાજ્યચાત્રાની ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૭ સુધીની મજા)	૪૭
૯ ખીલુ વિચ્છેદ અને પ્રાતિદ સ્વરાજનો અંત	૫૦
૧૦ યુદ્ધનિષેધનો સત્યાગ્રહ	૬૭
૧૧ ક્રિષ્ણ મિરાન	૭૩
૧૨ હિંદ ઉઠો ની લગત	૭૭
૧૩ લડાઈનો અંત અને નવી બિઠિસ સરકાર	૮૧
૧૪ વચગાત્રાની સરકાર	૮૬
૧૫ બંધારણસભા વિષે મહાભાઈ	૯૦
૧૬ આઝાદીનું નામ બદલે પહોંચ્યું	૯૪
૧૭ ભૂતકાળના ગણ માર્ગી	૧૦૧
ઉપસંહાર	૧૦૫

પુરવણી

‘દિંદ ઊડી દહે જા તું ચાલ્યો’ — ‘નવો નરસેયો’	૧૧૨
૧. ૧૮૫૭ની સંગ્રામી	૧૧૩
૨. પૂની થયેલી ખેડી	૧૧૬
૩. સો વર્ષ ઈશ્વર	૧૨૮
૪. રાષ્ટ્રના સિંહાસનનાં ગર્વાં યો ગરસ	૧૩૧
૫. ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રથમ	૧૪૨
૬. રાષ્ટ્રની ભાષાની કેળવણી	૧૪૮
૭. ગાંધીજીની દાર્શનિકતા	૧૫૩
૮. ‘ઝેલો છટોરો’	૧૫૬
૯. સ ધર્મ: કિં જ સેવ્યે — ચેતિહાસ પર	૧૫૮
૧૦. સ્વદેશ અને જ્ઞાતકુલાડ	૧૬૮
૧૧. દાયે-આશ્રમ કીણા	૧૭૩
૧૨. કુચિત વ્યવહાર માટેનું	૧૮૦
૧૩. ધર્મવાર દેસ અને આપણાર પ્રેમ	૧૮૧
૧૪. પ્રેમદાસી કે નોકરદાસી?	૧૮૮
૧૫. રાષ્ટ્રના બધાગણનાં બે ધર્મિયાં	૧૯૦
૧૬. દિંદના રાજ્યધર્મિયાંનો જન્મ	૧૯૨

રાજા રામમોહનરાયથી ગાંધીજી

ઉપોદ્ધાત

[ગાંધી રામમોહનરાયનો મળ એપ્રે ૬ ૨૧૭૭૨થી ૧૮૩૩]
અગ્રેશ રાજ્ય તે મળમા જગામમા ગોપ્યાર્થ ગયુ હતુ અને તેની
ધમ્મી સ્થાપા પાકે પાચે કરાગે સારુ અગ્રેજ રાજ્યમાંથી વિચારતા
હતા ગે કામ એટલે અગ્રેજોના રાજ્યનો સ્થાપનાયુગ

ગાંધીડનો સમય એપ્રે ૬ ૨૧૬૮થી ૧૮૪૮ તે મળમા
અગ્રેશ રાજ્ય પૂરુ જાગીને પડી ઠાવા લાગ્યુ ધૂળ પર નીપણનો
પાપકા બચે નીચો થાય તેવુ માર્ક થયુ આ મળ એટલે અગ્રેજ
રાજ્યનો ઉત્થાપનાયુગ

સ્થાપનાયુગના વખતના દિવસે દોરનાનુ કામ રામમોહનરાયે
મ્યુ આ ૬ હુ તે કોઈ રીતની તે મદાભારતી પુરુષની નિદા કે
અપસ્તુતિ રૂપે નથી મહેતો પરતુ તેની પૂરી સ્તુતિ તેમા કરુ છુ

તે યુગમા દિ દે નવુ જ કાર્ક અનુમ મુ કતે શરમે, ળી શક્તિએ
છતા મજે અો પૂરતી આદ ન અમન છતા હજારો ગાઉથી આવેના
અપનીક જોના ગોરાઓ આચગ દિવ પરાસ્ત થઈ તેમના લોભ અને
વેધારનુ ભોગ થયુ અને તેમ તેને ગનામ થતુ કોઈ દિદી રાજવી
રોડી ન શકયો બને પેતા અગ્રેજ ઇતિહાસકાર સિનીએ કહ્યુ છે
તેમ આપણે જ હાથે આપણે જ પેમે આપણા જ લશ્મરથી
અગ્રેજોએ આપણને દરેક પા ને પેતાનુ મમ માલ્યુ જ મે આમ થતુ
એ તો ળી વિચિત્ર કહેનાય આ વિચિત્રતાથી આપણી પ્રજા ક્યાર્ક
ગઈ છતા નવા રાજ્યમાંમા માર્ક અમુક નિરાત અને ખરી ખોટી
પરસ્થા પથ તેજે ભોઈ

આ પ્રકારના વિચિત્ર પરિવર્તનની નાહ પાગખીને દેશને માટે રસ્તો સ્પષ્ટ કરવો, એ મોની જવાબદારી ગાંધી રામમોહનરાયે અદા કરી એમ ઇતિહાસ જરૂર કહે છે કવિશ્રી ટાગોરનું વાલ્ય ટાકુ તો,

“ Through the dynamic power of his personality and his uncompromising spirit, he visualized our national being with the urgency of creative endeavour .

He is the great path maker of this century who has removed ponderous obstacles that impeded our progress at every step, and initiated us into the present era of world wide co operation of humanity ”

[ચોતાના પ્રબળ પ્રતિભા તથા અડગ આત્મમગ્નેશીને તેમણે આપણા ગાંધીજીને તેના વિશ્વસ માટે સર્જનાત્મક પુરુષાર્થ દ્વારા બતાવેલા તત્ત્વજ્ઞતાની ઉંચે પાંખો લીધી આ સંમતિ તે માનવ પરિવર્તન છે, હાલે ને પગલે જે ભારે મોટા વિગતો આપણી વિમુક્તચાત્રામાં નવા તે તેમણે દુઃસ્વર્ણ અને આજના જગત્ત્યાની માનવ સહાયતા નવજુગની આપણને દીક્ષા આપી]

ગાંધી રામમોહનરાયે દિલ્હીના અવાંચીન યુગનો પાયો નાખ્યો, અને તે દાળે એક એવી રાષ્ટ્રગતિ શરૂ કરી કે જેને જોઈને દિલ્હી તે વખતની અવનત દશામાથી ધવા મેળવવાને પહે પગલું થયું

આ યુગમાર્ગ સમજવાને માટે રાજાના જીવન તથા કારકિર્દીમાં ડોકિયું ફરીએ તો એ પડે એવી વાત છે પરંતુ તે લોભ જતો કરવો જોઈએ

૨

ઉપગતી જ ગીતે જોના, દિલ્હી ખીન્ને નવો વિશ્વયુગ આ પો તે વીસમા સદી પર આવના, - વગમત ૧૦૦ વરસ અગ્રેજી રાજ્યને થતા, - દેશના જે દાન થતા જોવા મળતા ગયા, તેમાથી પેદા થયો રાજા રામમોહનરાયે આપેના પાઠ પ્રમાણે આજના દિલ્હી જે ખીન્ને અનુભવ થયો, તે પરગણાની ગુનામીનો, તેના અપમાનનો, રાષ્ટ્રના

આત્માના દ્વારનો, સમાનદાનનો, પ્રગતીય સ્વતંત્રી અનનિ ધનાના બધનો

આ નવું પરિણામ પણ એવું જ વસમું અને કારમું હતું તે વખતે પણ દેશને નાપચંદ્રદર્શકની જરૂર હતી, કેમ કે જૂના યુગનો પણ પૂરતો નહોતો — તેની શક્તિ ખૂટતી હતી તે વખતે એવી જ પ્રયત્ન પ્રતિભાસથી મદાભારતી પુરુષ ગાંધીજી આપણને મન્યા દાગોરે ગમ્મને માટે વાપરેલા ઉપર દાકેના સંદોષો જ આપણે આપણા નવા યુગદ્ધા તરીકે આધીષ્ટને કહી શકીએ છીએ

આ રીતે જોઈએ તો દિલ્લા આ જાને મહાપુરુષોની પ્રતિભામા આ પ્રકારનું આશ્ચર્ય રહેતું હતું અને ધર્મપુરુષો હતા, દેશભક્ત હતા, માનનાગ્રેમી હતા, મહાન હિંદુ અને હિંદી હતા

ખાસ વિશેષ એ કે, અને અંગ્રેજ પ્રજાના દોષ્ટ હતા અને હિંદી તથા અંગ્રેજ બેઉના બેમા કલ્યાણમા માનનારી એ સમન્વયનીતિમા માનતા હતા પરંતુ, ઇતિહાસની ગતિનો જેવ એવો હતો કે, એકે દિલ્લા અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપનામા હાથ દીધો મીલખે તેને ઉત્થાપનામા અને પ્રક્રિયાઓ ઉભય પ્રજાઓના હિતમા હોઈને જ, આજી ઉપરથી મિશ્રિત અને નિરૂપી લાગતું કામ જતા મૂળ અને દૂર દષ્ટિએ જોતા, એક જ પ્રવાહનું કામ આ બે મહાપુરુષોએ કર્યું

ખતેના સમકાલીન મનર્નર-જનરલો માદ કરવાથી એક મનનો દાખવો જોવા મળે છે અને જાણ વેગના મિત્રો હતા અને અરસપરસ મદદ કરવા ઉત્સુક હતા મેન્ટિક અને રામમોહનરાય માઉન્ટબેટન અને ગાંધી મિત્ર પેકે વર્ત્યા અનેએ અરસપરસ મદદ લીધી અને દાધી અને પોતપોતાના દેશનું કામ કર્યું

આ પ્રકારના યુગપ્રવર્તનનું ઉપદેશ પણ એને અનુરૂપ જ આ યુ — સત્તાત્ર દિલ્લો પ્રથમ મનર્નર-જનરલ દિલ્લી જ પસંદગીથી અંગ્રેજ બન્યો આ બે મહાપુરુષોની દષ્ટિમા જે જગત્કલ ભારના અને વિશ્વજિત પ્રેમભાવ હતા, તે વસ્તુએ આ દોહસો જસો વરસના દિલ્લા

હનિદાનને ધણામા મુખ્ય કામ હતું , એ ભાવો આ લાગા યુગના પ્રાણ સૂર રૂપે ગલા છે, અને એને આગળ લઈને વિશ્વગીતને નમ આપવાનું કામ, તેથી જ કરીને, આજે દિલ્લે ઈતિહાસની નિયતિની અનિવાર્યતાપૂર્વક આતિને લાગ્યું છે

૩

અંતે ૮ ગાંધીજીના આ ને ૧૦ હનિદાસ-અવાદ આજે કાર્ક નીતરી ગઈ છે, તે વખતે એનું એક અને સૌથી મોટું લક્ષણ પશુ જોવા જેવું છે, કેમ કે તે આ એ યુગપુરુષોના નવવિદ્યાનનું એક નિર્ણયક પશુ છે

આ વસ્તુને માદી ભાષામા આપણે ઉપર જોયું — ગાંધી રામમોહનરાયે અંતે ૭ ગાંધીજીની સ્થાપનાનો મન આપ્યો, ગાંધીજીએ તેની ઉત્થાપનાનો મન આપ્યો

આ વસ્તુને જોઈ નરીને તપાસવાની જરૂર છે આ જને વખતે દિલ્લે અને ઈંગ્લેન્ડના નેતાઓ સમતિપૂર્વક વ્હાં એ નોતપાત્ર વસ્તુઓ આપણે ઉપર જેઈ ઉપરચોગિયા નજર આ વિચિત્ર ભાગે એવું નથી ? અંતે ૧૦ રીતમા જેમમા રાત્નમાગ માટે તૈયાર થાય અને દિલ્લે તેથી આગના રૂંડામા પગલે સ્વીકારવા માટે તૈયાર થાય એ વગના અમત્તા જેવી છે બીજી રીતે ખીએ તો, ગાંધી રામમોહનગાય જેવા ઉદારમતવાળી પુત્ર દિ ની ગુનાનીમા લાઇ દે એ આગની નજરે વિચિત્ર ભાગે છે તેમ જ આવી જેવા સમુદાય જામ્ આદર્શવાળા પુત્ર અંતે ૧૦ માટે જામ્ માટે એ પશુ એવું જ વિચિત્ર કંવાય

એક રીતે જેઈએ તો આ વિચિત્રતા દૂર થાય છે અને આપ્યો આ યુગનો હનિદાસ એકઅવાદ જનીને એકઅવાદ રૂપે નિહાળી રમાય છે આ રીતે તે આપણી પ્રજાના વિમસની છે આ કાગમા ગાંધીજી સ્થા વિષેના આપણા પ્રજાકીય વિવારમા જે નવપૂર્તિ અને નવદર્શન થયું

તે છે દેશમાં તે જોઈએ, માફી, ખુરુ જોતા, આ ઘટના એવી
ગંભીર નસ્ટુ છે કે, તેડુ પૂરુ વિવેચન કરવા માટે ગ્રંથ લખી શકાય

૪

રાજ્ય રામમોહન અને તે પૂર્વના કાળમાં આપણા વિચાર રાજ્ય-
મંથા વિશે એક પ્રકારના હતા, જે યુરોપના ત્યારના વિચારથી ભુદા
હતા આપણી દષ્ટિ નીતિધર્મ કે સંસ્કૃતિ-પરાયણ સમાજ-મનસ્થાની
હતી, કે જેમાં રહીને તેના એક પ્રમુખ અગ તરીકે રાજ્ય અને ગાંધી
રહેતા અંગ્રેજીમાં જેને 'કન્સ્ટિટ્યુશનલ સ્ટેટ' કહેવાય એના વિચાર આપણા
હતા, જેને 'પોનિફિકલ સ્ટેટ' કહેવાય કે 'નેશન સ્ટેટ' કહેવાય, એના
અગ રાષ્ટ્રભાવનનક રાજ્યનો ખ્યાલ નહોતો. ક્ય, અંગ્રેજ, ફ્રેન્ચ
ઇંગ પ્રજા આ મીઠા ખ્યાલનાથી હતી યુરોપમાં એ ખ્યાલનો ઉદય
થયો હતો અને તે લઈને ત્યાની પ્રજાઓ દુનિયામાં નીકળી પડી હતી

હિંદમાં તે કાળે રાજ્યસંસ્થા વિષેનો આ ભાવ નહી નસ્ટુ હતો
તેથી અંગ્રેજોના સંપર્કમાં આવતા રાજ્ય રામમોહનરાયે તેડુ સાંસ્કૃતિક
મંથ આંધુ તેમણે એમ જોયું કે, આ નવી પ્રજા પાસે નહી વિદ્યા
છે, તે તેમની ભાષા દ્વારા હિંદ મેળવતી જોઈએ અરબી ફારસી
અને સંસ્કૃતના આ મહાપદિતે એ- નહી ભાષા દ્વારા જે નવો ખજાનો
મળે એમ હતો તે જોયો અને હિંદની સાંસ્કૃતિ- સંપત્તિના તથા
પ્રજાકીય નિકાસના દિનમાં તેને અપનાવવા માટે હાન કરી તેમાં
તેમને ઇચ્છા અને હિંદનું સરખુ બહુ નાચુ

નિતિયમ મેન્ટિક અને મોડેલે તેમની 'પોસિટિવ સ્ટેટ'ની
ભાવનાથી તેમાં પોતાના રાજ્યસંગનનો લોભ જણાયો રાજ્ય રામ-
મોહનરાયને તેમાં પોતાના લોકનો સંસ્કૃતિક વિદ્યા વિકાસ જણાયો
આમ અનેતા તાલ મળ્યો પરિણામે હિંદમાં અંગ્રેજ રાજ્યની
સ્થાપનાના પગના લેવામાં ગળા રામમોહનરાયને તેમાં ગુલામી ન લાગી
તે અંગ્રેજ રાજ્યની નહી તારીર ન જોઈ શક્યા ત્યારે તે સમગ્રવ

એમ પણ નેત્રુ દિદી ર ત્વાગ પત્રુ 'નેશન રે' — ગાંધીય
ગાંધીયો ભાવ રાજ પાન્યા નેતા તેથી જ અદ્યેઅદ્ય હ ન અને
અને તેને પણ નજીક રેના એ નવા ર ત્વા પડે ર પિને રવા

અને ગાંધીયવચ્ચા મીજી ગીને પણ ત્યારની રેથી ગાંધી
ત્યારની તુનનામા આપણા મેલા લોખને નગી જા પી અને પાથી
જ્યા મી નહિ એ પણ એ મળ્યુ અ પત્રુ તેને આપડે મુનામી
ન પી એ કે આપણો મુખ્ય વિચાર સારૂતિ હાલ્યત
આ રીનો હતો

૫

પણ ધીમે ધીમે અનુભવે તે વિચાર જ પાતો ગયો જોમ જોન
અને ગાંધી આગળ વધુ તેમ તેમ આપણને તેની અમલ પત્રી
ત્રી નવી પ્રતના રાત્ર અને તેની ગાંધીના વિચારો જોવા મળ્યા
અને બહુવામાં આપણે તે જો આપણે આપણા દેશ પરવે ને તેના
હિત પરવે જોવા થયા તે જાત્ર તેને આગળ નેવા તરફ થત પા
અને એમ મના મના અમલ પણ ચાર પેઢીની અલ — ૧ મા
સંઘના અત લુધીમા આપણા લોખને થયુ કે નુગાંધી દેવ એ જા
નથી તેજ દેવા ચારે તે જગત દેવ તેજ એ અને પગાંધી જુ
તેજ એ એ કે આપણે પણ એ ગાંધી હોએ આ પ્રાગની વિગત
રાષ્ટ્રીય અસ્મિતાનો હિત એ ગ્યા સૈકાન એ મોડ નવરસુ છે

અને એ અનભવમાથી ત્યામુ કે દિદે અગત્ય મેગવુ
તેજ એ — ગાંધી તરીકે સ્વત્ર ગાંધી બનવ જેજ એ નહિ તે
તેનો વિગત ન થઈ શકે નાજ ગાંધીમોહનરાયણી સુધી જુદો પડતો
આ મુખપત્રો હતો

આ વિચારમાથી એવો મગ આ થો કે અજેને પણ મને
મને સમજ થયા કે દિ હો વામા જે પેનાનુ દિન અમાથુ કે
નહિતો દિત તો રો, પણ તેની મૈત્રી પણ જોઈ જેમીશુ પછિ મે
મને દેગો મૈત્રીએર છગ પચ્ચા અને એમ એ મોગી કાતિ થઈ

દિંદિ એક રાષ્ટ્ર તરીકે અને 'પોલિટિકલ સ્ટેટ' તરીકે જન્મ્યું. દિંદિના માંસૂતિક વિકાસમાં યુરોપની આ નવી વાત ઊતરી ચૂકી અને આપણી મંરૂતિ એટલે દરજ્જે વધારે ખીલીને પાછી પોતાની પ્રાચીન વિકાસવાદા અર્વાચીન મુગમા આગમ સર કરતી થઈ રહી છે.

આ નવાવાને વખતે આગમ જ્યાનો મંત્ર આપણા પ્રગતમાને માંધીશ્યે આપ્યો: કે જેવો મંત્ર ૧૯ મા સૈકામાં રાજા રામમોહનરાયે તે કાળને માટે આપ્યો એમ ટાંચેરે કહ્યું, જે ઉપર આપણે જોયું.

આ વાતનો પ્રતિદાસ એટલે આપણી રચનંતતાનો પ્રતિદાસ છે. તે એક માંસૂતિક વસ્તુ છે — કેવળ ગાજડીય નથી. તે પ્રતિદાસ આપણે તેના મુખ્ય મુખ્ય સ્ત્રાપારે દાગ જોઈ રાખીએ. તેમની પાંચેક પેઢીઓ શુદ્ધેથી અજ્ઞાતી સકાય. તે પેઢીઓ ક્રમવાર હવે પછી જોઈશું.

૨

રાજા રામમોહનરાયનો યુગ

[દિંદિની સ્વાતંત્ર્યયાત્રાની આદિ પેઢી]

૧

રાજા રામમોહનરાયની પેઢી એટલે ૧૯ મા સૈકાનો પ્રારંભ. કાળ. બંગાળમાં તે વખતે નવો અગ્રેજ રાજ્યવહીવટ ખરાબર ગોઠવાયો હતો. તે પ્રાંત પૂરતી રાજ્યકારિ ૧૭૫૭ પછીના દરકાની અંદર પૂરી થઈ ચૂકી હતી અને પછી રાજ્યવહીવટને ગોઠવવાને માટે હેરિફોર્ડ અને કોર્નવોલીસ જેવા ચતુર અગ્રેજોએ કામ કર્યું હતું.

અગાઉના નવાખી રાજ્ય તથા તુટતા મોચલ રાજ્યમાં જેવી અંધાધૂંધી હતી, તેની તુલનામાં આ નવો જમાનો કાંઈકે હીક અને રિધર લાગતો હતો. પ્રજાના કરતાકારવતા વર્ગો અગ્રેજો જેડે મળીને તેમના આક્રિયા તરીકે, વેપારરોજગારમાંથી લાભ કરી રહતા હતા. અને જમાજની અગે કાયમી જમીનદાર વર્ગ પણ કોર્નવોલીસે રચી લીધો હતો.

મોમનોમા ઝોગ નોએ જૂન કી આપણી પ્રગ્વની સરૂતિ અને
ધર્મમા અપ કી આપણે આ વિશે જાણ પ્રગ્વ છીએ, સાન્
અગા જેવા મજૂર જે તેથી તે રાન્તને જ્યા ત્યા તોડી નાખ્યુ નહુ

નુ સગવાનું જો કોઈને માથે મેલ તો તે મગમ ગાન્ત માટે સ્ત્રી
૨૧૫. તે એ જ્યાજાગીમા જાણુ ૮૧૫. ૧૮૦૦ સુધીમા તો તે
ગાન્તને અસ્તક ગ દેખાતો કર્મ મો ગાન્તીય દિલ્લે દિલ્લ ડિન્ન
નિન્ન હતો. ૧૬મા સેમના આદિ ચુથાંદ મુધીમા તો ગજાડી
દિલ્લ લગમમ પગાજ કર્મ નહુ અને દિલ્લ અંગ્રેજીના હાથમા મધુ
હનુ ૧૮૩૦ મુધીમા તો આજે પશ્ચિમ પાકિસ્તાન કે તે જાગ જ્યા,
જાગા જાગીનું જુ દિલ્લ અંગ્રેજીના હાથમા ચાલ્યુ મધુ હનું

આ નહુ ગાન્ત સરમા આપણો મધુ નેતું જા, રચમગની
અધાવૂંડી અને પીઠારાઈ પડી, નિગાનું સાચુ અને તેથી અંગ્રેજ
રાન્ત ગોધવાયુ તેમા આપણા સોમે નેગવ અને તેમા પોતે દેશની
મુખી મોવવામા ભાગ લે કે એવુ માર્ગને ન સાચુ

૨

પગુ નવો મુખ નવા પ્રકો અને નહ પગ તો લા પો જ
હતો ખરેખર, એ મોગી સામાનિક અને ગાન્તીય કાનિ કર્મ હતી,
જે સગવાને સાન્નિક જાની અને અમમ પ્રતજ્જવન પર અસર કરવા
લાગી એના મુખ મુખ જેવા નેઈએ

અંગ્રે / ગાન્તીયા દિલ્લમા જાનીને રાન્ત મોતો નેતો દિમા-
લય અને નેગમમા તથા તેમા પડાડી જાઓમા નેવા ને વસાદતો
સ્થાપના કરમા દસમે હને, પશુ તે દિલ્લો નહિ અંગ્રેજીને પાચ પાચ
નને દિલ્લે પેને 'થો' જ્યા રજા અને દિલ્લ પર ગાન્ત કરના
ગજા જેમ મુસનમાતે દિલ્લમા જ સ્ત્રી અડીના જ્યા, તેમ તેઓ
ન જ્યા આથી અંગ્રેજ પરગાન્ત સ્ત્રી શકાય, તેવુ ગાન્ત પડેવવેનુ
અંગ્રેજીને જ્યા, એમ કહેનુ જોઈએ

રાજકર્તા તરીકે અંગ્રેજો પોતાને ઊંચા ગાને એ ઉઘાડુ કે દિદના બિચનીચલાવથી ભરેલા સામાજિક વાતાવરણમાં તો સરિતોપે કરીને એમ અને એમ રાજ્યમાં બેદલાવ અને દેશીઓ પ્રત્યે હીનભાવ જેવી વસ્તુના બીજા વચાવા

આદિમાં જોમ વસાહતો યર્ષ ને અંગ્રેજોને ઘર કરીને ગદ્યા, એવું દિદમાં ન થયું તેથી આજે જોમ દૈનિક આદિકા, કેનિયા વગેરેમાં ત્યાના ગોરાઓ છે, તેમ દિદમાં દિદી ગોરાઓની વસતી નથી, — જોકે અંગ્રેજોઈન્ડિયન જાતિ પેદા થઈ, પણ એવું કારણ જુદું છે

અંગ્રેજોના રાજ્યની જરૂર દિદી લોકો તેની નોકરીમાં, વેપારમાં, સરખરમાં મદદ કરે, એ હતી આને સાડુ એક નવો મધ્યમ વર્ગ બોલો થતો ગયો આ વસ્તુથી દિદના સમાજ ઉપર જાત જાતની અસર થઈ જે પ્રજાઓ અરસપરસ મળવા લાગી પણ તે સમાનભાવે નહિ દિદી કાઈકે નીચો ભાવ રાખીને ચાલે, એ ઉઘાડુ છે

અંગ્રેજ પ્રજા યુરોપનો નવો મુદારો લઈને આવી તેનું સ્વરૂપ મિશ્રાન તથા ધર્મ અંગે જુદિનાદનું હતું તેમાં પરદેશીનો વેપાર અને તેનું ધન ઉમેરાઈને તે એને નવો ઘાટ આપવું હતું પરંતુ આ વસ્તુ તે કાળે કાઈને ખાસ જાણી નહોતી નહીં ગાલુ થતી એક પ્રમદા અસર તે હતી, એમ આજે હવે આપણે કટી શકીએ છીએ

અંગ્રેજો પશુ ખ્રિસ્તી કરવામાં રસ લેતા હતા પોર્ટુગીઝ પ્રજા જોટલો નહિ એ ખરું, છતાં તેઓએ ખ્રિસ્તી મિશન પ્રવૃત્તિ દિદમાં શરૂ કરી બગાળમાં ક્ય લોકોની તે પ્રવૃત્તિ ધણી પહેનેથી ચાલતી હતી જોકે અંગ્રેજો તેમના વેપારને જ મુખ્ય માનતા હતા ધર્માન્તરને ઊંઘી ઈર્ષ શકતા નહોતા ગોરાઓનું નહીં દુનિયામાં પ્રચલુ શરૂ થયું તે ઇસ્લામની સામે યરા અને તેને દગાનના માટે તે કરના જતા તેમને વેપાર દેખાતો, ને તેમાં તેના દરીફ ચલા ને ઇસ્લામી પ્રજાને દગાની ધોમે ધોમે તે કાની છતાં ધર્મકારણનો મૂળ આવેગ તો મળ્યા પૂરતોય આનું રહ્યો હતો

દિલ્લી દિલ્હીઓમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવવા મિસનરીઓએ પ્રયત્ન કર્યો આની અગત્ય પ્રત્યક્ષવત્ત પર તરત દેખાઈ, એમ કે, ઉપર નવા પ્રત્યક્ષમાં જોયું હતું તેમ, આપણે ધર્મ અને સંસ્કૃતિની આજ્ઞામાં નવન પ્રત્યક્ષ કરીએ

આ અગત્ય વેળા ધાર્મિક નરિ, આનાર્થિક પણ દની આપણા આમાર્થિક ગીતગિવાને ધાર્મિક આચારો વગેરે પરધર્મીઓની ગીતમાં આપણા આપણા રિતિઓ વગેરે પર નવી આલોચના થવા લાગી એમ યુગમાં પૂર્વે હજીમાં આવવાથી થયું હતું, તેને મળતું નવા યુગોપીય ખ્રિસ્તી ધર્મ અને તેની સંસ્કૃતિના સ્વર્ણ વડે પણ થઈ થયું

આનંદપાન, લગ્ન, ઇ. જવામાં નવું જેવા મનુષ્ય જેમ કે ગોગાઓને લઈને, દારૂ એ પ્રતિગિત પીળા ધર્મ વડે એ જેવા મનુષ્ય તેથી ગીત દારૂ વધે એ ઉદાહરણ છે એવું જ પરિવેશ ઇ. માં પણ થાય, એ ઉદાહરણ છે

આ ગીતે માં પણ મેનીક બાગતો, અગ્રેજોના આવવાથી જે નવા યુગ બેગો, તે અગેની ગણતરી સમય તે કાગની બધી દનિદાસ આમથી તપામીને આ આગતો વડુ રક્ષણ, ચોક્કસ અને પૂરી કરવા જેવી છે ૧૭૫૭થી લગભગ ૧૮૦૦ સુધીના આ કાગની સ્થિતિનું અગ્રાનન મીને તે મળતો સુગેષ દનિદાસ દલે સમાજ આગળ મુખો લેઈએ

૩

રાજા રામમોહનરાયે આ નવા યુગમાં પુનરુદ્ધાનનું મમ ક્યું કરીને દિ દે વર્તવું તેના એ એ મોળા મુગ એમણે નહી કરીને પ્રત્યક્ષવત્તને અમુક માર્ગ ઉપર મુક્યું તેથી દિલ્લી નવી યાત્રાના પરવા માર્ગદર્શક એ ગણાય. તેમણે જે મુખ્ય મુગ આપ્યા તે આ દના —

૧ નવી વિગા અગ્રેજો પાસે છે, તે આપણે લેવી લેઈએ

૨ માટે તેમની બાપા બજવી.

૩ તે તેમાં નોકરી ઇન્નો આર્થિક લાભ પણ છે, જે તેમાં શ્રેષ્ઠ અને આકર્ષક બન્યો.

૪. નવું લેવામાં ધર્મદષ્ટિ અને મૂર્તિપૂજા ઇં બાબતો તરફ તેમણે લક્ષ્ય આપ્યું. બધા સમાજ સ્થાપન કર્યો.

૫ સ્વતંત્ર નાશ થવા દીધા વિના આ બધું કરવું. તે ખ્રિસ્તી ન થયા; જોકે તે ધર્મનો અકંગ આમૂલ્ય અભ્યાસ કર્યો અને ખ્રિસ્તી પાદરીઓને પણ માગ મુકાવે એટલો હિમ્મત.

૬ શાન્સ અને અમેરિકાની ક્રાંતિનો યુગ એ હતો. તેની કદર તેમણે કરેલી પણ હિંદ પરત્વે તેમની ચક્ષુ એ રહી કે, અંગ્રેજી રાજ્ય ભલે આવ્યું, તેનો લાભ લઈશું તો તે સુરાજ્ય બની શકશે

૭. અંગ્રેજોએ પોતાનું રાજ્ય કેની હજે ને કેમનું ગોઠવ્યું, તેનો ચિતાર જોવા માટે વાચકને મારી 'હિંદની અંગ્રેજ વેપારશાહી' * એ ચોપડી આપીને, આ બાબત નથી લખાવતો

૮ તથા હિંદના વેપારરોજગાર પર શી અસર થવા બાબી તે પણ એ ચોપડીમાંથી મળી શકશે

આ બધું જગાળમા પ્રથમ સ્પષ્ટ થયું તે સમગ્રતય એવું છે. ત્યાં નવું રાજ્ય પહેલું ગોઠવાયું, અને તે હજે આગળ દેશભરમા વધ્યું.

* નવલખન પ્રકાશન મંદિર, અમદાવાદ ૧૪; દિ. ૩. ૪-૦-૦, ટપાલ-
રવાનગી ૦-૧૨-૦.

૧૮૫૭નો યુગ

રાજા રામમોહનરાય ૧૮૩૩માં વિનાયતમાં ગુજરી ગયા હિંદના પ્રજાજીવનની આગેદૂર અગે તેમણે મુખ્ય એ માર્ગ સ્થાપ્યા —

૧ સંસ્કૃત ફારસી અરબી દ્વારા મળેલા વિદ્યાશ્રન ઉપરાત અંગ્રેજી ભાષા શીખીને તે દ્વારા વિનાયતની નવી વિદ્યાઓ દ્વાથ કરવી

૨ પ્રજાવામાં જાગૃતિ અને નવચેતન પ્રેરવા સારુ પ્રાચીન એકેશ્વરવાદના પાયા ઉપર નવો ધર્મનિયાર પુનઃ સ્થાપિત કરવો, અને તેના પાયા ઉપર હિંદી સમાજજીવનમાં પુનરુત્થાન અને સુધારો દાખન કરવા સતીને ચાલ નિધવાનિવાહ કન્યાદેજનણી ૬૦ જાનતો આને આભારી હતી

પરંતુ હિંદની ધર્મસંસ્કૃતિની જાનતમાં તે સ્વસ્થ અને સ્વધર્મનિર રહ્યા આથી કરીને ખ્રિસ્તી ધર્માન્તર પ્રવૃત્તિને તેમણે રદ ગણી અને હિંદના લોકાચારમાં એ દમના સુધારાને અગમ્ય

રાજા રામમોહનરાયે આ પ્રમાણે નવા યુગના મડાણ કર્યા

અંગ્રેજ રાજકર્તાઓ, એને કે મેંમેલે મેન્ટિક આદિ લોકો ઉપરની વસ્તુઓ પસંદ કરતા હતા પરંતુ એમની જૂમિમ અને દષ્ટિ જુના હતા રામમોહનરાય દેહની સત્ત્વનિર પ્રજાની દષ્ટિએ નિયારતા હતા અંગ્રેજે પોતાના રાજ્યની પ્રતિજ્ઞા અને સ્થિરતાની નજરે તથા પોતાની સંસ્કૃતિની ઉત્તમતાની દષ્ટિએ વિચારતા હતા તેઓ ધર્માન્તર પ્રવૃત્તિને છટ માનતા તથા હિંદમાં પશ્ચિમની દમે સમાજાન્તર પામ્યું થતુ રહે અને મેંમેલેએ તેના એન્દરી જાન-અજાનમાં કર્તુ હતુ

તેમ, દિંદોઝો અગ્રેજ પ્રમા અને અસ્કૃતિના પૂજક અને અનુસરનારા
બને, એ તેમને મન સ્થાપતિ હતી

રાજા કાન્હા નારણપૂના લોકન્યાયે અગ્રેજોની આ દગલી
અગર થવા પશુ લાગી હતી, અને એમાં નવાઈ નથી પરંતુ, રામ
રામમોહનગાયત્રી દષ્ટિ એ પ્રકારના પરિવર્તન સામે હતી; કેમ કે
કિંદના સંસ્કારજન્યતામાં તે જે પુનરુત્થાન આદતા હતા, તેમાં તેને
સ્થાન નહોતું દિંદ પોતાનો ગાદધર્મ બૂલવા તૈયાર નહોતું

આ એક મૂળ દષ્ટિએદને કારણે જ ૧૮૫૭ના જેવો ભારે મોટો
મગ્ગો પેદા થયો. હિંદી અને વિદ્યાવતી સંસ્કૃતિઓ રૂપી એ સ્વતંત્ર
રસાયણોના મિશ્રણનો આ પહેલો પરચો હતો. તેણે બને પક્ષે આખ
અને કાન ઉઠાડ્યા, અને તેની સાથે રામમોહનરાયની પેઢી પૂરી
ધર્મ, તે પડીની તેની વારસ-પેઢી સર થઈ.

૨

આ રામમોહની આઝીવાતળી કાળગણુના આપરી હેમ તો ૧૮૩૫ની
૧૮૮૫ સુધીની ગણ્યામ એના બે ચોખ્ખા ભાગ પડે છે—૧૮૫૭
પૂર્વનો ભાગ અને તે પડીનો ભાગ ૧૮૫૭ના પૂર્વભાગના બળ તે
ઉપર કલા તે—૧ રામમોહનરાયે આણેલું પુનરુત્થાનબળ, અને
" અગ્રેજોએ આણેના પશ્ચિમના સુખારા તરફ દેશને વાળીતું રાજ્યબળ

અગ્રેજોના રાજ્યબળથી છુટા ગણ્યામ એના નવા બે બળમાનું
એક મિશનગીત આપણે બોલુ બીલુ, જ્યાં તે આપણી વિદ્યાઓનું
અભ્યવન કડવા વાજેવા યુરેપીય પડિતોનું બળ તેઓમા વિલિપ્ય
બેન્ડ, રિનિક્સ, કોલબુક, ટેક, પ્રિન્સેપ, મેક્સમુલર, ફર્ડિનાન્ડ,
કનિન્ગ્રામ છં ગણ્યામ આ વર્ગના લોકોની દષ્ટિ એકોલેના જેવી છીછરી
નહિ, પણ જાંઘી અને હિંદાર હતી તેઓ આપણી વિદ્યાઓ અને
થયો તેમની અભ્યાસપદ્ધતિની નવી અને તાહિત નજરે એના લાગ્યા,
તેમાંથી આપણને ખસુ અવતર્યા લાગે એવા ગિદુઓ અને દષ્ટિઓ

તથા વસ્તુઓ નીપજતાં થયાં. આગળ એ દબે અભ્યાસ કરવાની રીત પણ દેશી વિદ્વાનો અખુયાર કરતા ગયા અને વિદેશી વિદ્વાનો જેવા માનપાત્ર નીવડ્યા. તેવંગ, ભાંડારકર આદિ તેવા મદ્દારથી ગણાય

આ ત્રીજું વિદ્યાગમ, બીજી તરફથી ત્રણ યુનિવર્સિટીની ૧૮૫૮માં સ્થાપના થઈ—કલકત્તા, મુર્ચ અને મદ્રાસ,—તેની સાથે પણ જોડાય છે, એ અહીં નોંધવું જોઈએ તે દ્વારા આપણી પ્રાચીન વિદ્યાઓ વિસાપની દબે ભણાવવાનું કામ ૧૮૫૭ પછીના કાળમાં બંધસ્થિત શરૂ થયું તે યુનિવર્સિટી અંગ્રેજી ભાષા મારફતે કામ કરતી થઈ, તેથી પણ આપોઆપ—બીજું કાર્ષ નહિ તોપણ તે ભાષાના માધ્યમને જ કારણે—“જૂનો દાર નરી શીથીઓમાં ભરાવા લાગે,” એ ઉગ્રાડ છે

૩

અંગ્રેજ રાજ્યનીતિ બીજી એક આગતમાં પણ આગળ ધપતી હતી અને તે પોતાના રાજ્યને વધારે સગીન અને એકજન કરવા પ્રિયે વેચેશીએ દેશી રાજ્યોને લરકરી મદદ આપવાને પ્રિયે હાથ કપાં હતા છતાં તેઓ અવગ રાજ્યોવાળા હતા, અંગ્રેજોનું ગભ્ય એકસરખું એકચક્રે આખા દેશમાં નડાવું આથી કરીને વહીવટ તથા વ્યવસ્થામાં અમુક કચાસ રહે જ. તે દૂર કરવાનું કામ પણ છેવટે દલદાઉમીના અમલમાં અંગ્રેજોએ ઉપાડ્યું. આથી કરીને આપોઆપ દેશી રાજ્ય નવાઓમાં અસતોષ અને વિરોધ જન્યો. પરધર્મીઓ આપણા દેશમાં પાકો પાયો કરીને દેશી ગભ્યોને નાબૂદ કરે છે, તેમાં સત્તવાનિ અને માનબંગ જેવું છે, એની અસર લોકમાનસ પર થઈ

નરી રાજ્યનીતિની બીજી એક બે અસરો પણ જોવા જેવી ગણાય. જેમ જેમ દેશી રાજ્યો જોડે યુદ્ધના પ્રસંગ ઓછા થયા લાગ્યા અને નવું રાજ્ય સ્થિર થતું ગયું, તેમ તેમ લરકરની જરૂર

ઝોડી થતી ખર્ચ. અંગ્રેજો પોતાની ખડી ફેળ રાખે તે ઉપરાંત દેશી
ગળથેની આમંતગાદી પદ્ધતિથી લશ્કરમાં બરતી થતી તે ઝોડી ધર્મ.
એમ એક પ્રકારની એકારી આવી, જેમાંથી શરમાં રાજદારી બદાવવું
અને પીઠાગાશાધિનો જમાનો આવી ગયો. અંગ્રેજોએ તેને સફળ રીતે
દમવ્યો અને લગવક વસ્તી જગીન પર ગોળાઈને ખેતી પર પડી.
અને વેપારગેઝમારમાં પણ કંપની સરકારનું ગોળાણ શરૂ થયું જ હતું
આમ અંગ્રેજ રાજ્ય સ્થિર થવાનાં આર્થિક પરિણામો પણ ધીમે
ધીમે દેખાવા લાગ્યાં હતાં

અંગ્રેજ અમલદારોની વૃત્તિ પણ પ્રજા પ્રત્યે આ કાળમાં સારી
હતી. પડીના કાળમાં પ્રજા વિરોધે વહેમ રાખીને કામ કરવાનો યુગ
આગ્યો, તેવું આ કાળે નહોતું દિદી પ્રજામાં કોમી બેદરબાવ છે તથા
દિદુઓમાં નાતજનન પરત્વે કાંચનીચભાવ રહેલો છે, અને તે રાજદારી
લેવામાં પગરાજ્યને બેદનીતિથી જાપતો રાખવામાં કામ દર્ષી શકે, એ
જ્ઞાન અંગ્રેજ રાજવર્તીઓમાં નહોતું જાણ્યું એમ ન કહેવાય, પરંતુ
એ એટલું ઉમ નહોતું, — તેમ થવાની ત્યારે તેઓને જરૂર પણ ન
લાગી હોય

જતા નવા યુગમાં જે ની રાજનીતિના પ્રવાહો હતા તથા
પશ્ચિમ દમના વિચારો તેમાં બિનરતા હતા, તેમ જ દેશી રાજ્યોને
દાથ કરી લઈ એકત્ર અંગ્રેજ રાજ્ય કરવાનાં જે પચાસ લેવાયા, —
આ બધાને લીધે, ખાપ કરીને ઉત્તર હિંદમાં, વાતાવરણ ગરમ થયું
અને દેશી લશ્કર સામે ધર્મ જવાનું પગલું ભર્યું જોડે, એ નોંધપાત્ર છે
કે, અંગાળ, મુઝફ્ફ, ૬૦ હિંદ વગેરે ભાગોમાં આ પચાસ પ્રત્યે જાઓ
સદ્દાર જોના નથી મળતો ક્ષાણો તેની સામે પડવા આખું કામ
મુશ્કેલ ન થયું અને અંગ્રેજો દડી ગયા એ ખડું હતાં તેમની નીતિમાં
જે ત્રણેક મોટા પરિવર્તનો જરૂર થયા, કે જે લોકપ્રવનમાં નોંધપાત્ર
ગગાય તેના મુદ્દા ૮ કમાં આ હતા —

૧ પ્રજાના ધર્મ પરને અમક તરફ નીનિ ગાજરી ય, એ અંગ્રેજ ગાંધીનીતિનું મુખ્ય સુદ ગાંધી અમાલમુધારા પડેવે પજ એરી જ નીનિ પમદ કર્મ

૨ કપની સરકાર મગીને અંગ્રેજ રાણીનું રાત્ત રથપાયુ

૩ ગાંધી અને પ્રજા સત્ત અની દરિએ સમાન દના. રિગાંધી ગાંધી તેમા જે અમમાનતા આવી કર્મ, તે ત્વ કે નટોતી કરી અગે ન કરી પારે તે સામે સનામતી ખાનગ સત્તમધીને મયદો મરનામાં આગે

૪ નોકરીઓ વગેરમાં સમાનમાન રખાગે એવા વચન અપાયા

૫ યુનિવર્સિટીઓ રથપાર્ક

૬ દિદુ મુખમાન પ્રત્યે બેઠીતિ ખેનગાની વરઅ ન કર્મ અગવામા અને લેધે લેગા લાચા દના તે જોખમ હવે ન આવતુ જોઈએ, એ ગાંધીનીતિને જામન ભાગ મળે

આ મવા મિદુઓ પ્રજાજવનને પજ નરી દિસામા લઈ જનાર નીવડે એ ઉવાડ છે

તેની બીજી માનુ પજ છે, જે આપણી રસજખાનામા એક માનુ ભાનના રૂપે મમ કગતી આની છે આ ભાનના એટલે 'સિપાર્કનો મગવો' કહેવાયેરી તે ધના રાષ્ટ્રની મુક્તિ માગેની દિસક કાતિ કે ખુલ્લો અગવો હતો અને તે કરી જમવવાના મનોરથ અગવાએ દિદસ્વગાંધી લાતમા એક નોખી શાખા નિર્માણ કરી છે તે દુકમા છતાં અગી જ નોખી રીક થસે

૪

સત્ત મારફતે સામે થતુ અને રાજસત્તાને ઉથલાવી મઢરી એ હતિદાસજૂતી પદ્ધતિ છે દેશી ગાંધીઓએ એ રીતે કપની સામે જુદે જુદે રખતે જુદા જુદા મગલો અને દેશના જુદા જુદા ભાગોમા મતનું સગન કરીને કામ કરેતુ કે મીઠ કાસમ હૈદર-પુ નાના દ નવીસ વગેરેના પ્રયત્નોમા આ જાનની ગાંધી રહેરી હતી ૧૮૫૭નો પ્રસમ

એ જ પ્રકારનો ગણાય એવો છે. નહતો પ્રયોગ હતો તેથી તેણે હિંદના અનેક દેશલક્ષ્યોની ભાષાઓમાં મદત્વનું સ્થાન લોગ-યુ છે

આ જ ઇતિહાસ-ગ્રંથની પદ્ધતિનો બીજો અંશ એ છે કે, દેશની રાજસત્તાને પચ્છવા સારુ તેના રાત્રુ હોય તો તેમની મદદ લેની ૧૮૫૭માં આવી ડોર્મ મદદ ખાસ લેવાઈ હોય એમ લાગતું નથી પરંતુ અગાઉના કાળમાં જેવું, ડચ ઇંગ્રેજ પ્રજાની મદદ મેળવી દેશી ગણ નરાઓ અંગ્રેજો સામે લડેલા તેના દાખના મળે છે ૧૮૫૭ પછીના કાળમાં આ પદ્ધતિનો જામત ઉપયોગ થયો છે જોકે તેનો મમય ૧૯માં સૈકાના અંતમાં પડે છે, જ્યાં તે રીતની જૂઠાણના 'પૃથુ' ના બનાવે ટ્રેડી હતી, એમ સાફ અતારી શકાય (જુઓ બજવા રિપોર્ટ વીર સાવરકર વગેરેના લખાણો)

એ જ પરપરાનો કેટલો જાપનો ટાકવો હોય તો શ્રી મુખાનાથજીનો જાપાની મદદથી 'આઝાદ ફોજ' ગચ્છી હિંદ પર ચડી આવવાનો પ્રયત્ન

હિંદની આઝાદીની લડતની રીતના આ પ્રકારનો તંત્ર, તે તે વખતના દેશકાળ તથા મુજબે અનુસરીને જુદે જુદે રૂપે છે. નહીં સુધી થાંતુ જોવામાં આવે છે એક મોટો ભાગ પાડીને કહેવું હોય તો, તેને જગતની જૂની રાજ્યમીતિમાં પ્રમાણભૂત એવી હિંદુસાની રીત કહી શકાય ૧૮૫૭ની ધમ્મના આ રીતના પુનરુદ્ધારોનું પ્રેરક ભાવનાકેન્દ્ર મન્યું છે એ વખતમાં આપણા લોકોને ત્યારની આપણી સંસ્કૃતિની નજા જેવું નામ્ય હતું અંગ્રેજો પોતાની સંસ્કૃતિ હિંદમાં ફેલાવવા માગતા હતા, આપણા લોકો જેવા લાગ જોયો તે રીતે તેની સામે થયા અને તેના પૂરતો તે પ્રયત્ન સફળ થયો ગણાય કેમ કે લોકોના શામિક અને સામાજિક જીવનમાં એવે કે તેમના રૂઢિચિંતિવાળાઓમાં ખાસ ન કરી અને તમજાવવાથી ગાંધીજીઓએ તાંત્ર એ આ બનાવ પછી અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાનું નીતિમુર જેવું બની ગયું લોકોને પૃથુ એક વાર તો એ અમ્ય નોકરીઓ વગેરેમાં સમાનતા રાખીશું,

ધર્મમાં નહીં દખલ કરીએ, વગેરે વાતો ગણીના દરેકમાં જે ઉતરી, તે આ ધરનાનાં તાત્કાલિક કૃષ્ણ કહી સકાય

પરંતુ તેથી આપણી પ્રજા કાંઈ પોતાને મિત્રે, પોતાના રીતરિવાજો વગેરે મુધાગવા મિત્રે મૃત્ત કે બેખવા જની અને બાંધતી રહી, એમ નથી. કાગણ કે ૧૮૫૭ના આ જમાનાની ક્રાંતિમાં જાણે એક વાત હતી, તેની આઘોઆઘ અનેક દિશામાં પ્રજાજીવન ખીલતુ જતુ હતુ. રાજા રામમોહનરાયે જે યુગમીજ પોતે એકપે હાથે વાળ્યું હતુ, તે ફૂટવા લાગ્યુ હતુ અને તેનો ગેપો જપાટાખંધ પામીને શાખોપશાખાઓ ઝડતો જતો હતો. જનમજાજ અને અંગ્રેજ કેળવણી—એ બે જાગી નહીં વાતો આપણા જીવનપ્રવાહમાં નખાતા, તેમાંથી અવનવા રંગ જામના થયા હતા તે કાળ એટલે બળવાળી ૧૮૮૫ મુખીનો કાળ, એવી જાહી અચૂતરી આપી સકાય

૪

૧૮૫૭થી ૧૮૮૫

[યુનરુદ્ધાનનો ઉપકાળ]

આ યુગ એકે ગીતે જોઈએ તો સ્વાતંત્ર્યના વિચારના ઉદયને પાયાનો યુગ ગણાય. એમાં થયેલા મનોમંથનના નવનીત રૂપે ૧૮૮૫મ રાષ્ટ્રીય મહાસભાનો જન્મ થયો. આ મનોમંથનો આપણા રાષ્ટ્ર જીવનના મુખ્ય અધા અગેમાં જાગ્યા હતા, અને તેના મંથનકારોનાં નામાવલી આપણા આર્વાચીન યુગના મદાન ગાષ્ટપુરુષો તરીકે ઇતિહાસમાં અકિન ચર્ચ કે

અંગ્રેજ ગાંધીજીઓએ એક જાગ્યુ રાજગંધીનો કાવદો* કરીને અને બીજા જાગ્યુ અંગ્રેજી યુનિવર્સિટીઓ સર કરીને, આ યુગનો

* તે કાળે રસો વિજ્ઞાનની મદદથી નવા થયા નહોતા અને પણ એ ખાતરની સમાવતા હતી, એમ કહેવાય સરજનથીના કાવદા દ્વારા અંગ્રેજ રાજ્ય કંપર હાથ મેળવેલા અને પ્રજાના સરજનને કાયમનુ દબાવ્યુ

પ્રારંભ કર્યો નવા ઢરો અને નવી રાજ્યપદ્ધતિ પણ ગોઠવવા માડી અને તેની સાથે મનમા એક જાતિ પણ સધરી કે, કોણ જાણે ક્યારે દિદી પ્રજા નુ ધ્વી બેસે તે ના કહેવાય તેથી અધિવાસ અને જાપતાનુ રાજ્યમાનસ નવી નીતિની જૂમિકા જેવુ મન્યુ એમ કહેવાય

રચનાત્મક સુધારવાદનો જન્મ

તરતોતરત તો મગરાનુ ઉદામ માનસ દમાયુ ભારેના અગ્નિ જેવુ થયુ હશે તેને પણ પાછુ લખૂદના લાગતા વખત લાગ્યો હિસક કાતિનુ આ માનસ ૧૮૮૫ના યુગમા પ્રવક્ષ લેખામા લેવુ ધટે એવુ નથી લાગતુ

પરંતુ જેને રચનાત્મક સુધારવાદ કહી શકાય, એવુ નવનિધાન દેશમા નિર્મિત્ય ક્ષેત્રોમા પેદા થયુ તેના પરાક્રમી પુરસ્કર્તાઓ આ યુગના જાણીતા જ્યોતિર્ધરો છે જેમની સમગ્ર વિચારસૃષ્ટિ આ રચનાત્મક સુધારવાદને એક દરે જન્મ આપનારી નીનડી

ધર્મક્ષેત્રમાં નવનિર્માણ

ધર્મક્ષેત્રમા જુઓ તો ૧ પ્રલસમાજનો વિકાસ તથા પ્રાર્થના-સમાજનો ઉદય (ઈ સ ૧૮૬૭) ૨ આર્થસમાજનો ઉદય (ઈ ■ ૧૮૭૫) તથા વિમલ, ૩ મિયોસોફી અને હિંદુ ધર્મ પ્રતિ નવદષ્ટિનો વિચાર તથા ૪ શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહરણી જીવનદષ્ટિ — આ ૧ના મહાપ્રયાણો આ કાળના છે

આ મંદી હિન્દુઓમા નાતરત એ હતુ કે તેઓ જીવનની ધર્મદષ્ટિનો પુનરુદ્ધાર કરીને તે દ્વારા સમગ્ર જીવનમા નવુ જળ ગ્રેરી માનિ જગતના તાકતી હતી અને તેનું લક્ષણ વૈધકિતક નહી પણ સામુદાયિક અને સામાજિક હતુ કેવળ સ્વર્ગ અને મોક્ષની પર પરીણ દષ્ટિ ગોણુ મનની હતી અને સમ ભજન. એ પણ વ્યક્તિની જગાજ-ધરી કે અને મેંવાપાત્ર છે, એ ભાવ મુખ્ય મનનો હતો

અને બીજી એ કે, આ દિવસાલો મુખ્યત્વે અમુક તમુક ભાગોમાં પેના થઈ ત્યાં જોર પર આવના છતાં, તે સ્થાનિક નહોતી, પણ મમત દિદી જનતામાં પ્રસરે એવા સંકલ્પવાળી હતી.

અસંગત, એમાં અમુક રંગ કે વિશેષ ત્યાગણા જાન હતા. જેમ કે, આ અર્ધી દિવસાલો મુખ્યત્વે હિંદુ ધર્મ પરત્વે હોર્મ, હિંદુ કોમ — કે જે મોટી સખ્યામાં હતી — તેને સ્પર્શતી હતી પરંતુ એની પાછળ, પછીના યુગમાં પેના થયેનો જોશ મગતો ધર્મવાર ગાંધીજી જ્ઞાનપૂર્વક નહોતો. જોકે, આર્યસમાજ વિશે અપનાદ ગણુવો જોઈએ તેમાં હિંદુનાદ, — અને તેજ વેદનાદ તરીકે, — હતો. આપુ હિંદુ સમાજમાં ધાર્મિક તથા આમાર્ગિત સુચારો કરના તેનો જન્મ થયો, પણ તે સાથે ખ્રિસ્તી તથા મુસલમાન ધર્મ સામે અમુક કડર જાન રાખીને તે જન્મ્યો. હિંદુ ધર્મનાર ગાંધીજીના લક્ષણ તેમાં હતા, જે પછીના યુગમાં અને અચારે પણ રાજદ્વારી હિંદુવાદના પોષક બન્યા છે.

આર્યનાસમાજ, બ્રહ્મસમાજ, ધિયોમોહી અને ચળવળોમાં એક ખાસ જાન હતો તે નવા અંગ્રેજી યુગની તથા તેમનું વાહન અંગ્રેજી બાધા હતી, જ્યારે આર્યસમાજે જ્ઞાનપૂર્વક હિંદોને લીધેનું અર્ધી આર્યનાસમાજમાં શ્રી ભગવાનકરે મરાવીને અને શુદ્ધતામાં શ્રી મહીપતરામે શુદ્ધતાની અપનાવેલી, એ નોંધવું જોઈએ તેથી કરીને, આ ચળવળ નવા અંગ્રેજી બાળતરણાણા લોકોમાં મર્યાદિત બની તે તેમની બહાર ગાંધી ન ગઈ.

આ ક્ષેત્રના જ્યોતિર્ધરો નીચે પ્રમાણે હતા —

દેશનથ દાસ (૧૮૩૮-૧૮૮૪)

દેવેન્દ્રનાથ ટાગોર (૧૮૧૮-૧૯૦૫)

દયાનંદ સરસ્વતી (૧૮૨૪-૧૮૮૩)

રામકૃષ્ણ પરમહંસ (૧૮૩૪-૧૮૮૬)

મં ગો. રાનકે (૧૮૪૨-૧૯૦૧)

મં ગો. ભાડરકર (૧૮૩૭-૧૯૨૫)

મૅરેટ્ટકી (૧૮૩૧-૧૮૯૧)

મર્નલ આર્કિટ (૧૮૩૨-૧૯૦૭)

એલી ખેમટ (૧૮૪૭-૧૯૩૩)

આ મહામયનની અસર દિદી જનનના બધા અંગો પર પહોંચી ડોઠકિ નવે પથે હવે જ્યાંતુ છે, એવો ભાવ પ્રજનના ઉપના થના લોકોમા જાગતો ગયો તેઓમા પોતપોતાની રુચિ, યોગ્યતા અને શક્તિ મુજબ નના વિચાર મેવાના લાગ્યા જેમ કે —

અર્થક્ષેત્રમા નવવિચાર

અર્થક્ષેત્રમા જુઓ શ્રી રમેશચંદ્ર ન્ચ દારાભાર્તનરગેશ, તથા ન્યાયમૂર્તિ ગાંધીએ આ મિતે તનરૂપશી વિચારો શરૂ થ્યાં 'ડેઈનિંગ-વા' — આપણા દેશની સપત્તિ અમૈજ રાજ્યનીતિ તમે ધોવાઈ રહી છે અને તેની અનગી ગંગા વહી રહી છે — એ વિચાર આ યુગમા આપણા નેતાઓએ રૂ નૂ કર્યાં

રેલવે આની પણ ખેતી અને દુકાળ પરત્વે દુખ જોવામા આન્યુ દેશના ધધા મરના પડ્યા છે અને જૂખમરો ને ગરીબાર્થ ધર મરના લાગી છે

આ વિચારો દીર્ઘ અને ગંભીર અભ્યાસના ફળ રૂપે રજૂ થયા, અને તે અથસ્ત સચેના આજે જોના મળે છે વિશેષ તો એ કે નના જમાનાના નના ઉદ્યોગનો પાયો પાય નાજનારા પરાક્રમી નરનિર્માતાઓ જગ્યા દેશનો મિતહિલોગ આ પ્રજમા શરૂ થયો શ્રી જમરોદેશ તાતા તથા રચુટોભાર્ત રેલિયા નાગા આ મળના નામાકિત આગેશનો છે

આ વિચારોમાથી જ, આ યુગને અંતે ૧૮૮૫ માં અં ૧૧૦ ઉદ્યોગ તથા અર્થ પરિષદ જેવી સરથા રજામા આવી હતી

સમાજસુધારા ક્ષેત્ર

મીઠું નોધપાન ક્ષેત્ર તે આમાર્ગિષ્ઠ છે નવધર્મવિચારે દિદુ સમાજમા કેટલાક ઉદાર ભાવો પ્રેર્યા. જેમ કે, નાતગ્નનની મર્યાદાનુ અનિષ્ઠ, અસ્પૃશ્યતાની અધાર્મિકતા, સ્ત્રી-સન્માનનો ભાવ, લગ્ન વગેરેમાં સુરારદષ્ટિ, વગેરે. પરદેશગમન, વિધવાવિવાહ, સ્ત્રી કેળવણી, સ્પૃશ્યતાનો નાશ, નાતગ્નનનો ત્યાગ, — ૪૦ અમાજસુધારા આ કાગમાં જાગ્યા. આર્થસમાજે આ ક્ષેત્રમા ભારે કામ કર્યું.

દેશનુ દિન વિચારનાર દરેક મહાશક્તિને આ યુગમા જેમ વાગ્યું કે, આપણા લોકમા નવચિંતાર પ્રેરનારી ૧૨૭ છે આ વિચારો નવી અગ્રેષ્ઠ વિદ્યાઓમાથી મુખ્યત્વે જાગ્યા પરંતુ આર્થસમાજે આર્થ દિદુધર્મયુગમાથી પ્રેરણા મેળવી હતી, એ નોંધપાત્ર છે એવું ૧ પરમહંમનુ પણ હતું વિશેષ તો એ કે, ધ્યાનદ સરસ્વતીની મરખામણીમા પરમહંસ કાર્ષ્ણજ ભણવા નહોતા તેમની દ્વારા આપણા દેશની જનતામા ગેદી જે પરમ ઉદાર ધર્મદષ્ટિ અને હૃદયભાવના, તે પ્રગળી મર્યાદામર્યાદા, મેલા કાગ સાધના, સ્ત્રી-સન્માન, નાતગ્નનના બેદખારોનો ત્યાગ ૪૦ અનેક નસ્ટુઓ આ મહાપુરુષના હૃદયમા અદ્ભુત ગગા પે પ્રગળી અને તેની પ્રગળી શક્તિ અને તેનશક્તિના એની મધી હતી કે નવું ભણતર પામેલા વિવેચનદ જોવાને તેણે પોતામા ખેંચ્યા જગાગામા દેશવચ્ચે જન, દેવેન્દ્રનાથ આર્થિ સહસ્રમાઝાએના જમાનામા પડ્યું આ મનાગગાએ પોતાનો પ્રવેશ કરોતર મેલા તે અને દેશમા અધે તેના જગા મીચાના કપા આ ખને તગપત પ્રવારોની અમર અમાજક્ષેત્રમા ભારે હતી.

ઉદ્યોગ - અને અર્થ-ક્ષેત્ર પે, આ ક્ષેત્રમા પણ ૧૮૮૫ પરીના યુગમા, ૫૦ ભાગ સમાર્ગિષ્ઠ પર્ણિય જેવી અસ્થા જાગી.

વિદ્યાક્ષેત્ર

વિદ્યાક્ષેત્રમા પણ જોવા નોધવા જેવું હતું હતું યુનિવર્સિટીઓમાં અગ્રેષ્ઠ તો ભણતર હતું તે સાથે પ્રાચીન ભાષાઓનો અભ્યાસ

પણ શરૂ થયો. સંસ્કૃત, ફારસી, અરબી નવી કાળે લખાતી થઈ. જૂની શાસ્ત્રીપદ્ધતિ અને પાઠશાળાઓ પાછળ પડતી ગઈ. આની અસર દેશની ભાષાઓ પર પણ પહોંચવા લાગી. સાદી દેશી ભાષાઓમાં આ પ્રાચીન ભાષાઓની રાજદાસી અને પ્રયોગો ફેલાવાવા લાગ્યા. ખ્રીષ્ટ ખાલુએ અંગ્રેજોને પણ તેમની પર અસર કરવા માંડી.

ભથ્થતરથી નોકરીઓ મેળવવાનું લક્ષ્ય જોર પર આવતું થયું. વિલાપત જીને લણી આવવાનું શરૂ થયું.

નવી વિદ્યાઓના પંડિતો પણ યવા લાગ્યા. એમની નામાવહી પણ જોવી જોઈએ. મુખ્યત્વે ત્રણ ઇલાકા, — મુબરક, મદ્રાસ, બંગાળ — ત્યાં પહેલી યુનિવર્સિટીઓ થઈ, ત્યાં આ વિશેષ જોવા મળે છે.

અલીગઢ મુસ્લિમ વિદ્યાલય

આ કાળમાં સર સૈયદ અહમદખાને એક નવો પ્રવાહ શરૂ કર્યો, તે અલીગઢ કેન્દ્રમાં મુસ્લિમ કેળવણીનો. બળવામાં અંગ્રેજો મુસ્લિમો પર ગહેમામા કે, આ કામ તોફાની છે, આવી ઇતરાજ દૂર કરવા સર મૈયદે ખાસ જહેમત ઉઠાવી. ખ્રીષ્ટ બાલુ તેમણે મુસલમાનોમાં પ્રાચીન પ્રજ્ઞાનજ્ઞતા દૂર કરી નવી અંગ્રેજ કેળવણી દાખલ કરવા પ્રયત્ન આદર્યો. અલીગઢ યુનિવર્સિટી તેનું કાળ આજે જોઈએ છીએ.

આ વિચાર-કેન્દ્રની આસપાસ ઉર્દૂ ભાષા પણ ખીણતી ગઈ. ફારસી, ફક્રગાલ, શિખરી આદિ લેખકો આ સંજોગમાં યાદ આવે છે. આ પ્રવાહનો અભ્યાસ અને તેનું સંશોધન કરવું પડે છે.

આ કાળે કામવાદનું ઝેરી ઝરણું નહોતું એ ખરું; પરંતુ એક જરા સરખી જુદાઈ લઈને ચાલતાં, એક મૂળમાથી બે ફાંટા પડ્યા તે છેવટે કેવા અતરનાક નીવડ્યા. તે દષ્ટિએ પણ આ સમજવા જેટલી ઇનિદાસઘટના છે. તે કાળે તો સર સૈયદને મન કેવળ પોતાની ધર્મજાતિની પાછત દશા દૂર કરવાનો સેવાભાવ હતો. પણ પછીના ઇનિદાસઘટનામાં નવી પેઢીના નવા ભાવો આવ્યા, નવાં કારણો મળ્યાં,

નથી નીનિઓ જાગી, તેની સાથે આખું વિત્ત પટ્ટી ગયું. આ વસ્તુ આજે સ્વરાજ-નિર્માણ કુત્રમાં અનેક રીતે ખૂબ બોધક છે. પદ્ય એ બધું ઉત્તર-૧૮૫૭નું પ્રસ્તુત પ્રકરણમાં નથી આવતું. પરંતુ તેની વાનમ-કુંડળી આ વખતે મંદિર, એ મેંવતું જોઈએ.

છેવટે, રાજ્યક્ષેત્ર પદ્ય નથી અહર તને આપ્યું. મોજલોની દરબારી પ્રદાદીને જલ્દી નવું અગ્રેજ દમનું રાજકારણ દેખાવા લાગ્યું. પાલમેન્ડ, લોકશાહી, લોકમત ૪૦ જેવા ખ્યાલો વાગ્યા.

દરબારી નોકરીઓમાં રેલી લોકો સમાન દરજ્જે જાય તો ભાગે કાયદો કાય અને આપણ દેસાનું રાજકારણ આપણે સારી અને વધારે સમજથી તથા પ્રેમથી કરી શકાએ, એવો ખ્યાલ ઉઠ્યો. નોકરીઓનું સ્વદેશીકરણ — ‘ઈન્ડિયાઈઝેશન’ — એક ગામના રાજકીય માનસી કરવા જેવી વાત લાગી. તે કાલે આર્ક.મી.એસ. રવું એ એક દેશકર્તા જેવું પદ લાગતું હોય તો એમાં નવરસ નથી.

દેશાભિમાન એક નવો ધર્મભાવ ગયો. લોકોની દેશવસ્ત્રી દેશના પ્રશ્નો વિશે કરવી જોઈએ, અગ્રેજોને તે વિશે સમજ પાડીને રાજ-વહીવટમાં સુધારા કરાવવા જોઈએ, એ ખ્યાલો નવા અગ્રેજ ભણેલા દેશપ્રેમી યુવકોમાં જાગતા થયા. રાજ્યવહીવટ પર નગર ગામવાનું કામ તેઓ દેશમેવા સમજીને પોતાની મેળે કરતા થયા. તે બધું ચિંતન રજૂ કરવા માટે છૂટી છૂટી સંસ્થાઓ, છાપાં, ૪૦ પદ્ય સ્થપાતાં થયાં. ટૂંકમાં, નવા પેઢા રહેલા અગ્રેજ ગામડીય યુગને સમજવાના પ્રયત્નો આપોઆપ શરૂ થયા.

૧૮૫૭થી ૧૮૮૫ના કુત્રનું આ જલું સમગ્ર રૂપે લેતાં, એક વસ્તુ સિદ્ધ થાય છે તે એ કે, દેશમાં નવો કુળ બેઠો તેની સાથે દેશની પ્રજાએ તેને પહેલી વખત માટે નવદષ્ટિ અને નવશક્તિના પદ્ય અંકુર નાખ્યા, અને તે નવપદ્યવિન ચર્ચાને તેનાં તથા સપાટામાં ફાટ્યાં. ૧૭૫૭થી ૧૮૫૭ના સુમ્મી અધઃકૂંધી અને એકનીનિતે અમાત્ય દૂર થવાં અને નથી નીનિના મુક્ત પદ્યવા લાગ્યા.

આ સુમનુ સંશોધન અને અધ્યયન આપણા દેશમાં હવે ખૂબ જામવું જોઈએ દેશના પુનરુત્થાનનો હિત જાણ આ ગણાય તેના સંવિધાયક નગો અને તેના પુરસ્કર્તાઓ આપણી ઘારે મોઢી સાસ્કૃતિક પૂછ છે નહીં પેઢીને માટે એનો અભ્યાસ શક્તિના ઝરા સમાધાન આ અભ્યાસ અને સંશોધન પાઠ્યની દૃષ્ટિ શુદ્ધ સાલ્તિ હોવી જોઈએ એટલું ખરું

૫

સ્વાતંત્ર્યયાત્રાની ત્રીજી પેઢી

[ઈ. સ. ૧૮૮૫ થી ૧૯૨૦]

ઈ. સ. ૧૮૮૫ એવો અખિલ હિંદ રાષ્ટ્રીય મહામંજાની સ્થાપના ૧૧ આગસ્ટે આપના મુખીમાં હિંદની સ્વાતંત્ર્યયાત્રાની એ પેઢી પૂરી થઈ અને નહીં ત્રીજી પેઢી શરૂ થઈ એમ ગણાય

ત્રીજી પેઢીના બજરગોએ મળીને આ સરકાર સ્થાપી ત્યારે તેમને પનામ નહીં હોય આ સરકાર આગળ પર હિંદની સ્વતંત્રતા હાસન કરવામાં અક્ષમ થશે એ જાણિતી ધર્મ જાણના ઇચ્છા શા એ માન વગર સૌ હિંદીઓ અને હિંદુ દિલચિતક પરદશીઓ — ખાસ તો અંગ્રેજો — એમાં જોશથી રાખ્યા હતા નવું હિંદુ નું હવે એની જાણી કલ્પના આવી સ્થાપના કરનાર તોતાયર્મે એ દ્વારા આપી એમ દેશમાં આ નવીન સરકારો આ વિચાર તેનો એક પામી બરા રહ્યો છે

સરના ૨૦ ૧૧ - ૧૮૮૫ થી ૧૯૦૫ ત્રિમિવાન આ સરકારનું મમ આ પુ તેના મુખ્યો તથા તેના પુરસ્કર્તાઓનો અભ્યાસ કરીએ તો તેમાંથી જ રસિક સામગ્રી મળે એમ છે એક જાણ તે અંગે નોંધના જોઈ એ છે કે કામકાજની નીતિરીતિ તથા હિંદુઓ અંગે તે પીઠીમાં કેઈ ખાતર અંગ દૃષ્ટિ કે સાફ પણ પડ્યા નહોતા એ

આમાન્ય નીતિ તથા ઉદ્દેશો બીજી પેઢીએ કેળવ્યા હતા, તે ૧ મોટો ભાગે રીકારીને આસવામાં આપ્યું અમુક માફ બે ૧૮૦૫ પત્રી દેખાવા લાગ્યો અને તે દેશના બારી ઉદ્દેશ પડ્યે તથા તે દાસન દરવાના માર્ગે આગતમા પણ સ્વાગતમારાની રીજી પેઢી આ બેદ પર ઊની થયેલી જોવા મળે છે.

આ બેદ એટલે નરમ અને ગરમ અથવા જલ્દાસ અને મવાસ પગોનો અને દહિએનો જન્મ દિંદ અને ઇસલંડ બેગા થવામા મનેના કસ્યાણનો ધમ્મરી મંકેત રહેયો છે, એ થતા મવાત પક્ષનો પાયો દિંદ એક પ્રાચીન અવગ રાષ્ટ્ર છે અને તે તરીકે તેણે પોતાની પ્રતિદા મેળવરી જોઈએ, એ થતા અને સપથ એ જલ્દાસ પક્ષનો પાયો પાર્થગેન્દરી રીતે કામ કરીને આપણે આસતુ જોઈએ, એ રીત મવાસ પક્ષની. એ રીતથી ન ચાલે, સ્વદેશી ઇંની સ્વતંત્ર રીતોથી પ્રજામા કામ કરીને ગાળુને જગવો ધરે, એ રીત જલ્દાસ પક્ષની અગ્રેજી આપાથી કામ કરવાની હમ મવાસ પક્ષની, લોકોની ભાષામા કામ કરવું જોઈએ, એ હમ જલ્દાસ પક્ષની

આવા પ્રકારના સ્પષ્ટ રાહ ત્રીજી પેઢીમા જોવા મળે છે ભારતમેવક નામ ૦ શ્રી ગોખલે અને રાષ્ટ્રસદના પિતા સમા લોકમાન્ય દિગ્ગંની આ પેઢીના બીજા અનેક નામો જોડી શકાય

આ પેઢીનું ખાસ નોંધપાત્ર એક સર્વસામાન્ય હક્કણ એ ૧ મે, રાષ્ટ્રની સેવા માટે જીવનની દીક્ષા લેવી જોઈએ આવો ભાવ આ ગુગમ્મા માફ પ્રગટ થયો રાજકારણ એક મેવાધર્મ છે, તેમા રાષ્ટ્રસેવા છે, એ મન પર આ પેઢી ઊની થઈ રાજકારણમા પણ ધર્મદૃષ્ટિથી કામ કરવું જોઈએ, એ હમની ઉદાત્તા રાજકારણના કામને મળી ત્યાગ અવિનિન, સ્વર્પણ ઇં ગુણો રાષ્ટ્રસેવનું ભાતુ મનસ લાગ્યા ભારત મેવા સમાજની સ્થાપના ઈ સ ૧૮૦૫મા થઈ સાથે સાથે દિદી ગાળુનાનો પણ ઉપ થયો અગ્રેજી પરરાજ્ય જાય અને સ્વરાજ તેની જગાએ આવે એવો બાલ લોકમા પેદા થવા લાગ્યો

આ સ રાષ્ટ્રીય રંગ ઉપગત ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક રંગ પણ આ સાથે ચડતો થયો. બદકે, આ રંગ આખી પ્રજાતિની મૂળ ભૂમિકામાં રહીને ઔરંગઝાબે એવો મુશગન હતો સામુદાયિક પુરુષાર્થનો પાયો ધર્મ અને આધ્યાત્મતાથી મેળવાયો ગીતા, દિંદુ, છત્રપતિ હંમદગા ઉપરના જટાન મમાંજન અને રાષ્ટ્ર-ધર્મનું સમર્થન વિચારાનું ધ્યુ અગ્રેષ્ઠ દેશવત્સીની નરી પિતાઓથી એક પ્રમગના સકાવદ, શમ્ભુદાદ ને નાસ્તિકતાદનું જોર લગેલા પર્ગમાં પેદા હતું હતું, તેના પર આ વસ્તુએ ખૂબ સારી અગર પેદા કરી આમાં સ્વામી રિવેક્કા નક્કો કલો નોખો પડે છે. સ્વામી અજાનદ, લાલા લખપતરાય, અર્જુનદ ધોધ, હરદયાળ નાગ એની બેસદ હંમ અનેક મદા વિચારો પદ નોધના જોઈએ રાષ્ટ્રના આ નરધર્મને માટે તથા નરપરાક્રમને સારુ નરશિક્ષણ હોય જોઈએ, એવે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પણ મંત જાગ્યો અને તેના વિરિધ પ્રસંગો શરૂ થયા

ક્યા સાધનોથી મમ લેવું તે વિશે ઉપર દર્શક જોયુ જટાપ પદની સાથે ત્રાસદ તથા બાવાવિચાર પણ આ કાળમાં પ્રગટ થયા આના દર્શાતોનો પતિદાસ પણ એક ખાસ પ્રકરણ તરીકે જોવા જેવો મળાય

૧૯૦૫ થી ૧૯૧૫-૨૦ મુખીમાં આ પેઢીનું મથન એટલે મુધી પહોંચ્યું કે, કોંગ્રેસથી અલગ એની મવાલ પદની રામકીય સર્યા પણ જાગી, અને એમ બે પક્ષો છત્રે અવસ્થિત રીતે છટા પડયા

કોમી બેઠો જન્મ પણ આ જ મુગમાં સાક નરી આબો અલગ કોમી મતાધિકાર આ કાળની ગોધ હતી આમાંખાન હંમ નેતાઓએ પોતાની મુસ્લિમ સર્યા સ્થાપી આથી દિંદના પ્રમુખીય વિકાસમાં અને તેની સરસાચ્યામાં એક જુદું જ પ્રકરણ શરૂ થયું દિંદી ઉં આમ હંમના વિખરાદનો તથા દિંદુનાદનો જન્મ પણ આ મુગમાં થોખો મનાલી સકાય એવો થયો

આથી કોમી એકતા એક રાષ્ટ્રીય મદાકાર્ય છે, એમ ૨૫૮ ૫ ગયું. કોંગ્રેસનું તે એક પાયાનું કાર્ય જન્યું.

જે રાષ્ટ્રધર્મની ફિલસૂફી આ કાગમાં ચર્ચાઈ અને પ્રતીતેની ભાવના મુખ્યત્વે હિંદુ ધર્મની બાધા ને બાવોમાં હતી, એ ખરું પણ તે કોઈ ગણીબૂજીને તેમ થયું હતુ એમ ન કહેવાય, એ સ્પષ્ટ હતુ. પણ એ એક નોંધપાત્ર વાત તો છે, જોડે, કોંગ્રેસના મંચ પર અધી કોમો સ્પર્ધામાં એટલે કે સાચા સ્વરાજ્યધર્મી દૃષ્ટિથી બેગી થતી અને એકનાને માટે મથતી.

આના મદા પરાક્રમી યુગની અસર અંગ્રેજ રાજ્યકર્તાઓ ઉપર થાય એ ઉચારું છે. રાજકીય મુદ્દાગ દાખલ થવા લાગ્યા. ગોરાઓનો 'યુગમાર' જોને કહેવાય છે એવું સૂત્ર અનુભવમાં આવતુ થયુ. રાષ્ટ્રીય સ્વમાન દુભાય એવું પણ દવે આ પેઢીના અંગ્રેજ રાજકર્તાઓના વર્તનમાં જોવા મળે છે. અંગ્રેજ રાજ્ય અને હિંદી પ્રજા સામસામે દવે છે, એવો ભાવ ધીમે ધીમે સ્વકારમાં લેવાતો થયો. એ પ્રજાઓ બેગી થઈ છે એ ઈશ્વરી સંકેત છે, એ બહેલાઓની ફિલસૂફી નજાળી પડતી ગઈ. તેમાં રાજકર્તાઓ પણ જાણેઅજાણે કારણ આપવા થયા. હિંદ દવે સ્વગત માગે છે, એ મૂલ આફે થયું. દેશભિમાન, દેશભક્તિ, તેને માટે સદન કરવું, વગેરે કહેા હવામાં દાખલ થઈ ગયા.

આ કાગમાં એક ગિનગોરા એશિયાર્ક દેશ ભાષાનનો ઉલ્લેખ જોવા મળેલો, તે એક મોટી ગ્રેગણી જની. ગોરા ગાદે જોડે દેશમાં કોતરી સકાય છે, એ સ્વમાન-ગ્રેગક જન્યુ.

અને ૧૯૧૧ની લગ્નકર્તી અસર તે આ પેઢીની છે-હી ગોરી શ્રીના કહેવાય. તે પૂઠી થતાંની આગે જ નહી પેડીનો અને નવા યુગનો પણ ઉલ્લેખ થાય છે. એ મોટી પેડી તે માંધીજીની પેડી આપવા 'માંધીપૂત' આ પેડીએ સ્વતંત્ર થવા માટેની સ્વરાજ્યપાત્રાનો છે-એ નજાળો પૂઠો કર્યો: તેની પડીની પેડીને સ્વતંત્ર દેશની મુખગત કરી.

સ્વાતંત્ર્યયાત્રાની ચોથી પેઢી

૧

શિક્ષિત આદિકા ગ્રામીણ ૧૯૧૫માં દિંદમા આત્મા તે સમયે યુરોપીય શિક્ષણ મેળવે ચર્ચ મડુ હતુ. દિંદમા આત્મા જે કામે ઉપાડ્યા, તેમાં ગરુડની પ્રવૃત્તિ એક નોંધપાત્ર ગણાય તેની સાથે જ બીજા કામે પણ ૧૯૧૭થી શરૂ થયા, તે એ ૧૪૫ છૂટક સત્યાગ્રહના પ્રયોગો — અપારણ, ખેડ, અમલનાની મનુર હડતાલ, વિરમગામની નાકામધી ઇ. અને તેની સાથે સ્વાતંત્ર્યયાત્રાની નવી — આપણી અગ્રણી મુખ્ય, ચોથી પેઢી શરૂ થઈ

આ ચોથી પેઢી ૧૯૧૫ કે ૧૯૨૦થી મળે તો ત્યારથી ૧૯૪૮ સુધીની ગણાય એટલે કે, તે પૂરી ૩૦ (ત્રસતી) પેઢી છે, જે સ્પષ્ટિમાન નથી પેઢી પણ પેના ચર્ચ જર્મ શકે, અને ચર્ચ છે છતાં તે પેઢી પણ આ પિતા-પેટીના પેનામાં જ રહીને વર્તી છે નહીં ભાત પાડી શકે એવી મર્યાદા કે પેનાની ખાત નહીં નિઠાવાળી નથી. આથી કરીને આ એક સમગ્ર યુગ હોઈ, તેને ગાંધીયુગ કહી શકાય

આ યુગનો ઇતિહાસ આપણા દેશનું એક ભવ્ય અને અતિ ગૌરવમયું પ્રકરણ છે એની પૂરી કિમતનો આક હવે પડીના ઇતિહાસકારો મૂખી શકશે તેની અરુર જગત આખાના ઇતિહાસ-પ્રસાદ ઉપર પણ ચર્ચ રહી છે તેથી તે હકીમ જગતના ઇતિહાસમાં પણ એક નવું ખાતુ શરૂ કરનારી નથી છે તેનાથી પરરાજ્યની ગુલામી જઈને દિંદમા સ્વતંત્ર ઇતિહાસ પાડે જારી થયો છે એટલું જ નહીં, તે મીનામાયી જગતના ઇતિહાસમાં ૧૯મા સદીમાં જે સમજાવ્યું અને યુરોપીયના આવી, તેમાં પણ મોટો ફેરફાર — મોટી ક્રાંતિના નીજ તેણે જગતમાં છે

આ કાંનિથી હવે નસા ગયાવો અને નવું પાનું જાતમાં રર રાય છે, જેનો પહેલો મજુદો દિવસી રાજનના છે. આવડી મોટી ઘટના ગાંધીયુગની પેઢીએ જોઈ, તેમાં જાગ લીધો, અને તેને નિષ્ફળતામાં મુખ્ય કાગળ આ પેઢી જતી રાગાન્તરપાત્રના વિચારના પેઢીનામાને દે કમા યાદ કરીને તેની આ ચોથી પેઢીના મુખ્ય મુદ્દા જેવાનું શરૂ કરીએ આપણે નીચે પ્રમાણે પેઢીઓની ચર્ચા કરી :—

પહેલો પેઢા — ગાંધી રામમોહનરાય.

ચાવી પેઢા — ગાંધી અને ત્યાર પાછો પુનરુત્થાનખળ

ત્રીજી પેઢી — દાક્ષિણ ગાંધીએ રાજા : તેમાં છે કુલુગા : મરાઠા અને જાડાવ

હવે પડી આવતી આગળની ચાચો વટી — રાખૂની સમમ શક્તિનો સમન્વય-યુગ

૨

આ કાળ દરમિયાન, દેશની મુક્તિની દૃષ્ટિએ જોતા, તે મેગાંસાને મારે જે પ્રવલ્નો શરૂ થયા તેમનો પ્રકાર, મોટી નજરે જોઈને જો પાડીએ તો તે બે હતા, એમ ગજારી શકાય —

૧. પ્રજાના જ્ઞાન, સમજ અને સુસારો તથા વિકાસ વગેરેની શક્તિ દ્વારા આગળ વધવાનો પ્રકાર, જે રામમોહનરાયથી શરૂ થયો એમ કહી શકાય

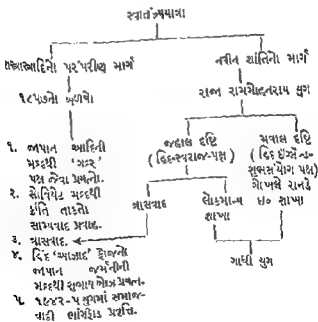
આ પ્રકાર આગળ જતા બધાગમીય પદ્ધતિ વગેરે નામથી ઓળખાયો, જે આગળ જતા ગાંધી-યુગમાં સાત સત્યાગ્રહ સુધી ખીંચ્યો

૨. રાજાએ અને જહાગીરની રાજદારી મદદથી લડી લઈને કામ લેવાનો પ્રવલ્ન આ પ્રવલ્નનો દત્તિદાસ ૧૭૫૭થી ૧૮૫૭ સુધીના એક નંબમાં લખાવ્યો છે. ૧૮૫૭ બાદ હથિયાળની ખત્તા, તે એક યા ખાંડ રીતે આવું રહ્યો છે, અને તેને પ્રવલ્ન છેક ૧૯૪૭ સુધી આવતો જોવા મળે છે

પહેલો પ્રકાર નવો છે, બીજો પ્રકાર માનવમમાગના દત્તિદાસ જેટલો જૂનો છે પહેલા પ્રકારની રીતસમો અર્વાચીન છે, તે આપણે

અંગ્રેજ પ્રભુતા ઇતિહાસ અને તેના સાહિત્યમાંથી તથા તેણે દિંદમાં જે રાજપતંત્ર ચલાવ્યું તેના અનુભવમાંથી શીખ્યા, ઉપયોગમાં આણ્યવા સાગ્યા, અને અપનાવના ગયા. આ રીતોને બંધારણીય રીતો કહો કે સોક્રાટીની રીતો કહો; તેનું અલગ સ્વરૂપ ના નોખો પ્રકાર ગણીએ છીએ તે એ કારણે કે, તેમાં પ્રજાની શક્તિ, બળત્યા જે ચત્તારાસ ના રાજકાજના દાવપેચને રસ્તે નહીં, પણ તેની સમગ્રશક્તિ તથા સંસ્કારિતા અને સંપૂર્ણ વગેરે ગુણો દ્વારા કામ દે છે. આમાં મધીયે સત્યાગ્રહનું નવીન શસ્ત્ર, તેના કળશ રૂપે, બેઠી આપ્યું.

સ્વાતંત્ર્યયાત્રાના પ્રકાર અને વિકાસ વિષેના આ વિચારને દુકંમાં નીચે પ્રમાણે આલેખી શકાય :—

વાચક જોડે, વચ્ચેની અદર ગાધીયુત્તમ જણાવ તો
મવાન પાના એકે કાગળનું સમિન્ન જણાય છે એવે ૧ ધીજી
તો માન્ય પેના તોમ જ ગનડે ગોખને પેડીના એકત્રિત પેડીવર દના
ગાધીજીએ પોતાની ગાળીય એકાગ્ર પોખને મારા ગાળગણી મુ
કે, એવી આપી છે અને જો આ બે પહેલે મૂળ બે દોષ તો એ
કે, ગોખનેશાખા એમ માનતી ૨ દિદ ઈન્ડોનો અથો ૧ મિશરત્ત
કુમ વચ્ચે છે ગિજ શાખા એમ માનતી ૩ દિદ સ્વતંત્ર ગાધી છે
અન તેનું સ્વગ ૧ સ્વતંત્ર ૨ દેઈ શે ૧ ધીજી દિદમા ૧ ૧૫મા
આપા ત્યાં તે પેડી માન્યતાવ ગા દના આ તે ગોખને ગાખાની
ગાળીય ગીતરઅથો ઉચ્ચત્ર પ્રતી ગીતમા થઈ ધગતન દના
અને તે જોના અગ્ર પ્રોગ ગીતે દિ મા આપા દના તેમના
મનિવ અને પ્રનિમનો આ અથ તેમને ગોખનેશ મારકુમા બાને
તેમની ભ ન સ્વતંત્ર સમાજ મારત્ત મન મરવામા વાધરૂપ જ રો
મીજી આધુથી આ વસ્તુથી ગિજ ગાળગણીઆને તેના પેના
જહાત રા ૧ ગાધીયી નવીનના જહા લાની આ નેના ઉચ્ચત્રને
લઈને તેમા અધમીપણુ અને અમાનતા લાગી આમ ૧ રીનુના
પ્રગ બ ગાધીજીમા જહાત અને નવાન જને દિદોનો અનન્ય
જોવા મને ૩

એવું ૧ ની, જને પહેલી પદનિઓ એમમર પામીને એ
અખડ મર્પપરિ રૂપે તેમના યુજમા જ મે છે આ પદનિને મારે જો
જાનનું નેત્ર જોડે તે પજુ ગાધીજીની હાનપ્રનિમ્ય પૂરુ પડ છે
અથી દેશના પ્રજાગીય રાજ્ય રજુમા ની ૨ દો એ એકદિ
વિવિધ પ્રજાની એવામથના અને એકત્રિતિત્તેત્તવરે આપે આપ
પે ૧ દના આ સ્વચ્છ પ્રાપ્તિ એ અમમ પ્રજાના પુત્રાર્થ અને છે
તેના અગડિપામોમા હોડે લઈને તે પેનાની અસર મવા લાગે છે
એમ મો ૩ સ્વચ્છનો પગપીળુ દિસામાર્થ ડેરી પ્રગ નીન

શાંતિ-અદિ-સામાર્ગનો પ્રયોગ સોજે દેખાએ અનુભવજ તૈયાર થાય છે. આથી જ ગાંધીયુગની અમર જગનના વ્યાપક રાજકારણ ઉપર જે ર્ષ છે તે ર્ષ સહી છે. શી જોખવેએ ગાંધીજીનું વર્ણન કરતાં કહ્યું કે, આ માણસમાં દિંદની અંશૂતિ તેની પૂર્ણ દેખાએ પડેયેવી છે. ગાંધીજીના મુઠ્ઠાએ ઈ. સ. ૧૯૧૫ પહેલાં ફરેધું તેમનું આ વર્ણન ગાંધીજી પૂરું સાચું મિદ કરી જતાવે છે. રાજકારણમાં જ નહીં, રાષ્ટ્રની પ્રજાના અમસ્ત જીવનમાં નવો પ્રકાશ, નવી દૃષ્ટિ, નવો અર્થ, નવી માથેદના, અને નવું સર્જન આ કુશમાં પ્રગટ થાય છે. દિંદની સ્વાતંત્ર્યપ્રાપ્તિ પ્રજાના આવા સર્વતઃ ળસઅંદરને જોરે હાંસલ કરી રહી છે, અને એમ થતાં દિંદના દનિદાસ એનું પડખું ફેરવ્યું છે.

ઉપરના આલેખમાં વાચક જોશે કે, પરપરીજી દિંસમાર્ગનો પણ પ્રવાહ ૧૮૫૭ની અવનવે રૂપે, બપાકાળ રૂપાંતરે ર્ષને, રેઃ ૧૯૪૫ મુધી આપુ રહ્યો છે. આ પ્રવાહની પણ પેઢીઓ અને દૃષ્ટિઓ રહેલી છે. જ્વાનંત્રયાત્રાના દનિદાસમાં તેનું પણ એક નોખું પ્રકરણ છે. એટલું જ કે, તે રીતને હેપટે પણ નથી મળ્યો, જોડે તેમાં ત્યાગ અને અલિદાનપૂર્વક અર્પણ દનારા અને સ્વાતંત્ર્ય-જયોત જાગતી રાખનારા રેશશક્તો હતા.

ત્રાસનાદ અને ભાગદોડની પ્રવૃત્તિને પણ તેની સાથે ગણતરી છે, કેમ કે તેમનો પ્રકાર દિસા-જગની પરપરીજી વિચારપદ્ધતિનો હતો.

ગાંધીયુગનું મુખ્ય લક્ષણ અને આખી વાત્રામાં તેનું સ્થાત જોવા પડી તેના મુખ્ય મુદ્દા આગળના પ્રકરણમાં જોવા.

ગાંધીયુગની રચાપના

(સ્વરાજ્યયાત્રાની ૧૯૧૫થી ૧૯૩૦ યુધ્ધીની મજલ)

૧

ગાંધીયુગની શરૂઆત પડેલા વિશ્વયુદ્ધ દરમિયાન અને તેની વ્યાપક અસર તરફ જૈનમિત્રતા દર્શક ગાંધીજી ૧૧૧૫મા દિવસ આત્મા ત્યારે યુદ્ધ શરૂ કરી ચૂંક્યું હતું દિવસે તેમણે વિનાયકના પક્ષે જોવામાં આવ્યું હતું

ગાંધીજી એ વખતે ધિરમિત્ર રાજ્યના ગુરુ હોવાથી આશ્ચર્યચક્ર દ્વારા તે યુદ્ધમાં દિવસે જોવાઈને પોતાની ગતિનિર્ણય બતાવવી થઈ તે વિચારથી તેમણે ફોટો ભરતીનું કામ ઉપાડ્યું તેમ જ લોકમત નજીક માનીતા નેતાને અવગણવાનું અપમાન કરી તેમને યુદ્ધપરિહારમાં નહીં જોનાવેલા તે સામે પણ તે મૂંઝવણ દ્વારા એક માન્યુથી ભરતીનું કામ ઉપાડ્યું ગાંધીજી જીલ્લા માન્યુએ ગાંધીના સર્વમાન્ય નેતાના અપમાનને રાષ્ટ્રીય અપમાન ગણાવે તેમ જ લોક, એ એમની મર્યાદાનિ તરફ પ્રતિભાની નિવસજ્જતાનો આભેદન નહોતો ગણાય

આ યુદ્ધ યુગેપના રાષ્ટ્રો વચ્ચેની વચ્ચેના તરફારોની લગભગ સૌ વચ્ચેની સાતિ પડી જાય હતું ૧૮-૧૯મા સૈન્ય યુગેપના રાષ્ટ્રોએ પાલન દેશની દુનિયાની માળેમાટે વહેંચી કરી લીધી તેમ જ જર્મની અને રશિયા જેવા દેશો લગભગ નેતા પડેલા વિશ્વયુદ્ધમાં જર્મની એ વહેંચી લીધા પોતાનો ભાગ આપ્યું મોખરે આવ્યું અને ઇંગ્લેન્ડ ને પાડી આપ્યો

પરતી ગતિનિર્ણય સામે ક્યારે જર્મની પ્રત્યે દિવસમાં અમુક સહાનુભૂતિ જેવી લાગી લોકોમાં હતી નેપોલિયનના જમાનામાં મિથુ

સુધાને તેની જોડે સંતવન કરીને અંગ્રેજોને હાથપાશ વિચારેલું, તેવું કાંઈ આ વીસમા સંક્રામાં શક્ય નહોતું. છતાં કેટલીક છૂટી પ્રવૃત્તિઓ, કે જે કડો કે ૧૮૫૭ની ઇલામાં ચાલ્યા જ કરતી, તેવી પ્રવૃત્તિઓ ઉપર સરકારનો ડાળો અડોપર હતો. દિંદના જહાલ પદના ગળકારણ ઉપર પણ તેની નજર હતી, કેમ કે તેઓ અંગ્રેજોને કાઢી સ્વતંત્ર અરાજક ચાલનારા હતા.

૨

૧૯૧૫ના આ અરમમાં દિંદમા આગળપડતી રાજકીય દિવસાય જે ભગી તે 'હોમ-રુલ'ની આવર્થેન્ડમા મુક્તિ માટે ચાલતી દિવસાલ તેમા પ્રેરક હતી શી એની બેસઠ આમા પ્રમુખ આયોગન હતાં. તિયક મદારાજે સ્વતંત્ર બીજી 'હોમ-રુલ લીગ' સ્થાપી હતી. એની બેસઠે એક કાવડનો ખરડો તૈયાર કરી પાર્લમેન્ટમાં ભૂંડ કરાવવાની તજવીજ કરવા મુખી પોતાની દિવસાલને પહોચાડી હતી સરકારે તેમને નજરકેદ પણ કર્યા હતા, જે સામે ગાંધીજીએ મહા ઉમ અવાજ ઉઠાવ્યો હતો લોકમાન્યને પણ સરકાર સતાવતી હતી

આ જ સમય દરમિયાન અંગ્રેજ સરકારે રાજકીય સુધારાની નવી આજ્ઞા બહાર પાડવાનો આરંભ કર્યો હતો. ૧૯૦૯ના મોરલી-મિન્ટો-સુધારા બાદ દશ વરગે લાગવાનું નવું પંથુ તૈયાર થયું હતું મોન્ટેગુ-ચેમ્સફર્ડ એ વિચારી કાઢ્યું હતું મનાવ પશનું રાજકારણી હળ એથી કાંઈક રાજ થયું હતું તે તેને અપનાવવા તૈયાર હતું, જહાલ પદ તેને નાપસદ કરતો હતો

આ સ્થિતિમા ઈ સ ૧૯૧૯મા અમૃતસર કોંગ્રેસ મળી તેમાં પહેલી વાર ગાંધીજીની કામગીરી દેશની સૌથી મોટી રાજકીય સંસ્થાને બેસા મળી જહાલ અને મનાવ બંને દષ્ટિને એકીકૃત કરીને સમન્વિત કાર્યપદ્ધતિ યોજવાની ગાંધીજીની પ્રતિભાના દેશને દર્શન મળ્યા બે હળ માહોમાહે લડીને લીધું થયું કરે, એ એક દુ ખદ લકીકૃત દેશના

રાજકારણમાં ફેટલાય વરસથી જાગી હતી, તે આ યુગમાં ગાંધીજીના નેતૃત્વથી દૂર થઈ એવું જ નહીં, અને મળીને એક સમન્વિત શક્તિ બનવાની શરૂઆત થઈ પરંતુ ઇનિડાસનો પ્રસાદ દેશના નાવને બીજી તરફ લઈ જતો હતો.

૩

૧૯૧૮માં વિશ્વયુદ્ધ મધ્ય થયું તે પછી બે બામતો એવી બની કે જેને લઈને હિંદુ પ્રજાકીય રાજકારણ નહીં જ જૂમિન પર શરૂ થયું. ૧. યુરોપમાં ખિનાફતનો અત ૨ હિંદી સરકારે નીમેનું ગેલે કમિશન

ખિનાફત અંગે હિંદના મુસનમાનોને અંગ્રેજ સરકારે અમુક વચન આપેલું, તેનો ભંગ થયો તો તેઓની લાગણી ખૂબ દુભાઈ તેથી તેઓ અંગ્રેજ સરકાર સામે સમસમી બે થા

રોયલ કમિશન, હિંદમાં યુદ્ધ દરમિયાન બેવકા રાજદ્રોહી અગવળો આવતી હતી કે કેમ, તે તપાસવા નિમાયુ હતું ૧૯૫૭ પે નહીં, તોય અમુક દમે અકનિન બગવો કાવાના કાવતરા આવતા હતા, એવો રિપોર્ટ કરી, આ કમિશને એવી બનામણ કરી કે, આ બધું દાનમાને માટે એક કડક કાવદો કરવો જોઈએ અને એને આધારે એક કાવદો પણ વડી ધારામખામાં રજૂ થયો

૧૯૫૭ની સ્થિતિ માદ જેવું હિંદમાં ગાંધીજી વ્યવસ્થાન પગલું ભરાયું, તેને જ મળતું આ પગલું કહેવાય પરંતુ ૧૯૫૭ માદ રાષ્ટ્રને દમાવી દેવા સાડુ જેવું થઈ શક્યું, તેવું આ કાગે ન બની શક્યું એનું કારણ ગાંધીજીનું નવું નેતૃત્વ હતું, એ સ્પષ્ટ જોઈ મધ્ય છે

૪

વિશ્વયુદ્ધ લાગી વખતે હિંદની પ્રજાને આપેલા વચનોને અનાદર થયો, એમ પ્રજાને લાગ્યું હિંદના સ્વમાન પર એ ના હતો તથા ખિનાફત અંગે હિંદના મુસનમાનો તરફ હિંદી પ્રજાએ થયું જોઈએ,

એ નવી કોમો વચ્ચેના ભાઈચારાનું લક્ષણ છે, એમ જાણી ગાંધીજીએ અસહકારનું નીતિ સજ્જ દેશ આગળ રજૂ કર્યું.

રોલેટના કાગા મલદાનો વિરોધ કરવા માટે ધારાસભાના બધારણીય પ્રયત્નો અફળ ગયા ગાંધીજીએ તેના વિરોધમાં અમની ઉપાય શરૂ કર્યા અને હડતાલ અને ડામદાનો સમિતિ બગ જાહેર કર્યા.

આ બચમાં દેશની સમગ્ર જનતાને જાનતું વિરોધરાજ્ય મળી શકે અને સહેજે આખા દેશે આ નવું સાધન ઉપાડી લીધું સરકારને આ નવી જ વસ્તુ જોતાં મળી અમુનસુરમાં જલિયાવાલા બાગ જેવાં મામો તે ખરી બેળી આ અપમાનની તપાસ કરવા કોંગ્રેસે તપાસ સમિતિ નીમી સરકારે નીમેની સમિતિનો બદલો કર્યો આ સમિતિમાં ગાંધીજીએ ભારે મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો આરાણે, દિલ્હી રાજકારણ એકમ ની જ બુમિકા પર ચાલુ થયું.

૫

દિલ્હી રાજકારણ આ માગ દરમિયાન જે ઘડાયું, તેમાંથી નવું દિલ્હી—નવી શક્તિ જ પેલ ચર્ચા ગાંધીજી અંગ્રેજ સરકાર વિરે અફાગુ હતા તે મુજબ અને એમ મનાવ પડતી મૂળ અફાનો દિલ્હી રાજકીય લોકમાનસમાં અત આ પે. અસહકાર અને સમિતિ બગ અથવા સહ્યામદનું સાધન દેશે હાથ ધર્યું ૧૯૨૦માં નાગપુરની ખામ પેશિસે આ મોળા ફેરફાર પર મહોર મારી ૧૯૨૧માં અમદાવાદ બેઠક ચર્ચા તેમાં નવા યુગનું પાકુ મગલું થયું કોમી એકતા પાછી ચયેની જાણાર્જી જેડ તે પરસથી શ્રી ત્રીલુ પેશિસમાંથી છૂગ થયા તે થયા.

૧૯૧૬માં નામં ગોખને બાદ ૧૯૨૦માં લોકમાન્ય દિનગાળ મયા મગાન પક્ષ આ કામે મોશિમથી છૂટો પડ્યો ને ૧૯૧૮માં પોતાનું 'નિમરન ફેરેસન' અનગ સ્થાપ્યું તથા અં ભાં સમાજ પરિષદ તથા ઉલોગ પરિષદ રમોના તેમના ઇતિહાસને અતે આ

કાગમા ખેંચે ર્ધ તે ર્ધ ૧૬૦૮મા મુરતમા મહા જંગલે કી
બેંદા બે અન્ય પગે આમ દસે વગે છગ દયા

મવાન વિચરના પદમને છગ પડી સરખરના નવા હવેન
મુન્ય ધારાસમામા દખલ ર્ધ, પ્રવાને ચવા, મેનેસ તેમા ન પડી
ધી લાન લાપનરાયે એક જાએ ક્યુ હતુ એમ, સમર સાથે
અમદમાર અને મગાન્યપ્રિન માટેની લાલ એ દિદી ગાનમારજીની
સાની આગખડી બની ગર્જ આમ, રોલેટ રિપે મે આધારે ગાપૂને
સરમારે દાગી દેવા ધાગેહુ તેથી લાનકુ ન ર્ધ મ્યુ ૧ કાલુ ઉગાડુ કે
પ્રજા પાતે જે નવુ રાજ આપ્યુ, તેજે નવે જ જાનુઆર પ્રેમે
દિલ્લુ રાજદારી લે માનસ એવિતુ નવે ન પથે પગતુ ર્ધ મ્યુ

સરમાર તેન ન પ્રજા બને પથે આ નરી જ ધમ્મા હતી,
બનેએ આ આજમા પેગાનુ વલણ અને ધનિ વિવાગી કાઢીને પમ
કગવાપણુ ઉતુ હતુ હતુ આ મમ દવે પડીના દાવકામા જન્યુ

૬

અગ્રેજ સરમાર પાસે બીજે ગો રસો હોય એ જાણુએ
ગાંધીય સુધાગને અનવમા નુપી પ્રતેમા એમ્યુ નવાવ ગી ધરા-
સજાએ શરૂ કરી દિદીઓને લેન આપવની નીનિ એમે સુધી
પલોચાડી કે શી સુયે સમદ નિદાને લોડ જન ના, ન વપ દિદી
મત્રી નીમા, ને જનર પજુ જનાઆ ખંજિ જાણુ દમન મ ક્યુ
૧૬૨૧-૨૨ના આમ-જેવ-જાગીનો પ્રયોગ શરૂ થયે પ્રજાએ તે દારા
નરી દિમત મેઝવી લોવી જેવ જનુ માગા નવાવ લાગ્યુ અને
રાષ્ટ્રમેનુ ચિન્ન જન્યુ અથી પ્રજાની હામ ના જાગી, અને વધી
લાગ જેર્ડ મેરીટને હેવટે પમીને રાજકોદના આરોપ-ર જેવમા
મૂંઝા, તે ૧૬૨૪મા મા મીને હર્ષને છગ્યા

મેનેસમા સ્વરાજ્યનો ૬ વ થયો મેવાઝ વગેને લાગ્યુ કે,
ધરામામા જર્જને પજુ કામ લેવુ લેર્ડએ આ મુન પર કોમેમા

જે ભાગ પડ્યા જેવું થયું ગાંધીજીએ એ પાત્ર ટાળ્યા અને દેશની સ્વરાજ્યપાતામાં ફાટા પડત તે જાણતી હોધું, જાતું તેમજો પોતાની નીનિપદ્ધતિનું કામ ચાલુ રાખ્યું, અને દેશ માટે નવો માર્ગ યોજવા માણ્યો અને ખીલ્યો.

ધાર્મિકતાનું કામ તો અમુક જ લોકોને કહેવાય પણ અખી પ્રજા શું કરે? અરકાર સાથે તે અસહકાર કરે એ બરોમર, જાતું તેણે માણેમાણે તો એટલા જ જોરથી સદાકાર માધવો જોઈએ, નહીં તો તેનો અસહકાર વ્યર્થ જાય આ સદાકારના માર્ગો શા? અનુદિધ રચનાત્મક કાર્યક્રમની સોધ કરી ગાંધીજીએ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપ્યો.

આ ચાર રચનાત્મક કામ તે નીચે મુજબ

૧ અસહકારના નિરાકર,

૨ ખાદી,

૩ કોમી એમતા, અને

૪ રાષ્ટ્રીય દેગરણી

આ ચાર દીક્ષાઓ ચણી તેમણે પ્રજાકીય સદાકારની ધમારત કીની ની સમાજ સુધારો અને સંદેશી તથા ઉદ્યોગધાની વૃદ્ધિને નામે, જે કુટકળ અને છૂટક માણતોમા જર્જને નિચાર થયા કરતા હતા, તેમને ગાંધીજીએ આમ કોક રાષ્ટ્રીય દાકન અને અગાજ્યના પોતારનું ઉદ્ધાત રૂપ આપ્યું જે પ્રજા શાંતિના સાધનોથી લગ્ના માણે તેણે જાતનુધારો કે આત્મશુદ્ધિ આપમને કરીને સાધવા જોઈએ, તો તેમથી એવું બગસમન તે કરી શકશે કે જેને જોરે તે આપોઆપ સ્વરાજ દાસન કરવા લાગશે આ સિદ્ધાંત દેશને મળ્યો અને તેને અનુસરીને દેશની સ્વરાજ્યપાતામાં આખી પ્રજા — તેના મના અગ — પોતપોતાની રીતે જોગર્ધ સહે અને કાળો આપી શકે, એવી પ્રજા શકેના વારેલી જોગર્ધ દિદી પ્રજાને મળી

રચનાત્મક કાર્યક્રમ અને ચાર-એ-ટરી કાર્યક્રમ એના જે ભાગ આજે જે જોગ મળે છે, તેના પ્રારભ આ કાળમાં થયો અં ભાં

ચરખા સઘની સ્થાપના થઈ રાષ્ટ્રીય વિદ્યાપીઠ સ્થપાઈ અસ્પૃશ્યતા નિનારણ માટે સસ્થાઓ રચાયા લાગી બીજી તરફ ધારાસભાઓમાં સરરાજ પદ પણ મમ ધરતો હતો અને પાષોનું આધિપત્ય તેમને એમ્પ્યુર શ્રી નર્મને કેએમ સાચવે અને દેશની આગેદૂર ચલાવે એની મદદ નીતિ કોએસના મત પરથી આગળ ચાલી આ વસ્તુ આંધી તે અસ્થા ભારે શક્તિવાળી બની એનું જ નહીં દિલની સમગ્ર પ્રજાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવના લાગી અને પ્રજાકીય દિલ એવે તેની પ્રગેસ એની દાપ પની ગઈ લગભગ હસે વરસે બીજા મે નાવોથી આ વસ્તુ ખૂબ પાકી થઈ એનું જ નહીં જગતને પણ તે જણાઈ

૭

આ બે ઘટનાઓ તે — ૧ બારડોલીનો સત્યાગ્રહ ૨ સાધનન મિશનના બંધાર અને ૧૯૧૯ થી આગળના નવા ગાંધીય સુધારાની વિચારણા

૧૯૨૪ થી ૨૬ સુધીમા ગાંધીજીએ જે મોટા ઉપાડયા તેથી પ્રેક્ષા = રાજાગી રંગોમા અને મદદારના દેશોમા એક એવો ભાર પેદા થયો કે ગાંધીજી તો સાચા સરાર સુધારક જેવા થઈ ગયા તેમની આગ હવે જાણે આનવાઈ ગઈ! આ નમણા બગનાર બીના તે બારડોલીનો જમીન મલ્સુન વારા સામે અચાગ્ર સાચુ જેના પ્રજા મતનું મા. સ્થાપિત થવા માટે સત્યાગ્રહનો અમની ઉપાય નજી પાસે છે એને પરચા તેમથી દેશને મળે. સત્યાગ્રહ થી ચીજ છે તે ૧૯૨૧ રમા પ્રજાને જેવા નહીં મળેનું — ચેરીચોરા છં પટનાઓ જોઈને ગાંધીજીએ એ વસ્તુ રોખી વીધી હતી તેને લઈને — તે દવે જેવા મળ્યુ ધાગરજ્યાની રમિ દાખતી દામ લેતા તાખનાર ચાગર રો પચ્ચ આ મમમા દાય દીધેતો પચ્ચ તેમા તે ના ફાવી રખો બો ત્યા ગાંધીની ગીત ફરી આ વસ્તુમે બંધરણીય ગીતની મર્પો અને સત્યાગ્રી ગીતની વ્યાપના મિદ્ધ મી જનારી — કે

જેની ૧૯૧૯-૨૦ માં રોલેટ કાયદાના વિરોધ અર્થે સ્થાપિત થઈ હતી એમ માનો કે, એક દાયકા પછી, નવે રૂપે પાંચી કાનિષ્ઠગી પરિસ્થિતિ બની, અને તેને ગાંધીજીએ પાંચી મરોજ સ્થાળી લઈને રાષ્ટ્રની મમત્ર સક્રિયને એકીકૃત કરી રાષ્ટ્રના મુખ્ય મોઝા પગ અડીખમ લીધી કરી

ધારાસભામાં કામ કરતા સ્વરાજ પક્ષે આ વખતે એક નોંધપાત્ર પગલું હાથ ધર્યું તે તેના નેતા ૨૪૦ મોતીલાલ નેહરુ પાંચી જોતે 'નેહરુ રિપોર્ટ' દ્વેસપૂર્ણ કે તે તંવાર હજારો દિવસે સ્વરાજ આપના માટે ૧૯૧૯ પછી જસે વરમે નવો દપતો આરંભે તે વખતે બધા પક્ષો મળીને કાર્મિક એકીકૃત પ્રિચાર રજૂ કરે તો સારું, એ પ્રિચારથી એક સર્વપક્ષીય પગિપદ રચાઈ અને તેના તરફથી આ નિવેદન તંવાર ધણ રાજદ્વારી પ્રિચારના પ્રિકાસમા આ નિવેદન એક મહત્વનો માર્ગ-સ્પષ્ટ ગણાયો. કોમી એકતાની પ્રિશામા, આ પદ્ધતિએ અગાઉ ૧૯૧૬માં લખના કરાર થયેના, તેને મળતી આ દારવાઈ હતી પણ આ વેળાય કુરતે બીજા જ નિરધાર થોં લાગે કે અસ્થિમ નેતાઓએ તેમની પરિપક્વ નેહરુ રિપોર્ટનો પ્રિચાર કરી તેને અનુકૂળ મત ના બતાવ્યો. બીજી તરફથી સરકારે એનાથીય અડે એની સ્થિતિ પેદા કરી, કે જેમાંથી નવી જ દમે ક્રાંતિ બની

૮

અમૃતસરના જાનિયાવાવા માગને મળતા અપમાનની વળતા ગતી તે સાધમન કમિશનના ટેનન ચોરાઓની નિમણૂક અને દિંદી પ્રગતી અગત્યના આનો બહિષ્કાર કરસમા આયો મુસ્લિમ લીગ, મનાલ પદા સૌ આમા એકમત દતા પ્રગ્નએ તેને જાગરદસ્ત મક્કમતાથી લેતાવ્યો. પ્રગ્નના એક પ્રથમ હમેળના નેતા, લાના લગ્નપતરાવનુ એમા અનિવ્રન થયું જેના તલુખા આગળ શ્રી બગતસિદ્ધ અને એના મિત્રોના કિસ્સામા લોકવ

કોંગ્રેસે 'સાસ્થાનિ-સ્વરાજ' — 'હિમનિયન સ્ટેપ્સ' — નો આદર્શ સર્જીને નાશ મુકારા જે વિચારગતા હતા, તે વિચારના તંપારી ગનારી અંગ્રેજ દિદી પ્રધાન હોઈ બર્મિન્ગહમ જ્યાં આપ્યો કે, તે આદર્શ તો દિદમા ક્યારનો અમનમા છે ! અંગ્રેજોની ગુબે-હના હેતુ વિષે ગાંધીજીનો ડેવનો જામ આ જાણીને લાગ્યો અને ૧૯૨૯-૩૦માં લાલગમા કોંગ્રેસે તેનું મનકતા બેડનુ ધ્યેય ફેરડીને, 'પૂર્ણ સ્વરાજ' ધ્યેય જોઈએ — એમ એમ્મનીથી નહીં મ્યું દિદનો નવજુવાન વર્ગ અને જુવન વર્ગ આ રીતે એક બન્યો. ૫ મોલીનાને કોંગ્રેસનું નેત્ર મીજે નરમે થી જવાહરલાલને મોખુ ૧૯૩૦માં આદરાયેરી યાત્રા રમે રમે તેની મુખ્ય મજાન કાપીને પૂર્ણ સ્વરાજની ડે ની ધારી પમાર મવા તરફ વળી લાહોરનો સ્વાતન્ત્ર્ય દગાન સ્વગાજ્યાત્રાનો મહાન માર્ગદીપ મન્યો. એણે દિદી પ્રજાને રફમી જાનેસારી ૧૯૩૦ના રાજ ગપ આપ્યા કે જેને આધારે ફેરે 'આખરી ફેરના'ની તેની નત આદરી આ દરાવ આજેય યા કરવા જેવો છે —

અમે માનીએ છીએ કે એમ જીવ માર્ગ પણ પ્રજાનો તેમ દિદુગાનની પ્રજાનો પેલાનુ તત્ર પોને ચલાવવાનો પેલાની મહેનતના ફજ ભોમવવાનો અને સામાય નુખસાલેમ સહેવાના સાધન પ્રાપ્ત કરવાનો અને તેમ ફગીને પેલાનો સંપૂર્ણ વિમસ કરવાનો જન્મસિદ્ધ હ છે અમે એમ માનીએ છીએ કે જે માર્ગ પણ સામ્ય માર્ગ પણ પ્રજાના આ જન્મસિદ્ધ દરે જીવવા લઈને તેના ફજ જીવમ રે, તો તે પ્રજાને સામ્ય બંદવાનો અથવા તેનો નાશ કરવાનો પણ જન્મસિદ્ધ હ છે દિદુગાનમા સિદ્ધ સરમરે દિદી પ્રજાનુ સ્વાતન્ત્ર્ય દગી લીધુ છે એટલુ જ નહીં, પણ દેશના ફરોરો મીજને ચૂસીને પાતાનુ સામ્ય વાગડુ છે અને દેશનુ આધે દ સાગીન, સાર્વત્રિક અને આધિપત્રિક ત યાનારા વાળુ છે જેને અમે માનીએ છીએ કે હવે દિદી પ્રજાએ જ સાગની સાથેનો સુબધ તોડી પૂર્ણ સ્વરાજ અથવા સંપૂર્ણ સ્વાતન્ત્ર્ય લીધે જ ફરે છે

દેશનુ આધે સત્યાનારા ડગુ વગ્યુ છે તે જોઈએ આપા મી પામે જોટુ મહેસુલ કવરાવવામા આવે છે તે આપા મી આવહની સાથે

સરખાવતા પણ હદ ઉપરાંત છે આપ ની સુરક્ષા આપક રોજની સાન
પેસા છે, અને આપને જે વારે દર જરીએ છીએ તેના રૂ.૦૮૧૧ જમીન
મહેસૂલ પેઠે જરીએ છીએ, જે જરીન ખેડોને કરવા પડે છે, અને
તેણે દસ મીલના દર પેઠે છે, જે પણ જરીબના જ કેશમાથી નીકળે છે

“હજારો જેવા જૃહકર્તાઓ આમણમાથી નાસ પામ્યા છે, જેને
પરિણામે ખેડૂત વજને વર્ષમાં જોડામાં જોડા ચાર મહિના જેવા રહેત
પડે છે દારીમગીના નાસને લીધે તેમની ભુદિ જરૂર થઈ ગઈ છે અને
જે ઉધાગો નાસ પામ્યા છે તેને બહુ જીલ્લા દ્વારા ઉધાગ, બીજા દેશોમા
થયુ છે તેમ હાખત કરવામા આવ્યા નથી

“જદાત અને નાણા વિષે એવો પ્રથમ ગચવામાં આવેલો છે કે,
ખેડો ઉપરનો ભેરો વધેલો જ ગયો છે વિભાવનમા અનેનો માન જ
સુખ્યત્વે આપણા દેશમા આપાત થાય છે જદાતની સેકવલ્ય નેઈશુ તે
જણાશે કે, બ્રિટિશ માન પર જોડામાં જોડી જમત છે વડી જદાત
માથી આજુ મહેસૂલ જમીનની ઉપરનો ભેરો જોડો કરવાને વપરાત
નથી પણ અતિશય ખર્ચાજ રાખવાનું ચકાવવાને માટે જ તેનો ઉપરોચ
થાય છે હુદિયામણનો દર એધી પણ વધારે મનસ્વી છે એમા એડી
શુ કામગીરી થઈ છે કે, પરિણામે કરોડો રૂપિયા દેશમાથી તણાઈ ગયા છે

“રાજનીય દષ્ટિએ હિંદુસ્તાનની સ્થિતિ આજે બ્રિટિશ સત્તા તળે
જેવી થઈ જાય છે તેડી અવાડે દેવી નહોતી મુધારાઓને નામે જે
આજમાય છે તેધી પ્રજાનું જમી સંજ્ઞામાં વડી મળી નથી પરદેશી
સત્તા આજમા આપણમાના મોટા માધાળાને પણ માયુ નમાનતુ પડે છે
દ્રવ્યી સ્થિતિ દર્શાવનામાં અને દ્રવ્યી સ્થિતિમાં જરવાના હદ આપણી
પાસેથી છીનવી લેવામાં આવ્યા છે અને આપણા દેશમાધુનોમાના ધણને
દેશવટો જોવાપડે પડે છે અને જોવાને દેશ આપવાની હજુ રીડી નથી
રાખ્ય મર્યાદાઓ આપણમાથી સંપૂર્ણપણે દ્રવ્ય થયે છે અને પ્રજાના
સામાન્ય વજને મારકુની અને પડેલતણાડી કે મહેલાનીનીની નોકરી સ્થિતિમાં
બીજી નોકરી રીડી નથી

‘સંસ્કૃતિની દષ્ટિએ બ્રિટિશ રાજ્યની અસર વિચારીએ આપણા
દેશની સંસ્કૃતિ કેવી હતી તેન સાન જુડી આપણને નડી કળવાનીએ પશ્ચિમ
વરફ લેવા કરી દીધા છે અને આપણને તાલીમ જ એડા પ્રકારની
મળી છે કે આપણી બેઠીઓ દહવાને બહુ આપણને તે વારી થઈ છે

“આ યાત્રિક ગીને જોતા આ રાજ્યે જાણત્યારે આપની પાસેથી હથિયાર મીનડી લીધા છે, તેથી આપને નામદં જની ગયા હોએ, અને આપના દેરામા પગેથી લગ્નર આ લગ્નમાં પડયુ છે તેએ અન્યાય અને અત્યાચારની સામે થવાની આપ ન દુઃખિનો નાશ કર્યા છે, અને આપનામાં મેરી બીટના દાખલ મી છે કે, આપને જેમ માનતા થઈ ગયા હોએ કે, પરગેળોના વિના આપની આપણે પરગર વ્યવહાર ન ચલાવી શકાય, પરગેળી પ્રજાના હુમલા સામે જયાર ન હો શકાય, એમ જ નહીં પણ આપણા ધર્મ અને કુટુંબનુ મોર, શ્રદાંગ અને દુઃખ માલસોની સામે રક્ષણ પણ ન હો શકાય

‘આપણા દેશનુ આજ અનુચિંધ સત્તાનારા જે રાજ્યે વાજ્યુ છે તે જાણ્યા પછી, તે રાજ્યને વધારે વાર લાગે રહેવામાં મનુષ્ય અને ઈશ્વરનો આપણે યુગો કરીશું, જેમ અમારો ગ્રહ અભિપ્રાય છે પણ અમે જે પણ માનીએ છીએ કે, અમારો જ્ઞાનન્ય મેળવવાનો અતિશય મર્યાસાવક માર્ગ દિસાનો નથી, પણ અદિત્તાનો છે. જેટલે અમે અમારાથી અને તેટલી હદ મુખી જિદિલ સરકારનો આપની ઇચ્છાએ આવનો સદ્ગર ડાગીને જે રાજ્યમાંથી છૂટવાની તૈયારી કરીશું અને સચિનય માનૂલ ભગ (જેમા ૨૦ ન ભરવાનો સમાવેશ થાય છે તે) તેને નાગે પણ તૈયારી કરીશું અમને ખાતરી છે કે, જે આપણે આ રાજ્યને સ્વેચ્છાએ જોડી મદદ આપીએ છીએ તે જેથી લઈએ અને અમે તેટલી ઇચ્છાથી છતાં દિસા કર્યા વિના કર ભરવાનુ બધ કરીએ, તો આ અમાનુડી ગાજ્યનો અત આપણે અવશ્ય આ પી રાખીશું

‘એવે અમે આગે હદયપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરીએ છીએ કે, પૂર્ણ સ્વગાજ્ય આપવાને નાગે મહાસભા વખતેવખત જે નુવનાનો બહાર પાડશે, તેનો અમે અમલ કરીશું”

૧૮૮૫ માં કોંગ્રેસ સ્થપાઈ ત્યારથી માડીને દેશને જે અનુભવો થયા એનો નિન્નોડ જાણે કે આ દરાવમાં ડાનરો રાષ્ટ્રે એકીઅરાજે તેને વધારી લીધો જાણેના વખતેમાં દેટવાક એ સામે મદગદતા હતા જેમ ખડ, પણ દુદુલિના અગાજમાં એ તૂટી પણ ન કહી શકાય.

૧૯૧૫માં ગાંધીજી અગા, ૧૯૩૦માં તેમણે દિલ્લી સભામાં પાત્રાનો માર્ગ સફ કરી તેની રાષ્ટ્ર વ્યાખ્યા દેશને અને દુનિયાને

પણ આપી દિલ્હી અંગ્રેજી રાજ્યનું સ્વરૂપ એક મદાન પ્રજાની સર્વતોમુખી ગરબાદી કરે એવું છે, અને માનસજ્ઞાન પર આ એક મોગી આકૃત છે, તેને શાંતિ અને ન્યાયને રસ્તે દૂર કરનામા જગતની અને અંગ્રેજોની પણ એક આડખતરી મેના રહેતી છે આના વ્યાપક પાયા પર દિલ્હી-રાજ્યની લક્ષણને મૂકવામા આવી અને આખી પ્રજા તે ઉપાડાને માટે એકામ મની ૧૯૩૦ થી દિલ્હી છતિદામનું નામ સ્નાત્તવસમામને લરફગિયે નીચ્ચુ

૮

આખરી ફેસલો

[સ્વરાજ્યાચારાની ૧૯૩૦ થી ૧૯૩૮ સુધીની મળક]

૧

ગોળમેજી પરિષદ અને મીઠાનો મદયામલ

સાધમન કમિશનની પુક્તિ અદ્દા ગઈ એવે નવા સુચારા વિષે નિચાર કરાને માટે પાનમેન્ટ તરફથી બીજે માર્ગ જાહેર થયો, તે ગોળમેજી પરિષદ બોલાવનાનો લોર્ડ મર્લિને દિલ્હી રાજ્યમંત્રી તરીકે ૧૯૨૬ના ઓગસ્ટના અતમા જાહેર ન્યુ કે, ઇંગ્લેન્ડ અને દિલ્હી પ્રતિનિધિઓની પરિષદ બોલાવવામા આરો અને તેમા રાજકીય સુધારાનો નિચાર કરાશે તેના ખેચ તરીકે ‘મિનિયન રેપ્સ’ માન્ય રાખવામા આન્યુ પરંતુ આ પગનું પણ રીવુ પાર ન પડ્યું

આ જાહેરાત પછી અમુક પ્રસંગે બોનતા સિટિસ પાનમેન્ટના હિદી વજર લોર્ડ મર્લિને એવું કહ્યું કે, આ સ્ટેટસને ધોરણે દિલ્હી રાજ્યલીની કામ કરવાનું તો ક્યારનું અમનમા આણેનું છે! કુદરતી રીતે દિલ્હી આપી આશ્રય થયું એટલે ઉપર આપણે જોયું કે, ઈ સ ૧૯૩૦ની પહેલી તારીખે કોંગ્રેસે લાહેરમા ચોખવા કરી કે, અમને ‘પૂર્ણ સ્વરાજ’ જોઈએ

આમ કોંગ્રેસ ગેંગમે પરિવર્તના વિચારમાં જોડાઈ નહીં બીજી બાજુ મનાન પક્ષના નેતાઓએ આ નવી રીત પસંદ કરી અને તેઓએ તેમાં જોડાયા પુરથી જનારી ગેંગમે સિવાય બીજા બધા તેમાં જોડાયા.

બ્રિટિશ સરકારે આ યુક્તિ ગમ્યાને માટે જુની રીતે દાવ માગ્યો તેને દિલ્હી પ્રતિનિધિઓ નીમવામાં ભારે કારીગરી જનારી દિલ્હી કોંગ્રેસે કોમો જનિઓ, ભાષાઓ ધર્મથી ઇન્દ્રિયો અંગ્રેજ પ્રજામુદ્ધ છે, એ માન્યતા તેણે સાચી રીતે ઝેરી દત્તી દિલ્હી પ્રતિનિધિઓ પસંદ કરવામાં એને આધાર લેવાયો અને એ દ્વારા એ માન્યતાને આ પારિવર્તની ગચનામાં મૂર્તિમત કરવા સારી હોશીયારી બેર તેજારી રખાઈ.

કોંગ્રેસે સ્વાતંત્ર્યના લાભોર કરાવ મુજબ સ્વરાજની લડત ઉપાડના તરફ પોતાની શક્તિ વાળી દાડી દૂધ અને મીઠાનો અભ્યાસ તેનું કે, જન્યા દેશભરમાં અભ્યાસક્રમની લડત જોરથી શરૂ થઈ.

આ લડત માર્ચની ૧૨ મીએ દાડી દૂધથી શરૂ થઈ, ત્યારે તો સરકારે એ મનુ દેશમાં માન્ય પશુ થોડા જ માસમાં તે એમાંથી જાનત થઈ ગઈ અને ગાંધીજીને પાંચા અને દમનનો ઝેરનો દેશમાં છોટોર શરૂ થઈ ગયો. પટેની ગેંગમેજી પરિ. ૧૮૭૦ ના નવેમ્બરમાં વિનાયકમાં મળી ત્યારે દેશની પ્રજા તો પૂર્ણ સ્વરાજ મેળવવાને માટેની લડતમાં આમ રોકાઈ હતી. પરિ. નું સ્થાન લગ્ન મેળોને જ હોડે પેટે તે ત્યાં મળી શકી. ૧૭ પ્રતિનિધિ તરીકે ગોના લોખની દળા ૧૮૭૨ વિચિત્ર હતી હતી.

આ લડતો લોખને ‘આખી દેસવા ની લડત’ની તેની શરૂઆતમાં ગાંધીજીએ દિલ્હીની ગુપ્ત જોડો અપીલ કરી હતી તે અહીં નોંધપાત્ર ગુરુવ તેમણે મનુ કે મારી રીતો તમે જાન રહીને તમ આમે તે દેશને આતે માન આપ્યું અને દેશમાં તો આ લડતમાં જોડાયા પશુ.

ગોળમેજની બી મળીને ત્રણ એક્ટો ગઈ તેમની પહેલી મેકમા સાગી પેટે રિયારો થયા પણ કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિત્વ વગરની તે હોઈને 'નર વિનાની જન' જેવું લાગતું હતું તેથી બીજી બે મહા કોંગ્રેસને બેચાડા અપ્રુ-જ્યમ્-પ્રવનો થયા પરિણામે ગાંધી ઇર્વિન માર થયો ને ૧૯૩૧માં કોંગ્રેસ મરાઠીમાં મળી દિ-ના પ્રતિનિધિઓ તરીકે બ્રિટિશ મુલ્કદીઓએ મુમ્તિબેર જે પચ્ચરગી રીતરજ રચ્યો હતો, તેના ગર્ભિત જગમ રૂપે કોંગ્રેસે બીજી બેક્ટમા એવા ગાંધીજીને પોતાના પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવાનું નક્કી કર્યું

આ સમયે પણ દેશના રાજમ્તાઓનું માનસ કેવું હતું તે ખતાવતી એક યદના નોંધની જોઈએ ભક્તસિદ્ધ અને તેના સાથીઓને દેહાતદની ક્ષમા આપવાની વાત આખા દેશના અરાજને જોરે ગાંધીજીએ પોતે કરી છતાં તે નાઈસગોયે ના જ માની અને કરાચીમાં કોંગ્રેસ મળે તે જ ટામ્જે તેમને ક્રમ્મ ફાગીએ આપ્યા । ગાંધીજીના અજ્ઞ તેજાને લઈને દેશ આ મડલો ઘૂટડો ગળી ગયો ને દેશના એમાત્ર પ્રતિનિધિ તરીકે ગાંધીજી વિલાપત ગયા

ઇતિહાસ પ્રમાદ આટલે આપ્યો તે ફરમિયાન ઇર્વિનને બદલે વિલિંગ્ડન નાઈસરોય તરીકે આવ્યો હતો એ નોંધપાત્ર એવા માટે છે કે, તેને ગાંધીજી અને કીણા બંને પરિચિત હતા — તે મુમ્મર્માં ગવર્નરપેટ હનો ત્યારના શ્રી કીણા આ કાળમાં વિનાયત આપ્યા ગયા, અને ગાંધીજીને બીજી ગોળમેજમાં વિલિંગ્ડને મોકલ્યા તો ખરા, પણ પછી ૧૯૩૨થી પાછો અનુચિત જોરથી રાફ કરીને તેમને જોલમાં મૂકી દીધા ત્રીજી ગોળમેજ પરિષદ ગઈ ત્યારે પહેલી પેટે, ગાંધીજીને જોલમાં જ પાછા પહોચાડી દીધેના હતા

બીજી ગોળમેજ પરિષદમાં કોંગ્રેસ જોડાઈ, તેથી પહેલી કરતા તે આપોઆપ ખૂબ જ મહત્વની બની ગઈ પણ પરિણામની દૃષ્ટિએ તે અફાઈ ગઈ દેશના અખમાનને કડવો 'છેનો ક્યોરો' પીવે

પડશે, એમ સમજીને જ ગાંધીજી ગયા હતા. કોંગ્રેસને માટે પણ એ અણધાર્યું કે ખ્યાલ બદલરું નહોતું. કોંગ્રેસના કેન્દ્રાક નેતાઓ એ સમજ્યા જ નહોતે ચાલતા હતા તેઓ સરકાર જોડેના વહેવારમાં પડેના પેડે જ રોડડી વાત કરતા. તેથી ગાંધીજી વિવાદન હતા તે વખતે પણ સરકારે તેના દમનનો સામાન્ય નિયમ ચાલુ જ રાખ્યો હતો. ગાંધીજી ૧૯૩૨ના પ્રારબભા દેશ આવ્યા ત્યારે વાતાવરણ આમ તગ હતું સરકારે જવાહરલાલ તથા અનુદય ગફાર ખાન અનેને જેનમા મુકી દીધા હતા.

ગોળમેજીમા ગાંધીજીએ કોંગ્રેસને નામે પોતે આખા દેશના — મુસલમાનો તથા અસ્પૃશ્ય કોમના સુધ્ધા — પ્રતિનિધિ છે, એવો દાવો કર્યો. દિલ્લી બહાર આ દાવો કદાચ બરાબર ન લાગે, પણ દિલ્લી જઈને તેની ખાતરી કરી શકાય, એમેય કહ્યું આ સામે ડૉ. આમેડકરે અસ્પૃશ્ય કોમને નામે અને આમાખાન વગેરેએ મુસલમાનોને નામે પડકાર કર્યો હતા. ગાંધીજી એને વગળી રહ્યા અને કોંગ્રેસના રાષ્ટ્રવાદી મુસ્લિમોને બોલાવ્યા જ નથી, એ સાફ સંદેશ કહ્યું. વાત તો લાચી હતી તેમને બોલાવી શકાય, પણ સરકારે બોલાવેલા મુસ્લિમ પ્રતિનિધિઓએ તેની સામે ખૂબ વિરોધ કર્યો. બ્રિટિશ રાજકીય દોષ — ખાસ કરીને રિડિયુક્શન પક્ષ — આમા પદા પાછળ કામ કરી જ રહ્યા હતા, જેથી કોંગ્રેસ પાડી પડે. એટલે એ વાત બીની સંકેતાર્થ.

દિલ્લી ભાગના કરી નાખવાની બ્રિટિશ નીતિ આગળ ચાલી આમેડકરે હાજિરો માટે લુહો મનાધિકાર માગીને, ૧૯૦૬મા આગા-ખાન આદિ મુસ્લમાનોએ ભરવા પડ્યાની નવી બીજી આર્થાત્ત બહાર પાડી. એમ એક નવો કોમી વિભાગ ખડો થયો.

આ પરિષદમા દેવી રાજઓના પ્રતિનિધિ પણ હતા. તેઓ પ્રજાના પ્રતિનિધિ તો ન કહેવાય. તેથી તે તેમની અર્થાદમા રહ્યા.

બા, વિદ સ્વરાજ્યમાં એમનોય એક પણ છે, જેમનો વિચાર કરવો વેઈએ, એ મુદ્દો જરૂર પડેનારોયો રાજદારી મેનરેન્સપટ ઉપર મુકાયો દેવી રાજ્યોના સભામાં બ્રિટિશ હિંદની પ્રગ્વના આગેવાનો સામાન્ય રીતે અત્યાર સુધી પડ્યા ન હતા; તેમને માટે આ બ્રિટિશ દાય પડકાર રૂપ ધર્મ પડ્યો. પરિણામે દેશી રાજ્યોમાં પણ સ્વરાજની હિલચાલ પણ વ્યાપક રૂપે હવે પડી જાગી.

આમ બ્રિટિશ મુત્સદ્દીઓએ, હિંદના પ્રતિનિધિત્વ તરીકે, ભાત ભાતની આટીનુંટીરાણી તેની ભાગનાનીતિને આધારે જે બાજુ ગોઠવી હતી, તેનું પ્રદર્શન જગત આગળ ગોળમેજી દ્વારા ફીક થયું, પણ અતિમ ક્ષણે નામે જોવા, તેની ગોળમેજી પરિપક્વની પુક્તિ પણ અફા ગર્ભ બના સુધારા આપવાનું કામ તો આગળ અવાવતું જ વેઈએ, એટલે દોમી ચુકાદો આપીને તથા હરિજનોને સર્વથા હિંદુઓથી ભુદો મતવિભાગ આપવાનું જાહેર જીને ગોળમેજીનું કામ સમેટી લેવાયું તેમનો બીજો ચુકાદો ગાંધીજીએ જેનમાં રહીતેય અનશન દ્વારા સુધરાવ્યો અને રફ કરાવ્યો તેના કુણા તરીકે, ૧૯૩૨ ના સપ્ટેમ્બરમાં મુમર્દ મુકામે હિંદુઓની સખાએ, ૫૦ માસનિયા ૪૦ નેતાઓની આગેવાની તમે, અસ્પૃશ્યતાનિરાગલ્ય માટે હરિજન સેવક સંઘની સ્થાપના કરી હિંદુમુસનમાન ઝગડાનો કોમી ચુકાદો ઊભો રહ્યો

સુધારાનો નવો કાવદો કરવાનું કામ, કોએમને જેવમા રાખીને, હિંદી વજર તરીકે સર સેમ્યુઅલ હોરે પૂરું કર્યું (જીજી પરિપદ આદ થોડા વખતમાં વિનાયતમાં મજૂર પક્ષનું પ્રધાનમંડળ વેઈને પાછું રૂદિયુસ્ત ટોરી પક્ષનું પ્રધાનમંડળ આવી ગયું હતું) ૧૯૩૫નો સુધારાનો કાવદો થયો અને કોએસને પાઠી ઢેઢાથી હોડરામાં આવી કોએમે પાછું ઈ સ ૧૯૨૫ ના આગના દસકાની પેઠે 'યુનિય હરિઃ એમ' શરૂ થયું. પણ આ વખતનો ઉપક્રમ ભુદી જ પરિસ્થિતિમાં ચાલવાનો હતો

કોંગ્રેસ સમાજવાદી પક્ષનો ઉદય

કોંગ્રેસના બીજામા ૧૯૩૦-૩૫ ના કાળમા એક નવો નાનકડો પ્રવાહ જાગ્યો તે સમાજવાદી વિચારનો. રશિયાના અનુચ્છલમા દિવસ સામ્યવાદી પક્ષ તો અગાઉથી આવ્યો આવ્યો હતો તથા ૧૯૨૪-૫ મા રત્ન શ્રી મહાત્માજી જેવાએ તેમા કોંગ્રેસ મા ગાંધીજી રસ લે એવો પ્રયત્ન પણ દાખી જોયો હતો પરંતુ ગાંધીજીએ સાફ સંદેશમા પોતાની નીતિ ધરમ્મે તેનાથી જુદી જ છે, એમ સ્પષ્ટ કરેલું. મોક્ષવાદીઓ તેમ જ સામ્યવાદીઓ સામે કોંગ્રેસને પૂર્વ-પશ્ચિમવત્ વિરોધ છે, એ ચોખ્ખા દિવસ ગાંધીજીએ જાહેર અગાઉથી ર્ષ્મ ર્ષ્મ હતી રશિયાના અનુયાયી આ પક્ષે પણ ગાંધીજીના ગાંધીજીને વેગળા અને સામેનું જ ગણેલું છે હવે જે નવો પક્ષ કે વિચાર સમાજવાદને નામે જાણ્યો, તે કોંગ્રેસમા જ કામ કરતા અમુક નવજુવાનવર્ગમાથી હતો તેણે કોંગ્રેસમા નહીં કે ૧૯૪૮ સુધી કામ કર્યું, ત્યાર માટે તે તેમાથી નીકળ્યો અને તેનું અવતર સંજ્ઞા તથા ક્ષેત્ર સ્થાપ્યું, જે વિષયમા અહીં જવાનું કે નહિ.

આ નવા વિચારને પં જવાહરલાલ પસંદ કરતા હતા, - જોકે તે એ પક્ષમા જોડાયા નહોતા ૧૯૩૬મા તેમણે કોંગ્રેસના પ્રમુખપદેથી આ વિચારને વેગ આપ્યો અને તે વિચારજ્ઞાને અનુકૂળ કેટલીક વાતો પણ દેશમા વહેલી મૂકી જેમ કે, એમણે એમ કહ્યું કે, મેં સ્વાસ્થ તથા અસહાયતાનો મહિરપ્રવેશ ધર્યો સ્વાસ્થ મૂંઝે આર્થિક છે, અને તેનો તે રીતે વિચાર કરીને ચાલતું જોઈ એ આ વસ્તુ ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિની વિચારણાથી જુદી પડી હતી મામ્સવાદને ધર્મ જેવાં સૂક્ષ્મ જોડો સાર્વજનિક અને વિગેષ કે જવાહરલાલજીને ઉપરનો વિચાર એ મૂળમાથી પ્રેરણાને ગણાય. આ લાઈનથી વિચારી 'મુસ્લિમ આમત્સ પકે' જેવા કાર્યક્રમ પણ ગંજૂ થઈ પડ્યું એ યોગ્ય વખતમા જ આગ નીચણ, તેના ધાર્મિકી ઊંડા પરિણામ આપ્યા, અથવા કહો કે અમલમા કાર્ષ લેખાવાત જોર એ વિચારે ન પકડી શક્યા.

આપણે ઉપર જોયું કે, હિંદની આ કાળની રાજકીય ભૂમિકાના મુદ્દા નીચેના હતા —

૧ ડોઝમે દાવો કર્યો કે, અમે આખા હિંદનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે તે દાવો સિદ્ધ કરવાનો હતો.

૨ મુસ્લિમ લીગે આની સામે કહ્યું કે, અમે મુસ્લિમ પ્રતિનિધિ સંસ્થા છીએ ડોઝસના ગણતર રાષ્ટ્રવાદી કહેવાતા મુસનમાનોને એ હક નથી આપવો જતા લીગે આ વર્ગના મુસ્લિમ નેતાઓને સારી પેઠે ઉતારી પાડતા વેળુ પણ કાઢેના, એ જાણીતી માત્ર છે.

૩ દેશી રાજાઓનો એક અલગ વર્ગ હિંદની પ્રગતિમાં ગણનામાં આવ્યો હતો. 'એમર ઓફ પ્રિન્સિપલ્સ' નામની તેમની એક સંસ્થા સરકારે રચી.

૪ નવો સુધારાનો કાયદો પાસ થયો હતો તે પ્રયે હવે કેવું વનથુ લેવું, એ પણ એક મુદ્દો, પાંચ છ વરસે, સારરપે આગળ આવેને જોતો થતો હતો.

૫ હરિજનોમાં આખેડકર-પદ્ધતિ જાગ્યો હતો, કે જે ધરોહા-કરારની મર્યાદામાં રહેના છતાં, ડોઝસથી જુદો પડીને પોતાનું કામ કરતો હતો. પરંતુ લીગની પેઠે તેને અન્ય મતાધિકાર નહોતો મળ્યો, એ એક તેના રાજકારણમાં મોટો ફરક પાડનારી ખીના હતી.*

આ પરિસ્થિતિમાં મુસ્લિમ આમ સપર્કની વસ્તુ લીગને ઊતરી પડેનારી નીચડી કેમી ઉદ્દેશીના વાતાવરણમાં રાષ્ટ્રવાદી મુસલમાનો તે સપર્ક સાધવામાં ઝાઝા ગયા નહિ, અને હિંદુ જનતામાં ઇતિહાસ-

* સામાન્યપ્રતિ અંગે એ જ ખીજ દિશા પણ અંગેજ મુસ્લીમો લઈ ચાલતા હતા, તે આદિવાસી મોખાનું જાગડું જમાવી તેને રાષ્ટ્ર સામે અલગ દેખવાનું આ વર્ગ અન્ય હતો અને મિશનરીઓ તેમાં પડેલા હતા આ સમયે તેઓનો આવો રાજકીય ઉપયોગ કરવા જોઈતું કામ આગળ ચર્ચ રાકવું નહોતું એટલે કદાચ આ પગલું ન લેવાયું, અને હરિજન, મુસલમાન, તથા પંથકો એ ત્રણ વર્ગ રાષ્ટ્રીય પક્ષ સાથે દેશવાસી આપ્યા.

નૂતી કોમી અજુગાની લાગ્યી તો હતી જ, કે જોને દિદુ મદાદલાવાદી માન્ય હોયને તાજ ગમનુ હતુ

ગાંધીજી ગચનાપ્રવૃત્તિઓ, કોમી નગદિની કેમાં વાર, જનતા આપીને સુપરમા લાવતી જ હતી તેમા ખદી જેવી જાગતોળી તો મસ્તિમ સુપરનુ મમ ખામ જુ હતુ તેને જોગ આપવાને બદલે સમાજવાદી દળી સુપરનીને જે લેવાન તે વાળી પડી અને નગ જ પરિણામ તેમાથી આત્મા સમાજવાદી વિવાદહા મો માફકવાદી અને આર્થિક દષ્ટિવાળી નહી કે, એ મેમા નરણુ રોય

હવે આ મગમા વીગ નવુ જ મગ અને નવી જ ભૂમિગ પડે છે વિવિગનર્થ સુ ૧૯૩૫મા ગયા પડી જો નિનલિથો વાર્ષિકોદ થયો થી ગીજા પચે વચ્ચના વિનાયન નિવાસ પડી પાપ દેગ આત્મા તે મગમા તેમજે ત્યાના ગાજુનો તથા મસ્તીઓ જોડે થી વિચારસૂત્રના કે નાજનનિગીનિ વિચાયા હો, એ આજે તો અધોગમા કે આ પડીના દિદના દતિદાસના એ બાજન મદસ્તની તો છે પણ તે વિષે અત્યારે તો કેવળ અનુમાન જ આવન રે છે. દિદ હોગી વિદાવન જર્થ વળીવ ન જોને ત્યા હ વમ રહેવા મેવેદા ગીજા આજે ૧૯૩૫ પડી પાપ આત્મા અને લીમિમા અગતાજ બની ગયા એ દળીનમા મૂઃ ગીજ રોય તો તે અત્યારે તો દતિદાસને અજુગા ન કે ને જોનોક મગ તેવા રહેવા ના

૩

માતિદ સ્વરાજનો નવો મુધારો

૧૯૫૫મા બ્રિટિશ પાર્લામેંટે દિદને માટે નવા રાજગીય મુધ ગનો મપે પસઁ થયે એનાથી એ એવુ પ્રમણુ પેલ થયુ કે જે બ્રિટન તેમ જ દિદ જોને માટે અજુવાઈ હતુ દિદને માટે એ પસઁ પૂર્વ સ્વગાત્તા પેનાના નિષગની દષ્ટિએ ઠલુ, અલુડ, અને અજુગમનુ હતુ એવુ જ નહી. તે નવ ગમાન લાગુ હતુ એને,

બહુ મહુ તો, પોતાનુ જળ વધારી આગળ જવાના પગથિયા તરીકે જ તે ખપમા લઈ શકે

ચિટ્ટને માટે એ એક નવો પ્રયોગ હતો તે એમાંથી એ જોવા ચાહતું હતું કે, દિલ્લીના જનપ્રત પ્રજા—રાજદ્વારી હિંદ ઉપર આ નવા મુદ્દારાની શી અસર થાય છે તેને મન દાણે દામી જોવાની વાત હતી અને તેથી તેનું આ નવું પગનું પૂરું નહોતું જોવાનું, પણ થકાણું હતું

નવા મુદ્દારાના બે ભાગ હતા—૧ પ્રાતિક સ્વરાજ્યનો ભાગ, જેમાં આગના મુદ્દારાની ખેતરો મત્તાની રીત રદ કરી પ્રાતીય પ્રાતોને ખુબ કામ મોપવાનું યોજવામાં આવ્યું હતું ૨ વડી સરકારને માટે સમરાધી હમનું તત્ત્વ—‘ફેડરેશન’, જેમાં દેવી રાજ્યનો પણ હોય આ બીજો ભાગ તરત અમનમાં ન આવે, પહેલો ભાગ આવે, અને તે પછી મીજલ ભાગનો આરભ થોડા વખત જોઈને થાય, — એવી જોગવાઈ કાયદામાં હતી આ બીજો ભાગ એ અમલમાં ન જ આવ્યો, અને દિલ્લી આગેદૂર જુના જ રાજ પર ઝઈ, કે જેમાંથી ૧૯૪૭માં, ફેશના મે ભાગ પડના છતાં, પૂર્ણ સ્વતંત્રતા આવી ગઈ

પ્રાતોમાં ૧૯૪૫ના નવા મુદ્દારા મુજબ ચૂંટણીઓ થઈ નવો પ્રયોગ રચનાર બ્રિટિશ હિંદી વજર અર મેમ્બરન હોર પોતાની યોજના રિથે એવો બરોસો ધરાવતો હતો કે, એકેસ ભાગે સારી રીતે જીતે પણ ચૂંટણીનું પરિણામ એવું આવ્યું કે, ૧૧ માંથી લગભગ ૬ પ્રાતોમાં તે સરામર દ્વારા તેમાંના ૫ માં યોજાઈ મહુમતી આવી, ૪ માં મૌથી મોગ પસંદગીમાં આવી, સિધે પગલમાં લઘુમતીમાં રવી બ્રિટિશ મુસદ્દી ગાકુ આગ પહેલું જ યોગમાં પડી ગયું એકેસને ૧૯૩૦-૫ પ્રમિથાન દવાવરા નાકનાર બ્રિટિશ મુસદ્દીઓને આ જવાબ વસાવે પડે, એ ઉપર છે પરંતુ હવે તેમાં તેઓ કાર્ક કરી શકે એમ નહોતું એકેમે આગળ કામ લેવા માડ્યું.

૧૯૩૪ પરી મારીજી કોંગ્રેસના ચાગ-આના સભ્ય રહ્યા નહિ, જ્યાં તેમની સનાદ તો કોંગ્રેસને મળતી જ હતી એટલું જ નહિ, ગિરગમા મુન્નીકપતી મદા આફનામાથી દેશને સ્વસ્થતાપૂર્વક પાર દિનામાં મદ, પટ્ટામા મેગ્રેસ મદાસમિતિ મળી તેમા આંધીજીએ અમળતી દેશની નીતિને અંગ્રે એક મદા મેદુ મુત્ર ઉન્નાયું કે, 'પાપમેન્દ્રી કાર્યકન દરે દેશમા ધર કરે છે, એમ મમત્વુ નેર્તમે' ૧૯૩૪-૫ માં એના હંદારની સરખામણીમા આ સુત્ર સાફ બતાવે છે કે, 'શનુ કામ એક દસમમા કુર્ષ ગીતે આગ્રેદ્ય કરી રહ્યુ હતુ આને જ પરિણામે, ૧૯૩૫ના કાલની રૂએની ચૂટણીઓ કોંગ્રેસ અરોમ મારી ગઈ, અને દેશમા ઢોમી પડ્યો તેમ જ તેમને સમરતી નહેનારી ક્ષિતિય સમરતી મુન્નીમડળી પણ આ ઘટનાથી ચેતી.

પ્રાનિક પ્રેમન મડળો રચાયા તેમા કોંગ્રેસે ક્ષિતિયા બિનેટ-પદ્ધતિનો ન્યાય ગવર્નમેં પાલે કમૂલ કરાવ્યો. આમ ન્યૂનર બધારણીય ગીતે મન કરે અને તેના પ્રવાનમ મળતી સનાદ મુન્ન વતે, એ તત્ત્વ સ્વીકારાયુ.

૪

નમાજવાદી અને સર્વેદથી દષ્ટિએ

આ વસ્તોમા કોંગ્રેસનુ નેતૃત્વ જવાહરલાલજી પાસે ગયુ તેમણે સમાનતાની વનજી કાદેર ગીતે બનાવીને કામ લીધુ ચરખા સ્થ ૧૯૨૪ માં કોંગ્રેસે ગ્વેનો, ત્યાર બાદ ૧૯૩૨-૩ માં કોંગ્રેસ બેસમા હેરા જ્યાં દેશે દગિજન સેવક સર્વ* રચ્યો, અને ૧૯૩૪ માં આનગ નવુ પગલુ લીધુ તે આમોષો. સવની સ્થાપનાનુ, કે જે પરી-નીજી કોંગ્રેસના કાલેન્ડર સભ્યશ્રેની નિવૃત્ત રયા આ દિશામા વળી આમળ

* તે કામને બેદમા સ્વીને પણ આંધીજીએ વેગ આપ્યો અને ૧૯૩૩મા દેશમરમા તે બર્ષ પ્રવાસ બેઠ્યા. આ પ્રવાસમા પૂનાના બાબજી પંથ્યા તે બે ચિંતન રૂપે નોંધપત્ર છે

પગનું લેવાયું તે ગાંધી સેરા સચની રચના (૧૯૩૪-૫) અને ત્યાર માટે બે વરસ પડી હિંદુસ્તાની તાનીમી સંઘની સ્થાપના

આ બંધા મંત્રે દ્વારા ગાંધીજી એમની કૃપાનાં સ્વરાજ રચના અને પગલા ભરતા હતા જવાહરનાથજી એમાં સાથ દેતા હતા, પણ તેમની શ્રદ્ધા જુદી હતી, — તે સમાજનાદ અને એની રીતોમા શ્રદ્ધા રાખતા હતા અને લખનૌમા પ્રમુખ થયા ત્યાં તે વસ્તુ સાફ બહાર આવી એટલું જ નહિ, આ ધોરણે દેશની પુનર્ધર્ટનાનું કામ કરના માટે કોંગ્રેસે ૧૯૩૬મા 'પ્રોવિંગ કમિટી' રચી અને તે કામ તેમના પ્રમુખને સોંપ્યું, જેને પરિણામે ૨૫૦ કે ૦ ૧૦ થાકે કેટલાક પુસ્તકો રચીને બહાર પાડ્યા

આ એ. ૧૯૫૫ની આવડી ગેઝેટ પછી હવે હિંદોમાં અસર-કારક બને છે તે જોતા, ઉપરની ૧૯૩૫-૪૦ના કાળની બીનાઆ વિશેષ નોંધપાત્ર કરે છે અને અત્યારે મંત્રેસનું સુકાતપદ બે ત્રણ વરસ સુધી વડા પ્રધાનપદ સાથે સંયુક્ત રહ્યા પડી, તેથી જીવાહર-લાનજી ગાંધીજીની નીતિરીતિમા શ્રદ્ધા રાખનાર એરા શ્રી દેવરને સાપે છે, એ પણ એક અર્થગતીર બાબત, — ૧૯૩૫-૪૦ આ ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ જોતા, — મથાપ ૧૯૫૫ થી વડા પ્રધાનને પદથી જવાહરલાલજીએ પાર્લિમેન્ટમા સમાજનાદી ૬૫ પ્રમાણની છે એટલું જ નહિ કોંગ્રેસે પણ એને અનુસરતો દરાર કર્યો છે આથી કરીન મે નીતિઓના અમલનું ઉદ્દેશ વધારે તીવ્ર જરૂરનો બને ૭ (આજે કોંગ્રેસ સરકાર પર છે અને જવાહરલાલજી તેના વડા પ્રધાન છે તે વખતે ખાદી પ્રામોદ્યોગ ૪૦ ની સર્વોચ્ચ નીતિ અને 'પ્રોવિંગ' તથા મેમ્બુનિંગ-પ્રોજેક્ટ, અને વત્રોલોગોની સમાજનાદી નીતિ — એ મે દૃષ્ટિઓમા રહેના સદ્યમ તત્વો ચોખ્ખા થઈ રહ્યા છે અને તેમા ૨૯લા મૂળબોદોનું નિરાકરણ માગે છે, એ આપણે જોઈએ છીએ)

ગાંધીજી કોંગ્રેસના રાજકારણમાંથી ૧૯૩૫ થી નિવૃત્ત થઈ, સાચું સ્વરાજ રચનાના કામોમા જતા ગયા હતા, કે જે મમ લોકોમા જઈ

લોખે દ્વાગ ઓ લોખકિતો જોડે પ્રવાનુ હતુ જવાહરલાલજીએ જે
 ગીતો માર્ક પ્રારભ થો તે 'પ્લેનિંગ કમિટી' ગ્યરાનો એને
 પ્રોગ્રેસી પ્રાતોના પ્રાનમડોએ મદકાર અને નાણાની મ આપી
 તે કામ અમરે ઓ તેના નાણાની મારફત પ્રાને માટે વિચારાનુ
 હતુ મમાજ્યાદી ગીતુ આ લયજી છે જે અત્યારે આપણે સ્પષ્ટપણે
 જોઈએ છીએ અને ગીતમા તથ્ય છે, અને દને રાજકીય સતતતા
 આવવાથી ખૂબ વેગ મળી રહે છે મગવો જોઈએ એનો રસ્તો કયો
 તે મોગરનુ છે તે રખતે ગાંધીજીએ આ કાગમાં મ્હેનુ એ વાક્ય
 નોડા જેનુ કે જે મરકાગે આમોઘોગ મલના મારા નના મમને
 સાથ મદકાર આપે તો હું એક ચમત્કાર પ્રી જતાવુ એ સદકાર
 દવે મગે તેમ છે એ કે મરકાગ ત્યારે તો પારખી હતી — આજે
 આપણી છે પરતુ તેમ થના પહેના ઉપર જોડા મગેરી જે પદ્ધતિ
 મોમા રહેના મુદ્દમ બેદનુ નિરસન અને સમન્વય થરા જોઈએ ત્યારે
 તો દેશ સ્વતંત્રતાને માટે લડતો હતો એટલે જવાહરનાતજીએ મ્હેનુ
 કે કદી જુગે પડનાના નથી મ હ આ બે નો પ્રશ્ન અત્યારે
 અપ્રસ્તુત કે એમ તે નરમામા કોએમે એક મનીને સ્વતંત્રતાનુ
 પગનુ પોતાના નાનિક નધાનમડો રચીને આગળ લીધુ અને ત્યારે
 જાહેર પબ્લુ કયુ કે મુધારાનો બીજો ભાગ તે નિનકુન નાપસદ કરે
 જે અને તેો તે રદ પ્રાનના મથશે

તથા દિલ્હી ખેતી પસોના અને બીજા વિશેષો કે જોડે
 ઉપરોગ અંગ્રેજો મારેમાહે નડાની મારગમા પ્રતા હના તેના ધગ
 મૂગના ઉપાય તરીકે એમ પબ્લુ જાહેર કગામા આ યુ કે દિલ્હી પ્રશ્નો
 ઉપાય તેની પ્રજા પુખ્ત મતાધિકારને પાયે પોતાના પ્રતિનિધિઓની
 મધ્યારણસમા રચીને જ કરી શકે આ વિચાર યુરોપના ઇતિહાસમાંથી
 આપણે ઉપાડ્યો અને તેમ કરીને મુધારા વિચારવાને માટેની બ્રિટિશ
 કમિટીનો અને મિગિટીઓની રીતને છેવટનો જવાબ આપી દીધો

કોંગ્રેસની આ પ્રગતિની અસર મીબ રાજદાની પસો પર પથ
 થય વગર એમ રહે ? તે એ નોખો વિચાર છે

બીજું વિશ્વયુદ્ધ અને પ્રાતિક સ્વરાજનો અંત

બ્રિટિશ પાર્લમેન્ટે બદલે જ આવરી વિચારીને ૧૯૩૫ના પ્રાતિક સ્વરાજના મુદ્દારાનું પત્રનું લખ્યું હતું. જ્યાં તેમાંથી એકેમે ૨૫ ૧૧ માંથી ૭ પ્રાતોમાં પોતાના પ્રધાનમંત્રી ગંગીને કામ દાખલા લીધું, તે આપણે જોઈ આશ્ચર્ય.

જુલાઈ ૧૯૩૭ થી તે કામમાં શરૂ થયું. અને ઓક્ટોબર ૧૯૩૯ માં તે તરૂન અણધારી રીતે આગેપાયું તેનું કારણ ૧૯૩૯નું બીજું વિશ્વયુદ્ધ બન્યું આથી ૧૯૩૦ થી શરૂ થયેલા આખરી ફેરફારનો પૂરેરો ૧૯૩૯માં પૂરો થયો અને તેનો બીજો આખરી રંગ તે યુદ્ધની દરમિયાનગીરીમાં અને તેની જ ભૂમિમાં શરૂ થયો, અને યુદ્ધ પૂરું થયું ત્યાર પછી એ વચ્ચેમાં તેની પૂર્ણાંતિ આવી

૧

એ વચ્ચેમાં પોતાના રાજ્યકાળમાં કોંગ્રેસે કેવું કામ કર્યું તેનો ક્યાંક કાંઈક ભેંસાની જરૂર નથી જતા સરકાર જોડે જામીની લાગી જ આવેની મર્યાબે ૧૯૩૭માં મરકારી સત્તા પર આવતા કાંગ્રેસે કેવુંકે બનાવ્યું. તે નોંધપાત્ર તો ખરું

એક એવો પદ્મ કોંગ્રેસમાં હતો જે એમ મનાવવા માગતો કે, અમે પ્રાતિક સરકારો કમળે કરીને તે દ્વારા ૧૯૩૫ના ગાંધીય મુદ્દારાના ધારાની અથોગ્યના સિદ્ધ કરી તેને તોડી નાખવાની કાલિ કરવા માગીએ છીએ ૧૯૨૪ના સ્વરાજ-પત્ર-યુક્તિ વિચારણાની આ દલીલાળા લોક આ વખતે પણ કામમાં હતા. ૨૫૦ થી વિદલખાઈ ૫૨૫ તેના નોંધપાત્ર અગ્રણી હતા તે વડી ધારામલાના પ્રમુખ હતા તે તરીકે તેમણે કોંગ્રેસની તથા દિલ્લી પ્રજાની અમર ગણિતો અરે.

પરચો અંગ્રેજોને બનાવ્યો દના દિનીઓ પોતાનું મામ ચલાવી શકે એમ છે, એ મિત્ર કુચમા આવી આવી બીનાઓએ સ્વાતંત્ર્યના ઇતિહાસમા ભાર કાઢ્યો આપ્યો છે ગાંધીજી હોવામા જ નહીં, આદિત્ય જ્ઞાનવિજ્ઞાન, પાશ્ચિમ, મુંબ અનેશ્વરિય હોતોમા આતરગાંધીય ભાગ મુખ્યે એવી શક્તિ ધરાતા નરનારીઓ પામતા જ આપ્યા છે, જોહો પ્રીતિ દિદ રિતેનો મત જોયો જતો ગયો છે અસ્તુ

પણ મોક્ષેસમા ગાંધીજીના નેતૃત્વ નીચે એક બીજી જ દષ્ટિ રહી હતી તે એ કે, દિદના પ્રજાજીવનના અનેક ક્ષેત્રોમા મુધારા કરવામા પરદેશી ગાંધ્ય માન્ય છે, તેથી સ્વતંત્રતા જોઈએ તેથી રાજ્યસત્તા દાસન મરનાનું આવું પ્રયોજન પ્રાનિક સ્વરાજને તમણે માર્કિક નરી શકે એમ નાગના દેશમા બે ત્રણ જામો શરૂ થયા તે ૧ દારમધીનો મધદો ૨ ટેંગવણીમા પાયાની પદ્ધતિનો મુધારો આ બે વસ્તુ અખિન ભારતીય ધારણે ગાંધીજીની દોરવણી તમે આદરવામા આવી પરંતુ આ રિચારનાગો પણ પશુ હેવાની ક્રાંતિ તો હજી રવાની જોખી છે એમ જાણ્યો હતો

હતા, મોક્ષેસનો રાજવલીવટ દેવગ વનીય તરીકે જોતા મશક્કી નીવડ્યો અને તેની આવી પેર સુનિ અંગ્રેજ મરનશોએ પણ કરી દેશના ઇનર રાજકીય પક્ષો વિરોધ પણ તરીકે કાર્ક એવું ન કરી શક્યા કે તેમન ભારે ખાતિ મળે વિરોધપક્ષ તરીકે હિંદુ મહાસ્થા પક્ષ અને મુસ્લિમ લીગ એ બે ગજનાપાન હતા ત્રીજો લિમરલ પક્ષ લગભગ વેરરિમર સ્થિતિમા હતો, તેની ટેનીક નામાકિત વ્યક્તિઓ હતી, તે વ્યક્તિ તરીકે દેશમા આદરમાન પામતી હતી આથી આ કાગમા એમ મુસમિત પક્ષ તરીકે તે ભાગે ગયું સમાય અને આ પક્ષની સૌથી મોની મુરડેની એ રહી છે કે ૧૯૦૧ તથા ૧૯૧૯ના બે અનુભવો આ, દેસ સુધી એના નેતાઓ જહાન ગાંધીયની ક્રાંતિગરી દષ્ટિ સમજ્યા જ નહિ અને ન પોતાને માટે માનેવી

દરેનતા, શાલ્યપણ તથા હઠાપણ અને સાચી પ્રગતિની નીતિ વિશેની કડુ બનિયદ્વા વિષે તેમને કંઈ સંકા પેન થઈ? મુરાજનનો સવાલ જ જાણે 'વાય એમ લેજો આદ્યા, સગાજ્ય વગર તે ન ચલાવે, માટે તે પ્રથમ મેળવવું, એ ક્રાંતિની દૃષ્ટિ તેમણે બાળે જોઈ, તો તે અપનાવવાની વાત તો વેળી ગઈ ૧૯૪૭માં ક્રાંતિ થઈ રહી ત્યારે આ પક્ષ હેનદનો શમ્યો.

૨

પરંતુ એવા પ્રાંતિક સ્વરાજનો આ પ્રયોગ લાગે ચાલી શકે એવું હતું નહિ. વડી સરકારની સુધારણા કાંવા અંગેના ૧૯૩૫ના કાયદાનો મહત્વનો ભાગ દજી અધ્ધર હતો તે અમલમાં ન આવે તો પ્રાંતિક સ્વરાજનું પગથિયું આગળ ઘઈ જતી નિસરણીનું પગથિયું ન અને, માત્ર એક ઝોટનો જ થઈ રહે કે જેના પર, ઇચ્છે તો, એક રહે. ડોઝેએ એ ઝોટનો એવી ધારણાથી સર કરેલો હતો કે, તે પર ચડીને આગળ વધી શકાશે — વડી સરકારની રચનામાં પ્રજાહિતની દૃષ્ટિએ ઇચ્છે ફેરફાર કરવા પ્રજાકીય બળ મેળવી શકીય.

અંગ્રેજ પાર્લામેન્ટ એ રીતે ચોખી ગર્ભ હતી કે, દિંદને પોતાની ધારી રીતે સુધારા આપવામાં પહેલે તમકે થાપ ખાધી, તેથી હવે આગળ જવામાં ઉત્તરણ નહિ પાલવે અને ન્યાય મીનું અને વધારે મોડું કારણ એ હોય કે, મુરોપમાં જર્મનીને કારણે એવી પરિસ્થિતિ જનતી જતી હતી કે, કદાચ તરતમાં લડાઈ જાગી જાય લડાઈ જાગે તો દિંદનું રાજ્યતત્ત્વ ડોઝેસ જેવી સ્વતંત્ર સંસ્થાને મોખે, દિંદમાંથી ધારી મદદ ન એચી શકાય તો ? ડોઝેસનું પ્રાંતિક સ્વરાજનું સ્તુતિ-પાત્ર કારભારુ જોઈને આ બીક તો વળી વધારે ચાલી ગયું — અંગ્રેજોની નગરમાં એટલે એવું સાદસ ખેડનામાં નાર નહિ, એમ લગભગ પાર્લામેન્ટે મનમાં કટ્ટી ગાળ્યું હતું લોર્ડ સિનવિથનો વાર્ષિકરોય હતો, તે જરૂરી વાતોના વડા કરી જાણતો હતો.

૩

યુરોપમાં લગ્નની ખીતિ સ્ત્રી દ્વી. એના ભણકારા તે વરમેકથી વાચ્યા જ કરતા હતા. શ્રી સુભાષચંદ્ર બોઝ જર્મનીમાં હતા ત્યાંથી દેશમાં આવ્યા જાદ તેમણે લગભગ આઠાદી કરી હતી કે, ૧૯૩૯ માં મુદ્દ થશે તે પરિસ્થિતિમાં દિવંદમાં કર્મ રીતે કામ લેવું તે અંગે એમણે મનમાં અમુક ઘાટ ઘડી રાખ્યો હતો, એમ જણાય છે

૧૯૩૯ ની કોંગ્રેસના પ્રમુખપદના પ્રત્ને જેવાજેવીનો મામલો જીઓ કર્યો. શ્રી પદાબી સીતારામૈયા અને સુભાષચંદ્ર તે માટે જીબા થયા. દેશમાં જે વિચારધારાની રસાકમી જાગી. સુભાષચંદ્ર થોડે મતે હતા ગાંધીજીએ જાહેર કહ્યું કે, આ હાર મારી દાર છે. કોંગ્રેસના પ્રતિનિધિઓ આથી ચોટ્યા અને આખો મામલો ડેવો ગબીર છે તેનું જ્ઞાન થયું સુભાષચંદ્રને થોડા જ માસમાં જણાયું કે, પોતે પ્રમુખ તો થયા છે, પણ કોંગ્રેસના મોટા ને મદત્વના ભાગનો સાથ નથી તેમણે રાજીનામું આપ્યું અને રાજેન્દ્રચંદ્રને પ્રમુખપદ મેળાયું

સુભાષચંદ્રની નીતિ થી કે તે થોડા વખતમાં જ જાણવા મળ્યું. અંગ્રાજીની એક જિલ્લા પચિસ મળી તેણે કોંગ્રેસને એવી જવામબુનો દગવ કર્યો કે, બ્રિટિશ સરકારને જ માસની નોટિસ આપરી કે, તમે દિવંદને સ્વરાજ આપો, નહીં તો અમે સામુદાયિક સત્તાગ્રહ શરૂ કરીશું અને એમ જગજ કોંગ્રેસ આ દમનુ ગરમાગમ વાતાવરણ પ્રેરી રહી હતી બીજા દેવવાક પ્રાતોમાંય તેની અસર હતી. સુભાષચંદ્ર પોતાની આ નીતિનું જોર દેગમાં અજમારી ગયા હતા. વાત એટલે મુંડી પડેલી કે, જગજ કોંગ્રેસના પ્રમુખ તરીકે સુભાષચંદ્રને પોતાની ધારી નીતિ આગળ લેવા માંડી કોંગ્રેસ કાર્યવાહક સમિતિએ આ મામે શિસ્તના પગના ભરીને તેમને સસ્થા નિજાવ કર્યા

આ કિસ્સો નાનોસનો નહોતો. યુરોપમાં લગ્ન આવે તો તે વખતે દિવે કર્મ દમે વર્તવાનું છે, એ મુદ્દો એમાં રહેલો હતો.

મુખાવવાણુ કોંગ્રેસ-અંશના નિકાલ થયા પછી થોડા વખત બાદ દિલ્હીમાં ગુપ્ત રીતે નામીને જર્મની ગયા અને અંગ્રેજોના શત્રુઓ સાથે મળીને દિલ્હી સ્વરાજ કરવાની અશસ્ત્ર યોગ્જનામાં પડ્યા. કોંગ્રેસે પોતાની અલિસંક અને સ્વામ્યગ્રી નીતિથી જ આગળ વધવું છે, એ સિદ્ધાંતને ભારે આંતરિક ધાડીમાંથી ઉગારી લીધો અને ગાંધીજીના સામાન્ય નેતૃત્વ તરફ કામ કરવાનું પાકું આતુ રાખ્યું.

૪

સપ્ટેમ્બર ૧, ૧૯૨૯ના રોજ પુરોષમાં લુદ્ધ બેપડી આવ્યું અને બે જ દિવસ પછી ૩ સપ્ટેમ્બરે અંગ્રેજ સરકારે, વડી ધાન્યમાને કે કાર્મ પ્રજાકીય નેતાઓને પૂછવામાં આવ્યા કે વાતચીત ક્યાં વિના, જાહેર મધ્યે કે, દિલ્હી અંગ્રેજોના લુદ્ધમાં તેમની જાણુ જોવાય છે.

દિલ્હી રાજકીય મુદ્દાના કરવામાં તેને મુ પૂછવું એમ કરીને માર્કમિલ કમિશન નીમવા કરતાય વધુ ગંભીર બૂન આ ધર્મ પશુ તે કાર્મ અભિજ્ઞમાં નહોતી દિલ્હી પૂછવા જઈએ અને હા ના કે કેવી આનાકાની જાગે, તે કોણ જાણે અને લક્ષ્યકેવળ ઉચ મામનામાં મારને જ આમ થાય તો કેમ ખાનવે ? અને દિલ્હી તો લુદ્ધમાંથી અને લોકકર્મ બાગેનો અધ્યુ મોટો ખજાનો ગણાય તે ક્યા પક્ષમાં જાય એ વિશે એની યોગાયોજ જગવના કરતા તેને દયાથી મારોનાર કામ લેવું મુનાસમ લાગ્યું અને દિલ્હી રતી અંગ્રેજ સરકારે જાહેર કરી મૂક્યું ! તેને સાથ આપવાનું પૂછવાનું પછી રાખ્યું !

ગેરસરકારી યોગેને તો પૂછવું નહીં, પણ કોંગ્રેસ તો આ ધડીએ સાત પ્રાંતોમાં રાજ્ય કરતી હતી તે પ્રાંતોના પ્રધાનમંડળો દિલ્હી સરકારના મહત્વના અંગ ગણાય, તેમનેય વિશ્વાસમાં ન લેવાયા ! આ પશુ કાર્મ નાનુસૂનું અપમાન ન ગણાય.

૫

૩૭ સપ્ટેમ્બરે લુદ્ધની જાહેરાત કરીને પછી વિનવિશ્વોત્તે ગાંધીજીને મળ્યા બોલાવ્યા દિલ્હી સ્વરાજની આગળની અચા આ

દમે પાછી શરૂ કર્મ, જે અંતે ૧૯૪૭ માં પૂરી થઈ પરંતુ તે અગાઉ તેમાં બારે વર્ષના પંચમ અને ઊચ્ચપાઠશાળા કર્મ હતી તેનો મહા ગંગાઓ ઇતિહાસ નેશિસની આખરી કમોટી રૂપ નીવડ્યો તેમાં તે યશએ પાર પડી અને ગાંધીજીની અતાવેની જે નીતિ, ૧૯૨૦-૨૦૦૧ દમમાં દરમિયાન તેજો અનુભવે પોતાને માટે આજી હતી, તેને પાર પાડી ગતારી, દિંદની સ્વતંત્રતાનો સલાહ લગભગ અમો વરમે દેવ થો. એમ યાતા, તેની નવગાર્હિઓ તથા તે નીનિમા જે ઊંચપો હતી તેમ ઇંચટના ફેરવામાં ઊતરી. એમ બન્યા વગર રહી ન શકે જ્યાં, સારાને તે નીનિ અફળ કર્મ, કે જેને પાડી કોએસમાં સ્થાપિત કરવાને માટે ૧૯૪૯ના આદિમાં તે સ્થાના ચુંદાયેલા પ્રમુખ માથે ન તેને ઝડપે વરોરવાનો આવશે હતો તે વરોરીનેય કોએસ પોતાની નીનિને વફાદાર ગી, એ આ વગમની મહા મોગી ધાગીની ખાસ નોવપાત્ર ઘટના કે પગતુ ખરુ કામ તો હવે યુદ્ધની સ્થિતિમાં શી રીને કામ લઈ દિદની સ્વતંત્રતાનું કામ આગળ લેવું, તેમાં હતું. આ પ્રતિદાસના મુખ્ય તમકા જોઈનું

૬

ગાંધીજી રામમોહનને એક વ્યક્તિ તરીકે જ મળી શકે, કેમ કે તે ૧૯૩૬ થી કોએસમાં નવેના, ન તેની મર્મવાદ-અભિનિએ તેમને મર્મ મુપગન કરીને મુનામત લેવા કહ્યું હતું ગાંધીજીએ વાર્ષિકરોય આગળ આ વચ્ચે રૂપદ કરી અને કહ્યું કે, પોતે અંગ્રેજ સરકારને મિનનારતી મર્મ કરે, પણ તે પેનાની અદિસાની નીતિને વગગી રહીને અને તેની મર્મનામાં એટલે કે, જેઓ લરકરમાં ભરતી થવા છડે તે પુનીથી થાય, યુદ્ધમાં નાબૂા ભરવા ચાહે તે વગે, પણ કોએસ તે કરી આપવાનું માથે ન લે મંગ્રેમ દેશની આનરિક મર્મિત બગેઅર અભાગે, યુદ્ધમાં અંગ્રેજ પંખને નૈતિક ટેકા અને વફાદારી જરોઅર આપે, અને આ યુદ્ધમાં જે રીને દિદની પ્રજાને અડીખમ લીની રાખીને આગળ દોરવે

અંગ્રેજો ગાંધીજી જેવા મહાન નેતાના નૈતિક અને ખિનશરતી ટેકાની આ વસ્તુથી રાજી થઈ જાય, એ ઉમાદુઃ દર્શન. ગાંધીજીની આ વાતના જવાબમાં વાર્ષિકરોય તરફથી એમ કહેવાયું કે, યુદ્ધ દરમિયાન મધ્યસ્થ સરકાર એક યુદ્ધસમિતિ નીમે, યુદ્ધકાળમાં દેશનું કારભારું તે જુએ, તેમાં દરેક પ્રાંતનો મુખ્ય પ્રધાન સભ્ય રહે, અને વાર્ષિકરોય પ્રમુખ. આમ તાત્કાલિક જોગવાઈ કરવામાં આવે અને યુદ્ધ જીતવામાં કમર કસીને હિંદ જોડાય.

પણ કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિ ગાંધીજીની આથી નિર્ભેળ અહિંસાનીતિ માનવા તૈયાર નહોતી. જે અંગ્રેજ સરકાર પૂર્ણ સ્વરાજ આપવા વાત કરે, તો હેટલાક કોંગ્રેસીઓ તો યુદ્ધમાં નાણાં અને માણસો રેલાવવા પણ દૂદી રચ્યા હતા. કાંઈ નહીં તોય, તેને ખિનશરતી સાથે આપવાનું તો ન જ બને, એમ સરદાર વલ્લભભાઈ એ જાહેર કર્યું; ગાંધીજી તેમાં સંમત હતા. અને જવાહરલાલજી બાગે કોઈ નવી લાઈન લેવાના હતા. તેમને ૧૯૩૦ ના ગાંધી-ઈર્વિન-કરારના જમાનાથી ગાંધીજીની મમલનની અને મુન્શદીની શક્તિ વિશે ઝાઝો લરોસો કદાચ નહોતો, — અંગ્રેજ નેતા તરીકે તેમની શ્રદ્ધા અડઝ હતી છતાં. આથી કોંગ્રેસે એવો દરાવ કર્યો કે, અંગ્રેજ સરકારે તેની યુદ્ધનીતિની નેમો જાહેર કરવી જોઈએ અને તે મુજબ હિંદમાં સ્વરાજ આપવા તત્પર થવું, તથા નેના ખાના તરીકે હિંદના કેન્દ્રીય રાજકાળમાં પણ અનુરૂપ મુદારો કરવો.

ગાંધીજીએ આ દરાવને વિશે જાહેર કર્યું કે, હું ઇચ્છુ તેટલી હદે કાર્યવાહક સમિતિ અહિંસાનીતિને ન માને, તો પછી તેણે આ જાતનો નિર્ણય લેવો પડે, અને તેમાં હિંચિતતા રહેલી છે, તે સમજીને ઇંગ્લેન્ડે આ દરાવ સ્વીકારીને ચાલવું જોઈએ. હિંદ જેવી મહાન પ્રજાને યુદ્ધમાં સડાવવી હોય તો તેને વિશ્વાસમાં લેવી જોઈએ અને જે લોકશાહીના સિદ્ધાંતની રક્ષાને માટે યુદ્ધ આદર્યું એમ કહેવાય છે, તેને હિંદમાં માન આપીને ઇંગ્લેન્ડે વર્તવું જોઈએ.

૬

નામ ગાંધીજીની વન જાજુએ રહી અને કોંગ્રેસને ૧૮૯૭
 નામકને પેનનો ડુલ પમો નાખ્યો સિગિશ મન્દીરોએ હવે મ રીઝ
 નેરે નરી, મોંગ્રેમની મર્ષવાદ સમિતિ નેડ નન વેવ નુ રુ જિન
 શરતી અદિ ન્દ મદમગની ન્તિ નૂમિ ૧ પરથી વાન મન્દીરોગી ૫
 આરી હતી તેની મે સિગ્રે તેની યમ હતી હે નીનિતો પાને ન ખરે
 વ ન્તિયે પેત ની મન્દીરો નુ ન્ત મ નેદ દિદન જ વન 'નેન' એ તે
 મગર મેદ ન્દ વડુ 'નેન' એ 'પદ' નગવા તૈયાદ ન્ત પદુ આવી
 નખ્ખ રી નસ માની સિગિશ મન્દીરો ન્તિય નેવ ૨ દયો ૩ મોંગ્રેમ
 એ ૪ નરી અને ૫ શીખ વન્ત પને ૬ ૭ ૮ તેથી જુગી વન
 ૯ છે ' અથા મુ મન્ત એ મન્ત ન પડે અને અન્તો નદની
 વગીએ આ પચાન ને કાવે ૧ અને મોંગ્રેસ જેવી નકા પ્રમગ મન્ત
 ખરે વખતે આવી આગી નાખી મુકમા દખન ન્તિ ૬૧ એ તેને
 ના ગોને

મોંગ્રેસે આગી નાખી તેનો આ ન્તિય આવના તેને નામ
 ને ખમે! થઈ નો — નેને માટે હવે શીજે મન્તો ન ન્તિ તેરે રાવ
 મ્યો ૧, પ્રાતે ના પ્રવ નમડો નવે ન (૧૦ ૨) ના પહેના અ વાધા
 અગ્રે અમ રાવ મીને મુગ થઈ ન્તિ

મગવા ૨૫૮ મગવા આ મુ ૩ અન્તે ૧ ન્તે ૨ દિદને
 મદમગ આહે તે તેરે સુમતીઓ માટે મગતી ન્તિમનીઓ પોતેને
 સોમશાદીનુ નન્ત દિદન રાજમ ન્તિ દખન મુ વડે, અને દિદની
 પ્રમ પોને પોતાનુ નવે રુ વડે એવા પનલા લેવા, તથા આ ધે મુ
 ત્તકાગ દિદન રાજવીવમામ ન્તિય મગવા નેરે એ પદુ અન્તે ૧
 સરમર તે માનતી નથી તેથી પ્રમ તેના મુકમા માદ અ પી
 મન્તી નથી

પ્રાતે પ્રાતોમા એમ મતીને મોંગ્રેસ પ્રવ નમડોએ રાજનાના
 આપી દીધા સમગ્રે મુધારાના મવતની હરમી કલમ મુ ન્તિ રાજ્યન

ગવર્નરને સોંપી દીધું અને એમ બીજા યુદ્ધકાળમાં, ૧૬માં સંક્રામાં
હિંદમાં જેનું આપખાનું અગ્રેજી રાજ્ય હતું, હાલમાં તેનું રાજ્ય તેના
રાજ્યકાળનો અત આનના, અલુધાર્યું શરૂ થયું

દોઝેએ દારૂ આ ડોઝેગીની સ્થિતિમાં પોતાનું આગળનું કામ
નિચાળાવું આજુ તે અનગ પ્રકરણમાં જોઈએ

૧૦

યુદ્ધનિપેધનો સત્યાગ્રહ

સિટિશ ગજકર્તાઓએ, વિચિત્રના દિવસ પરત્વેના ઉદ્દેશ તથા
તેનુંઓ શા છે, એની ચોખ્ખાટ ન કરી એટલે દોઝેસ પ્રધાનમંડળોએ
રાજતામાં આપ્યા અને હિંદમાં હર મી કલમનું આપખાનું અગ્રેજ
રાજ્ય ગરે મુકાર્મ ગયું કોઈ રાજકીય પક્ષ એવો નહોતો કે જે
આ સ્થિતિથી રાજ હોય એ સ્થિતિમાં અગ્રેજ સરકાર મધ્ય ઠીક
ચાલે છે એમ સમાધાન રાખીને કે માનીને વર્તે એ તો કેમ અને ?

બીજા માનુષી યુદ્ધમાં ઇંગ્લેન્ડના પક્ષની સ્થિતિ પણ મગલતી
જતી હતી જર્મનીની મેનાઓ આગળ ધપે જતી હતી, ચિતાનું
કારણ વધતું જતું હતું એટલે હિંદના લોકમતની નાગી અવસ્થા કમે
પણ કેમ ચાલે ?

એટલે અગ્રેજોએ હિંદમાં રાજકીય સુધારા કરવા વિષે માત
તો આનું રાખી જનાગદાર અગ્રેજોએ હિંદ પરત્વે એક જ વાત
પાડી ઉપાડી — ‘ગધી કોમો ગોક ચર્ચને કાર્કિ નક્કી વાત કરે નહી,
તો ન કરવું તે કેમ સૂઝ પડે’ આ બિનડી વાત હતી, કેમ કે દોઝેએ
તો યુદ્ધના તેનું તરીકે હિંદની સ્વતંત્રતા વિષે પૂછ્યું હતું તે વિષે
નક્કી માત કરી, તો તે પછી કોમો સખીને કામ લેવાનું વિચારી શકે

અગ્રેજોએ એ સલાવને હિંદમાં અનગી વાત કરી કે, કોમો
સપે નહી ત્યાં મુઠી તમને સ્વતંત્રતા આપવાનું થી રીતે વિચારી શકાય ?

“ તમે એ ૥ કામો કરો કે કોમો કેમે કરીને સંધી શકે નહીં, પગી આમ ખોલો તેનો અર્થ તમારી દાનત સાફ નથી,” — એમ સામેથી ટહેનાનો અર્થ નહોતો, કેમ કે અંગ્રેજો એ સાબળા ગુ કામ તૈયાર થાય ? ૧૯૦૫ થી કોમી વિખાદની ગાજરમતની સફળ સુક્તિ એમણે જ આદરી હતી

કોંગ્રેસે ૧૯૪૦ માર્ચમા રામગઢમા બેઠક ભરી ઠરાવ કર્યો કે, શાંતિથી પાછા અભ્યાસની નીતિ પર તેણે જલુ ભેદને પરતુ તરત લડત આદરી શકાય એવી તે સંસ્થાની આંતરિક સ્થિતિ નહોતી દેશમા ભેદનુ વાતાવરણ પણ નહોતુ

આ અરસામા કોંગ્રેસ કાર્યવાહક સમિતિએ સરકાર જોડે મમાધાન કરવાનો વળી એક પ્રયત્ન કરી જોયો તેના તેના રાજગી અને સરદાર હતા સમિતિએ સરકારને સુદમા શક્તી સહકાર આપવાની વાત કરી તેની નાગાનો આવી સરકાર તેમા ન સંપડાઈ અને સમિતિનો આ ઠરાવ પાછો પડ્યો અંગ્રેજ પ્રજાનો સુદનેતા અર્થિય હતો તે દિવસ પરવે કેવી કડક નીતિ રાખવાના મહત્તમ વિચારનો હતો, તે કોઈનુ અગવડુ નથી

આમ કાર્યવાહક સમિતિએ ગાંધીજીની નીતિથી છૂટા પડી કાઢ કરી શકાય તો કરી જોવા પ્રયત્ન કર્યો, તેમા તે પાછી પડી અંગ્રેજોએ આમા જૂન કરી કે જુ, એ સરાલ અસ્થાને છે પણ તેમના આ પગનાએ, દિવસવરાજ અંગે લાનાને માટે ગાંધીજી અને કોંગ્રેસ જે આ નીતિ પરવે છૂટા પડ્યા હતા, તેમને પાછા બેગા કરી આપ્યા ગાંધીજીને પાછુ સ્થાપકનુ નેતૃત્વ મોપવામા આનુ ઘોડા વખત ઉપર શ્રી રાજેન્દ્રનાથુએ એક વ્યાખ્યાનમા ઉ વેખ કરી આ નાજુક પ્રસંગ વિશે ખુલુ હતું, તે જોના જેવુ છે —

“ આત્મચનુ સુદ લડવા સારુ અહિસા જરૂર સ્વીકારી હતી પરતુ લોમના મનમા એ વિષે જાણી મયાદલ્લો રહી જ હતી તેથી ન્યાયે બીજુ વિશ્વદુદ સાર થયુ અને બ્રિટિસરોને મદદ કરી કે કેમ એ

મુલાકાત આગ્યો, ત્યારે ગાંધીજી અને કોંગ્રેસની વચ્ચે મળ્યો. ત્યારબાદ ગાંધીજીએ કહ્યું કે, હિંસાથી જો સ્વાતંત્ર્ય મળે તો તે તેમને માન્ય નથી. બીજા એવા વિચારના હતા કે, યુદ્ધને લઈને બ્રિટિશ લોકો જોડે જોડો પકવવાનો બહુ સારો લાગ્યો હતો. પરંતુ બ્રિટિશ લોકો કોંગ્રેસની મદદની વાત ના માની અને તમે જેમનું દલાલનું સમર્થન કે બીજું જો માનો તે માનો જરૂર પાડ્યું અમારે ગાંધીજી પાસે જવું પડ્યું. .”
(જે આર્ક સી સી રિબ્બ, ૧૫-૪-૫૫, પા. ૧૭)

સરકારે પહેલી કોમી એકતાની જાહેરાત કરી, એટલે મુસ્લિમ લીગની મદદ પાડી નહીં ગઈ તેણે સરકારને કહ્યું કે હું પણ કરું તે અમને પૂછ્યા વગર ના કરતા કોંગ્રેસ પ્રધાનમંડળે છૂટા થયા તેને તેણે આગળ વધીને મુસ્લિમોનો ‘મુક્તિ દિન’ કહ્યો અને તેની ઉજવણી કરી. આતોમા કોમી તોફાનો પણ જાગ્યા સરકારે આગળ જઈને વાત એમ ઉપાડી કે, આતોમા પણ મિશ્ર પ્રધાનમંડળો રચીને કામ લે. ત્રીજા નાનકાના લોકો વળી બચ્યા રહ્યા.

સરકાર અને કોંગ્રેસ એ જો પસંદ વચ્ચે પડવાની જે એકમાત્ર જોમની કિમત આપી રહી હતી, તેના મોંઢરેટ વિચારના લોકો પણ આ વિધિમાં થાક્યા અને કાર્ક ન કરી શક્યા એવું જોતા પાછા પાછા શ્રી સમુદાયે ગાંધીજીને કહ્યું કે, તમે ત્રીજા જોડે વાત કરો. ગાંધીજીએ કહ્યું કે, તેમનો કહ્યો જ ખરો પડે એમ ન થાય ત્યાં સુધી ત્રીજા સાહેબ કાર્ક વાતે બંધાશે નહીં ને મનનો મમં કહેશે નહીં. તેથી કાર્ક નીપજો એવું નથી લાગતું.

જતા ગાંધીજી પોતાની રીતે એકતા માટે પ્રયત્ન કરતા જ હતા. આ અસામા તેમણે હિંદી હિંદુસ્તાનીના પ્રચારને માટે એક પરિષદ બરી શ્રી પુન્યોત્તમદાસ ટંકને હિંદી સાહિત્ય પરિષદની વરસો જૂની નીતિમા કોમી દૃષ્ટિથી ફરફાર કર્યો, તેથી ગાંધીજીએ તેમાંથી છૂટા થઈ નવી સંસ્થા સ્થાપી તેને માટે પરિષદ ભરી, તેમાં મૌનરી અનુદાન હક આપ્યા પરંતુ આ નવા પ્રયત્નો સ્થગિત થઈ ગયા. આગળ વધી ન શકે દેશ માટે સલામ પળો મોટો હતો. હવે તો કોંગ્રેસની હસ્તી અને

દેશના સ્વમાનનો જ સલાવ રહ્યો તેને ખરામ નવા મરદાને ડામી એકનાને નામે જે વાતાવરણ જગત્યુ તેને પહોંની નજીને મેઝેમે પાડી પોતાની સગાઈની લડન અગ્રગ્યાને સ્થાપનાનો મરાવ હતો.

આ અરસામા એ- મીંગે નોધપાન બનાવ બન્યો, તે સુખાપનાશુ દિદમાથી મરફી જઈ જર્મની પહોંચી ગયા તે તેમની નીનિ જુગી હતી તેને માટે દિદમા સ્થાન ન બેના તે અગ્રેમેથી સામા પગમા પહોંચી ગયા આથી મરદારને એક નવો ભય એ પેના કે, યુદ્ધ બે દિદ બનુ આવે — અને તે આનુ દેખાતુ હતુ, — તો તે નખતે લોકો દિદમા નગવા જેતુ તો ન રે?

તીંગના પ્રમાનમજા મે ત્રણ પ્રાતોમા ચાનુ ગયા હતા માર્ગ આડખીની વગર તેઓ પોતાનુ મડ હાકચે જતા હતા.

આની નિમ્મ સ્થિતિમા ગાંધીજીએ માર્ગ કાઢવાનો હતો આના પ્રસંગે તે હમેશ પોતાના અતરના જીવજુમા દુમકી મારે છે, એતુ જ આ વેળામ થયુ તેમણે કોંગ્રેસ તરને સ્મિતગત સત્યાગ્રહ કરવાની સૂચના આપી તત્રનુ તેને થોમ્ય પુનર્ગઠન કરવામા આ યુ કોંગ્રેસ કેવળ સત્યાગ્રહી મજા રૂપે ફેરવાઈ ગઈ.

ગાંધીજી દિદનો પ્રથ કેવળ રાજકીય સ્વરાજની નજરે બેતા નેતા તે તો જગતના યુદ્ધની જૂઠિમમા મધુ નિચારતા હતા આ દાવાનગમા દિદ મારી રીતે નતે? અગ્રેમેનુ યુદ્ધ આપી છે એ એમને કમૂન હતુ તેમા તે મિનશરતી નંતિ (સત્યાગ્રહી નહી) સદ્મર આપના ખુદી હતા પણ એ ચાત તો હવે રહી નહી, કેમ કે, સ્વમાન બેર દેશ એમ કરી શકે એવુ અગ્રેમેએ સીકાર્યું નહી અને બિનગ કોમી રમખાણો અને તમદિનીની આક્રમ દેશ ઉપર ઉતારી, કોંગ્રેમને ઓગ દેખાડી પાડી પાડવાની માણ આદરી? ચર્ચિલે આ અરમામા એવુ કહ્યું કે, દિદ દેશમા આ કોમ તે કોમ આટલી સખ્યામા છે, હરિજનો આનુ છે, ઇં, આ બધા કોંગ્રેસથી અનગ છે પછી કોંગ્રેસ છે નુ અને કેટલી? આ ઉકિત તો દાઝવા ઉપર ડામ જેવી હતી.

આ અરખ્યામાં ગાંધીજીએ દિટ્વરને તથા અંગ્રેજ પ્રજાને શાંતિને માટે પસંદ લખ્યા, પણ એ તો એમનું મન કર્મ રીતે કામ કરતું હતું એ જાણવા પૂરતા પ્રીમતી છે; કેમ કે એ પોતાને કોણ માને એમ હતું! ગાંધીજીને મન એ ખગાખરીની વાત હતી. દિ'દે પોતાનું વચન સ્વમાનભેર શાંતિની તરફ નાખતું જોઈએ, એ એમને દીવા જેવું દેખાયું. અને એમને અધારમાં, એમણે વિનોબાને પહેલા અને જવાહર-લાલજીને બીજા સત્યાગ્રહી તરીકે નક્કી કરી, યુદ્ધનિષેધનો સત્યાગ્રહ શરૂ કર્યો. એ જાણની પસંદગી ગાંધીજીના ત્યારના માનસની દશા અને નવી લડતની ખૂબી પણ ખરોખર જાનાવે છે. આ લડત શુદ્ધ આધ્યાત્મિકથી માંડીને દિ'દે માટે સ્વરાજના મુદ્દા મુધીની ગર્ભિત શક્તિ ધરાવે છે, એ આથી સ્પષ્ટ થતું હતું.

સ્વનાત્મક કામો કરનારાઓને તે કામો ચાકુ રાખી જોરથી વગમી રહેવાનું જણાવવામાં આવ્યું. જેઓ કોંગ્રેસનાં પાર્ટીમેન્ટરી કામોમાં જ સ્વચાળા હતા, તેઓ જેલ જવા લાગ્યા. પણ તેઓ એમ જ માનતા કે, આમાંથી સામુદાયિક લડત બેપડે ત્યારે અર્થ કહેવાય. ગાંધીજી એમ કરશે એની આશા ઉપરાંત ભાગ્યે તેમને હશે મારણ હતી. બીજાને કોઈ સરતો જ નહોતો, એટલે કોંગ્રેસે પોતાના મેનાપતિને જે સૂઝે તે બધું સ્વચા દેવાની તૃપ્તરતા ખતાવી હતી. જોકે, અપવાદ રૂપે કહો તો, કોંગ્રેસના ઉદ્ધામ દળો — સમાજવાદીઓ ૪૦ — એટલા હરતા કે, મોટી લડત ઉપાડવી જોઈએ. અને તેઓ એ તરફ ખેંચ્યા કરતાં હતાં.

ગાંધીજીને માટે આવો આગ્રહ નકામો હતો, તે લડત ઉપાડવાની તૈયારી કે વાતાવરણ જ જોતાં નહોતા. જતા કોર્મિક ન કરીએ, તો સ્વરાજની અને સ્વમાનની દિ'દેલી લડત જ, અંગ્રેજોની (મુસ્લિમ લીગ જોડે મળીને) જે વાતચાળ હતી, તેના વડે ખતમ થઈ જાય, આ તો કેમ જ બનવા દેવાય?

યુદ્ધનિર્ણયનો સત્યાગ્રહ આ પ્રકારની અકળામણી દશામાંથી મોક્ષાશ આપવાને માટે હતો. અને તેમાં તે સફળ થયો. દેશમાં પાત્રી કાર્મિક ફરીએ છીએ એવી ભાવના જામી; અને ‘કનુ કગતુ નથી,’ એવો લાચારી કે ગૂચવણનો જે મૂઢ માર દેશના લોકમાનસ ઉપર પડ્યો, તેમાંથી દેશ જાગી ગયો.

વ્યક્તિગત અસામજીની લડત આમ સફળ થઈ, તેણે દેશના માનમને ધારણ આપી અને અંગ્રેજોએ કેમી એકતાને નામે જે રાજ્ય દેંકણુ હતું, તે પાછું પડ્યું’ બીજી બાલુ યુદ્ધ પક્ષ એમને નમીએ સામે જતુ હતુ જાપાને એશિયામાં ભારે જમ્મરી વડત ઉપાડી હતી, અને મુખાપમાણુ તેમાં છે એ હકીકતથીય અંગ્રેજોની ચિંતા વધતી હતી આ સ્થિતિમાં ચર્ચિલથી, ‘હિંદમાં અત્યારે યુદ્ધ દરમિયાન કશું નથી કરવું’ એવી ગાં વાળી સકાય એમ રહ્યું નહીં. અમેરિકા તથા ચીનનો લોકમત પણ તેના પર દબાણ કરતો હતો કે, કાર્મિક કરવું જોઈએ. આથી નવું પગલું પાછું ભરાયુ, તે ‘હિંદ મિશન’નું અને એમ હિંદની પ્રજા સાથે વાટાઘાટોનો યુગ શરૂ થયો, તે ૧૯૪૭માં હિંદની જનથી પૂરો થયો.

ક્રિષ્ન મિશન

૧

હિંદની સ્વાતંત્ર્ય માતાને ઝલ્લે તમણે આ કથા હવે પહોંચે છે. તેના મારબે ઇંગ્લેન્ડના વડા પ્રધાનપદે ચર્ચિલ જોવા કદર સામાન્યવાદી હતો. ૧૯૪૦ના મે માસમા એમ્બરલેન જર્મને તે એ પદે આન્યો અને ૧૯૪૫મા સુદને સફળ કરીને છૂટો થયો, — વિનાયતની પ્રજાએ તેને ચૂંટણીમા હાર આપી વિદાય કર્યો.

પથુ વિધિનો સયોગ એવો કે, જેણે જાહેર એકરાર કરેલો કે, હું કાંઈ વિનાયતના મહારાજાનું સામાન્ય હૂકી મારવાને વડો પ્રધાન નથી થયો, તે જ ચર્ચિલને હિંદનું સામાન્ય ઝોડા અમેની વાટાઘાટો, મનેકમને છતા, શરૂ કરવી પડી આમ જ્ઞાતા, તેમા તનબાર નમતુ જોખવા એનું મન તૈયાર નહોતુ જોકે સુદની આખી પરિસ્થિતિ ખીજી તરફ તેને એચતી હતી તેને વશ થવા જોઈતુ શાશ્વપણુ એણે મતાબ્ધુ પરતુ ઝનાય ત્યા સુધી ઝાતી રાખના તે મથ્યો ખરો.

પોતાની કૅમિનેટના દિદી મત્રી તરીકે ચર્ચિલે એની જ રાજ્યમંત્રીતિમા શ્રદ્ધાનાળા એમરી નામે ફ્રિયુસ્તાને મુકેનો અને લોર્ડ નિનવિથજો ૧૯૪૩મા વાર્ષસરોય પદેથી નિવૃત્ત થયો કે તેણે પોતાના રિશાસપાત્ર એક સેનાની લોર્ડ વેનને તે જગાએ ગ્રાહવી દીધા આમ છતા, ચર્ચિલ-એમરી વેનન ત્રિપુગીની કારકિર્દીમા જ અઝેજને વાટાઘાટો તે આદરવી પડી જોકે તે સફળ થઈ એ ત્રિપુગી સરકાર-પદેથી છૂટી થઈ ત્યાર પછી, એનું ખરું

૨

છેતરે એ તમણે સદ્ગત થયેની આ વાટાઘાટની શરૂઆત, જેને રૂકમા 'ફિલ્સ મિશન' કહેવાયુ, તેમાથી થઈ સર સ્ટેફર્ડ ફિલ્સ વિનાયતના મજૂર પગનો એક અગણી હતો હિંદ પગલે તેના વિચારો ઉતાર દના ૫૦ જનાદરલાવજનો તે મિત્ર હતો અર્થિલે એને થોડા ૪ વખત અગાઉ રશિયા સાથે સધિ કરના જેવા નિયમ કામે મોકલેા મોકલ્યો હતો યુદ્ધમા જે રશિયા જોડે મૈત્રી સધાય, તે જર્મનીને હરાવવાનુ શક્ય નો, વિશ્વયુદ્ધનો અરજો જતો પ્રનાદ પાછો સરજો થઈ જી બહી વગે, એ એમા દષ્ટિ હતી અને તે કામ ફિલ્સે સાધ્યુ તે પછી તેને અર્થિલે પોતાના પ્રધાનમંડળીનો મોટો દરજ્જો મલ્યો અને હિંદુ કાણુ કોડ, ઉકેલના તેને મોકલવાનુ જાહેર કર્યું "જાપાની ધસારાને લઈને દિંદનો મામલો એવો ગબીર છે કે, તે દેશની રક્ષા માટે તેજુ બધી તરફનુ મગ એ ચક્રાર્થ સામે રકવાને માટે એકઠું કરવુ જોઈએ," એમ તેજો જાહેર કર્યું

૩

૧૯૪૨ના માર્ચની ૨૨મીએ ફિલ્સ દિલ્લી પહોચ્યો આ વખતે વાર્ષિકરોપ-પદે લોર્ડ તિનનિયમો હતો દિલ્લી પહોચી તરત ફિલ્સે પોતાનુ કામ શરૂ કર્યું, અને અર્થિલ-સ્વરાજે જે જાહેરનામુ કરવાનું તેને મોપેલું તે તેણે પ્રમુ કર્યું તેજો સાર એ હતો કે,

૧ વિશ્વયુદ્ધ પૂરુ થાય પછી તરત દિંદનુ નવુ મધારણ ધડાને માટે એક મધારણમા ચૂટવામા આવે તેમા દેલી રાજ્યો પશ્ચિમ ભાગ લે એવી જોગવાઈ રખાય બ્રિટિશ સરકાર, તે રીતે જે બધારણ ધડાય, તેનો અમલ કરવાનું માથે લે તેમા અમુક શરતો રહેશે, તે એ કે, કોઈ પ્રાંત આ મધારણમા ન જોડાના માને અને આનુ સિધનિર્મા રહેવા ન-કે, તે ગદે આ પછી જોડાવુ હોય તે જોડાય નધના તે તેજા પ્રાંતો ઉપરની જ દબે છુદ્ધ પોતાનું બધારણ કરવા ચાહે તે તેમ કરી શકે

૨. અને નિશ્ચયે આપે તે પ્રમાણે અને નુ યધારણે આર્થ
એ ત્યા સુધી, હિંદુ અરક્ષણીય તો બ્રિટિશ સરકારે જ કબુ
લેશે માફા તે અરક્ષણીય અર્થ રીતે કરવાને માટે પ્રજાના જે
કામે કરના બેઠાં, તે દિની સરકાર અને તેની પ્રજા જરૂર કરે
અને તે કરનાની તેની જામદારી હશે તેથી બ્રિટિશ સરકાર દિની
પ્રજાના પ્રમુખ અમલોના નેતાઓનો સંબંધ આદે છે મતનમ કે,
તેઓ નહીં સરકારની કાગળમાં લેનાય

૪

ઉપરની જાહેરાતમાં દેશના ભાગના પડાનું બીજા ચોખ્ખું
તેના મળે છે. હિંદુ અને મુસલમાન કોમ એક જાતીને ન આપે
તો આમ થવા વગર ન રહે તેમાં અંગ્રેજ લોકની ભાગના કાગ
રાજ્ય કરવાની બેઠાંતિ પણ કાગી શકે, એ ઉધા છે એટલે કે
આપણા પ્રજાશરીરની કોમી બેઠાંતિ નમણીનો લાભ અંગ્રેજ
માફા લઈ શકે એવો જે ચોન હતો, તેને કિસ કારા અર્થે
દસ્તાવેજ રૂપે રજૂ કર્યો

અને આનું તત્ત્વની સત્તા મોપના પરત્વે એક કહ્યું કે, તે તો
બ્રિટિશ સરકાર કાગી ન શકે અને જારી કે તેમ કરવામાં આવે તોપણ
તેને માટે બધારણીય સુધારાનો પ્રયત્ન કરવો પડે તે તો અત્યારે
આનું મુદ્દા બને નહીં, અને તે ધડવા માટે તો ત્યાર બાદ જોઈએ છે જ

૫મી, દેશી રાજ્યોને બધારણ ધડનામાં ભાગ લેના બોલાનાથી,
એટલે કેને? તેમના રાજ્યોને જ કે પ્રજાને પણ? — આ સવાલ
પણ અગત્ય હતો

૫

આમ સાચી સત્તાનો મુદ્દામાલ હાથમાં રાખીને ઉપરના રીતર
જેનું આપણની વ્યર્થ વાત જોવી આ દરખાસ્ત ઉધાડી હતી અને
ઉપરનામાં આજે ઉપર જ્યારે બધારણ ધડન ત્યારે, દેશી રાજ્યો

૨

જેવટે એ તથા તમણે સફળ થયેલી આ વાટાઘાટની શરૂઆત, જેને ટૂંકમાં 'ફિલ્મ મિશન' કહેવાયુ, તેમાથી થઈ ગયે એટલે ફિલ્મ વિનાયનના મનુષ્ય પક્ષનો એક અગ્રણી હતો દિલ્હી પહોંચે તેના વિચારો ઉદાર હતા. ૫૦ લગભગ વાનગીનો તે મિત્ર હતો. ચર્ચિલે એને ઘોડા ૪ વખત અગાઉ રસિયા માથે સધિ કરના જેવા વિષમ કામે મોકલે મોકલે હતો. યુદ્ધમાં જો રસિયા જોડે મૈત્રી સધાય, તો જર્મનીને હરાવવાનું સ્વયં મને, વિશ્વયુદ્ધનો અરજો જતો પ્રવાહ પાડે સરજો થઈ જતો બહુ નો, એ એમા દૃષ્ટિ હતી અને તે કામ ફિલ્મે આધુ તે પછી તેને ચર્ચિલે પોતાના પ્રધાનમંડળનો મોટો દરજ્જો નક્કી અને દિલ્હી કચ્છ એકઠું ઉઠેવા તેને મોકલવાનું જાહેર થયું. "જાપાની ધસારાને લઈને દિલ્હી મામલો એવો મળી- ઠેકે, તે દેશની રક્ષા માટે તેનું જાંવી તરફનું મગ એ ચકાઈ સામે રોકવાને માટે એકઠું કચ્છ જોઈએ," એમ તેણે જાહેર થયું.

૩

૧૯૪૪ના માર્ચની ૨૦મીએ ફિલ્મ દિલ્હી પહોંચે આ વખતે વાર્નરબ્રોથરનો નોર્ડ નિર્માણકર્તા હતો દિલ્હી પહોંચી તરત ફિલ્મ પોતાનું કામ શરૂ કર્યું અને ચર્ચિલ-અરજો જે જાહેરનામું કચ્છાનું તેને મોકલે તે તેનો પ્રગટ થયું તેનો અર્થ એ હતો કે,

૧ વિશ્વયુદ્ધ પૂરું થાય પછી તરત, દિલ્હી નવું બધારણ ધરાવે માટે એક મધ્યમગ્રામીય ચૂંટવામાં આવે તેમા દેલી રાજ્યો પણ ભાગ લે એવી નેમગાઈ રખાય પ્રિયિય સરકાર. તે રીતે જે બધારણ ધરાવ, તેનો અમલ કરવાનું માથે લે તેમા અમલ કરતો રહેશે, તે એ કે, ઈર્ષ પ્રાત આ બધારણમાં ન નેમગાઈ માથે અને ચાડુ રિશનિમાં ગહેવા હાથે, તો રહે અને પછી જોડાવું હોય તો જોડાવ. અધરા તો તેમા પ્રાંતો ઉપગની ૬૮ દેને જુદું પોતાનું બધારણ કરવા ચાહે તો તેમ કરી શકે.

૨. અને વિશ્વયુદ્ધ ચાલે તે દરમિયાન અને નવું બંધારણ ગ્યાર્થ
ગ્દે ત્યા સુધી, હિંદુ અરેશ્વરકાર્ય તો બ્રિટિશ સરકારે જ કરવું
જોઈશે બાકી, તે અંગ્રેજી સફળ રીતે કરવાને માટે પ્રબળમાં જે
કામો કરવાં જોઈએ, તે હિંદી સરકાર અને તેની પ્રબળ બરફ કરે
અને તે કરવાની તેની જવાબદારી રહે. તથા બ્રિટિશ સરકાર હિંદી
પ્રબળના પ્રમુખ અમૂલ્યોના નેતાઓનો સહકાર આપે છે. મતબબ કે,
તેઓ વડી સરકારની કામગીરીમાં લેવાય.

૪

ઉપરની જાહેરાતમાં દેશના ભાગવા પડવાનું બીજું એક
વેળા મળે છે. હિંદુ અને મુસલમાન કોમ એક બીજીને ન આપે
તો આમ થવા વગર ન રહે તેમાં અંગ્રેજ લોકની ભાગવા હાગ
રાજ્ય કરવાની બેદનીતિ પણ કાલી શકે. એ ઉપાદ્ય છે એટલે કે,
આપણા પ્રજાસરોરની કામી બેદલાવની નમગાર્થનો લાભ અંગ્રેજ
મુલકી લઈ શકે એવો જે થોડા હતા, તેને કિસ હારા અર્થિયે
દેશાલેજ રૂપે ગજૂ કરો.

અને ચાલુ તંત્રની સ્થિતિ મોખવા પરત્વે એમ કહ્યું કે, તે તો
બ્રિટિશ સરકાર છોડી ન શકે અને ધારો કે તેમ કરવામાં આવે તોપણ
તેને માટે બંધારણીય મુદ્દાઓ કામદો કરવો પડે, તે તો અત્યારે
ચાલુ સુધે અને નહીં, અને તે ધડવા માટે તો ત્યાર બાદ જોગવાઈ છે જ.

પણ, દેશી રાજ્યોને બંધારણ ધડવામાં ભાગ લેવા બેલાવાગે,
એટલે કેને ? તેમના રાજ્યોને જ કે પ્રબળને પણ ? — આ અચાલ
પણ અસ્પષ્ટ હતો.

૫

આમ, સાચી સત્તાનો મુદ્દામાલ હાથમાં રાખીને ઉપરના ફાનરા
નેતું આપણની વ્યર્થ વાત જોવી આ દરખાસ્ત ઉધારી હતી. અને
ઉપરાંતમાં આગળ ઉપર જ્યારે બંધારણ ધડામ ત્યારે, દેશી રાજ્યો

બવા વર્ગો અને પક્ષો એની ચિંતામાં પડ્યા કે, હવે શું કરવું
અંગ્રેજોએ બની કરેલી આ મારગો ઊકલે ?

આમ ચિંતામાં પડેલા મુખ્ય હજો વર્ગોએ તો તે આદતના
શકાય

૧ રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિથી જન વિચાર રીતે સ્ત્રીવાની નીતિનાળા

(૧) કોંગ્રેસ,

(૨) સમુદાય જોવા પદ્ધતિનિત નેતાવગ

અને ૨ પોતાના દિલની મુખ્ય દૃષ્ટિથી ગમ કરનારા બાકીના
ગેમનાદી હજો—

(૧) મુસ્લિમ લીગ,

(૨) હિંદુ મહાસભા તથા લીજો,

(૩) આબેકકરનાદી દરિજન પદ

દેશી રાજ્યોને અત્યારે કયા પડી નહોતી તેઓ તો સર્વોપરી
જ સત્તાનતના હાથમાં હતા બાજીની એ સોગરી અત્યારે અંગ્રેજો
ના માગતા નહોતા

અંગ્રેજ સરકારને પણ ખાસ ચિંતા નહોતી, કેમ કે તેણે માન્ય
તમી વિખનાદનો પથરો નાખ્યો છે અને યુદ્ધકાળની કટોકટી છે,
તે દિલોએને ખોટા દેખાડીને પોતે સત્તા થઈ હિંદુ રાખીને
યે ગામી શકશે એટલે એણે તો એક જ વાત ગાનાનું રાખ્યું

‘હિંદુ છોડો’ની લડત

૧

કિંમત મિશન નિષ્ફળ મધુ તેની અમર પડ્યા વગર કેમ ગદે ?
 દિંદના બધા વર્ગો અને પછો એવી ચિંતામાં પડ્યા કે, દુવે શું કરવું
 કે જેથી અંગ્રેજોએ ઊની કરેલી આ મુઝગાંઠ ઊઠવે ?

આમ ચિંતામાં પડેલાં મુખ્ય દુજો જોઈએ તો તે આટલાં
 મધુથી સંકાય :

૧. ગાંધીય દૃષ્ટિથી કૃત વિચાર કરીને વર્તવાની નીતિવાળાં
 બે દળ :—

(૧) કોંગ્રેસ,

(૨) સમુદાય જોયો પદ્ધતિત નેનાર્ગાં .

અને ૨. પોતાના હિનની મુખ્ય દૃષ્ટિથી કામ કરનારાં બાકીનાં
 બધાં હોમવાદી દુજો—

(૧) મુસ્લિમ લીગ,

(૨) હિંદુ મહામળા તથા શીખો,

(૩) આબેશ્વરવાદી હરિજન પક્ષ.

દેશી રાજાઓને અત્યારે કશી પડી નહોતી, તેઓ તો સર્વોપરી
 અંગ્રેજ સત્તાતત્તા હાથમાં હતા. બાકીની એ ચોક્કસ અત્યારે અંગ્રેજો
 સાવવા માગતા નહોતા

અંગ્રેજ સરકારને પણ ખાસ ચિંતા નહોતી, કેમ કે તેણે માન્યુ
 કે, કેમી વિખવાદનો પથરો નાખ્યો છે અને સુદકાળની કટોકટી છે,
 એટલે હિંદીઓને ખોટા દેખાડીને પોતે સતા ચર્ષ ઉપર હાથ રાખીને
 ધોરણે રાખી શકશે. એટલે એણે તો એક જ વાત ગાંધીનું રાખ્યું

‘હિંદ છોડો’ની લડત

૧

ક્રિસ મિતલ નિષ્ફળ ગયું તેની અસર પડ્યા વગર કેમ રહે ? હિંદના ખવા વર્ગો અને પક્ષો એવી ચિતામાં પડ્યા કે, હવે શું કરવું કે જ્યાં અગ્નિને એ બની ફરેલી આ મહાગાદ બીકે ?

આમ ચિતામાં પડેના મુખ્ય છોડા જોઈએ તો તે આદ્યા ગણાવી શકાય.

૧ ગાંધીય દૃષ્ટિથી કય વિચાર કરીને વર્તવાની નીતિનાળા બે દગ —

(૧) કોંગ્રેસ,

(૨) સમુદાય જોડો પદ્ધતિ નેતાનર્મ.

અને ૨ ચોતાના હિતની મુખ્ય દૃષ્ટિથી કામ કરનારા બાકીના મધ્ય ભાગનાદી દો—

(૧) મુસ્લિમ લીગ,

(૨) હિંદુ મહાસભા તથા શીખો,

(૩) આબેડકર-વાદી હરિજન પક્ષ

દેશી રાજ્યોને અત્યારે દશી પડી નહોતી તેઓ તો સર્વોપરી અંગ્રેજ સત્તાનતના હાથમાં હતા બાજીની એ સોમગી અત્યારે અંગ્રેજો ચાનના માગતા નહોતા

અંગ્રેજ સરકારને પણ ખાસ ચિતા નહોતી, કેમ કે તેણે માન્યું કે, કેમી નિષ્પાદનો પથરો નાખ્યો છે અને યુદ્ધકાળની કટોકટી છે, એટલે હિંદીઓને ખોટા દેખાડીને પોતે સત્તા અર્થ ઉપર હાથ રાખીને પોતે રાખી શકશે એટલે એણે તો એક બ વાત ગાનાનું રાખ્યું

તથા મુસ્લિમ લીમ ૪૦ દ્વારા, તેની રચનામાં વિધિવિધિ પડ્યાં અને
 ૩૫૫ વગરની પૂરી સામગ્રી પડી હતી આથી જાંધીજીએ તે કિંમતની
 આ દરખાસ્તને 'ભવિષ્યમાં પાંચારો સગર-મુલતી એક' કહ્યો

ત્રેલ તથા તે પડી મુસ્લિમ રીઝ મનેએ આ દરખાસ્તને
 નમગી અને એમ આ સાગરાદ એટલે ગદી

આ નિષ્ફળતાનું ડારજી ચર્ચિત્વ સરકારની દિદને સત્તા નોપવા
 પરવેની મૂળ મિનતેયારી જ હતી, એ ઉપરાંત વર્તાણ બાણે કે
 વચ્ચેથી જ વાતનીલ અટકારી ર્જ, ઓચિતો કિંમત તા ૧૨-૪-૪૨ના
 રો ૮, સારાવાળ સફળ ન થઈ શકી, એમ બાળેર કરી વિદાયત
 ઠાપડી ગયો

પરંતુ એ સત આ તમકાથી જરૂર રહેતી મુમર્ઝ કે જે પ્રાત
 વાળ પાડી અલગ રહેવા તો, તે તેમ કરી શકે અને ગામઓની
 બારી મૂકી અંગ્રેજો પાને પડી જ છે આ રીતે પાકિસ્તાનની
 મા ફરૂની ખી ૮ તથા દેવી ગામઓનો સવાલ મને પ્લાન પહેલી નાર
 આ રીતે એક ગામડીય હસ્તાવેશમાં બેઠા, એમ કહેવાય અંગ્રેજ
 મુમર્ઝોએ દિદના નેતાઓની સાથે ગમવાની પોતાની ખાજી જનતા
 જે 'સગરો એકો હતો, તે આમ બાવમાથી બદાગ દેખાય એન
 નીચે ઉતાર્યો તેથી એ સત તે તરત થઈ કે, ચર્ચિત્વને મુદ્દ
 દરમિયાન વાતના રૂપ કરવાનું સાધન મળી મધુ પશુ દિદ માટે તે
 ખરાખર્ગિનો એન હતો તેણે આગળ કંઈ ન જોઈએ

‘હિંદ ઓલ’ની લડત

૧

ફ્રીસ મિશન નિષ્ફળ ગયું તેની અસર પડ્યા વગર કેમ રહે ? દિંદના બધા વર્ગો અને પક્ષો એવી ચિંતામાં પડ્યા કે, હવે શું કરવું કે જેથી અંગ્રેજોએ જાની કરેલી આ મંડળમાં જીકસે ?

આમ ચિંતામાં પડેલાં મુખ્ય દળો જોઈએ તો તે આટલાં ગણાવી શકાય :

૧. રાષ્ટ્રીય દષ્ટિથી કુલ વિચાર કરીને વર્તવાની નીતિવાળાં બે દળ :—

(૧) કોંગ્રેસ,

(૨) સમુદાય જેવો પ્રશ્નરહિત નેતાવર્ગ.

અને ૨. પોતાના દિલની મુખ્ય દષ્ટિથી કામ કરનારાં ખાકીનાં બધાં ડેમવાદી દળો—

(૧) મુસ્લિમ લીગ,

(૨) હિંદુ મહાસભા તથા શીખો,

(૩) આંધ્રોડકરવાદી હરિજન પક્ષ.

દેશી રાજાઓને અત્યારે કશી પડી નહોતી, તેઓ તો સર્વોપરી અંગ્રેજ સત્તાનતના હાથમાં હતા. ખાકીની એ સોયદી અત્યારે અંગ્રેજો સાથવા માગતા નહોતા.

અંગ્રેજ સરકારને પણ ખાસ ચિંતા નહોતી, કેમ કે તેણે માન્યું કે, કોમી વિખવાદનો પથરો નાંખ્યો છે અને સુદક્ષાળની કટોકટી છે, એટલે હિંદોઓને જોતા દેખાડીને પોતે સત્તા ચર્ચ ઉપર હાથ રાખીને ધોડાવે રાખી શકશે. એટલે એણે તો એક જ વાત ગાવાનું રાખ્યું

અને તેમાં પોઈ વિશિષ્ઠનો નક્કન હતો કે, દિલ્લા અમલદાર ત્યાં
પંડા એક ધર્મને કાઢી નાકી - રંગમન રાત કરે તો અમે તો તે
મુજબ કરતા તમાર ત્રીએ.

૨

આરો તોજ દાર કામકે કાનો મનુષ્ય તી મગાજી માને
મી સમુ આ પ્રકારની એમતા આપજુ પેત કરીને અમેને પામ
પદોન્યુ કોઈએ તેમ માનીને મમી વાગવાગે નામરા ના
વિચારા નાઆ

અમક દિલ્લ રવરાજ આરોજ નેમી પોને આ લાકે નામ
મળે તો પહમા મુખ્ય મુસ્લિમ લીગ તેની વાદે દરિજનોનો
આનેકકર પત ચાલો અને જાર આતા રાઆ તેમને મિત્ર મચક
ન આપતા કોઈએ એવુ કહ્યા કરવાના સમોના મમી પડો તે દિલ્લ
મદામલા અરે લીમો લીમ કોડે વાલો દુનારાઓને તેઓ સાક
કહેતા હતા કે, જરાય નમતુ આપશે તો અમે તોડે નહી મરીએ

આમ એક ૧૨ તો અમેજ અરકારનો બેદનાદી દાર આગા
આરો અરખતુ કુખ અને જાડી મજાજુ મચેસો હતી એક રીતે
કહીએ તો ૧૬૪૦ મા તેની દરજ હતી તેની દરજ પાડી નવે અને અતિ
મજીર રહે પે. થર્ન ૧૬૪૦ મા મુદતિવેના અકિલનન સત્યામદ
દારા મમ લેસાય આ વેગા એધામ ચમિાતુ પમતુ અરાયુ અને તે
'દિલ્લ ઊડો ની હાકન પાડાન

૩

ફિસ મિશન મમા પત્રીથી માંખીજનું અદમમ થન ખૂબ વધ્યુ
તેમને આખી પરિસ્થિતિનું એવુ વિદાન આપ્યુ કે, અત્યારે જે ચાલે
છે તે નરી આપણીનું 'નિયમિત અધિર' છે, એના કરતા તો
આવુ પરિસ્થિત અધિર કહેલો રાખનાર અમેજ સતા વચ્ચેથી અપ,
બલે તેથી અરાજક પમુ આવે આવુ અરાજક પેના મોજનામદ

અધેર કરતાં મુખારક દરો, કેમ કે એમાં તો દેસના મુખ્ય માન્યતા મળીને પોતાને કાચએ તે ઉકેલ આપી શકશે. અત્યારે તો અમેજીને તેમના દાડમાં જતરી ગમેતી બેઠનીતિ ખેડીને દિંદી પ્રત્યના હીરનો દાસ કરે છે; એથી તો એક મદાન પ્રત્યની જોડે તેના જનનો દનો નિસાર્ક રહ્યો છે. તે દમવો ન જોઈએ, એનો રસ્તો એ છે કે, અમેજીને દિંદ ઊડીને જાઓ, એમ એમને સાફ કહેવા-કાગ આગ્યો છે.

આ વિચાર માધીજી એમના ‘દરિજન’ પત્રમાં ખીલવતા હતા અને પ્રજા એકમાનથી એમની આ ચર્ચાનું પત્ર ચૂપચાપ કરતી હતી.

ભાવ ખાવાનો આવો સારો લાગ આગ્યો. તેને થી ઝીણાએ ઝડપી લઈને પોતાના પકુની સત્તા ફીક ફીક જમાવી. પંજાબમાં થી સિકંદર દયાતખાન આ અરસામાં યુગ્મરી ગયા. આ માહુસ આમગ લીમને કાંઈક દયાતુ પડતુ હતુ. તે હવે મટયું. આમ, અમેજી સરકાર પોંડે લીમને પાણુ આ ચખતે ફીક ફાવતુ આગ્યું.

૪

૬ જુલાઈ, ૧૯૪૨ ના યોગ કોંગ્રેસની કાર્યવાહક સમિતિ વર્ષામાં મળી. તેણે આખી પરિસ્થિતિનો એકદરે ક્યાસ કાઢી દરાવ કર્યો કે, બધી રીતે જોતાં, બ્રિટિશ રાજ્યસત્તાએ તરત દિંદમાંથી ખસી જવું જોઈએ; તો ન કેમી તંગદિલીનો તથા યુદ્ધમાં જીતવાનોય સાચો ઉકેલ મળી શકશે. એમ કાચ તો પછી દિંદનો જવાબદાર નેતાવર્ગ મળીને પોતાના દેશનું કારભારું સંભાળવા સાચી રીતે મથશે અને તેના પ્રત્યો ઉકેલી શકશે; અને યુદ્ધ જીતવા માટે પણ તેઓ ઇંગ્લેન્ડ જોડે સમાન-ભાવે વિચાર કરી શકશે. જો એમ ન થાય, તો માધીજીના નેતૃત્વ તળે લોકઆપી લડત શાંતિથી ઉપાડવામાં આવે.

કોંગ્રેસનો આ દરાવ બહાર પડતાંની સાથે બાકીનાં બધાં જોયો તે સામે પોતાનો મત જતાવતાં થઈ ગયાં. થી રાજ્યએ કોંગ્રેસ ઊડી.

ધી નમ્ર, ક્રીડા વગેરે લગત માટેની મેગેસની આ જુનદ દાકલ સામે સરખા વિરોધી હતા. પણ આમયમન્યે તે દાકલને ઝડપી ન લીધી. ૧૯૪૨ના ઓગસ્ટની ૮મીએ લગત સર ચર્ચ

સરકારે તે ૪ દિસે ગાંધીજી વગેરે કોંગ્રેસી નેતાઓ ઉપરાંત અનેક પોકલે ઝડપી લઈ કેદમાં મૂકી દીધા અને આનંદ વધીને પોર્ટ વિનનિયોએ ગાંધીજી ઉપર તલ્લેમત મૂક્યું કે, તમે છૂપી રીતે જાપાની શત્રુને મદદ કરવાને માટે આ તોફાન જગમગ છે બહારના દેશોમાં આથી ગાંધીજીને ખોટા દેખાડી શકાય અને દમનનીતિને પણ જરૂરી બતાવી શકાય, એ રાજકીય દારૂ આમાં ઉવારે હતો અને 'નૂ' પાડ્યો જ જોઈએ તે કાન ગાંધીજીએ જોવાથી પણ કપૂં.

ગાંધીજીએ તરકારના આ આલેખ સામે લખત વિરોધ કર્યો, અને પોતાની નિર્દોષતાના બવારમાં ૨૨ જોટલા ઉપનાસ કરવા સુધીનું પગલું લીધું, જેમાંથી તે મગ્તા મરતા ગય્યા પણ દેદમાં કસ્ટરના માદા પડ્યા ને ત્યાં જ ગુજરી ગયા તેમની સારવાર ૬૦માં ગાંધીજીને સરકારી તબીબી તરફથી કીક કીક કનડગત અને માનસિક વ્યથા વેઠવી પડી

લગત ડાપડી કે ચોગ્ર ૪ દિવસમાં કોંગ્રેસના કેટલાક ભોંકોએ — ખાસ કરીને સમાજવાદી નિયારની જે મળી હતી તેમણે દેશબરમાં ભાગદોડની રીત અખ્યાર કરી આ સામે ગાંધીજીએ જેલમાંથી અને બહાર આનીને પણ પોતાનો મત આપ્યો કે, આ હિંસા જ હતી, તેને અહિંસક વાજ ન કહી શકાય *

૫

જેલમાંથી ગાંધીજીએ પોર્ટ વિનનિયો જેડે પદ દ્વારા વાતચીતનું સાધન આનું રાખેલું, પણ તેનો ખાસ લાભ ન રઈ શક્યો એ માણ્યે કેટલું ન કરવાની લગમગ આઠ વાળી હતી, કારણ કે એ જલિ

* ૬ જ ૧૯૪૫ના દિસેબરની ૭મીએ મળેલી કોંગ્રેસ કાર્યવાહક સમિતિએ પણ તેના એક કસવમાં આ નીતિનો નિષેધ કર્યો હતો.

ચર્ચિને ધારણ કરી હતી આથી લિનનિયમો, કે જે ૪ડી સરકારના મ્યાનવાર રાજ્યતન લખન કરાનો આસ તેતુ લઈને સાત વરસ પર દિ આયો હતો, તે તેમાનું કાર્ષ જ કરી શક્યા વગર ૨૦-૧૦-૪૩ના રોજ પાડે ગયો અને તેની જગ્યાએ નોર્ડ વેવન નાઈસરોય તરીકે આયો દિદમા આ કાળે, કેવળ અંગ્રેજ ગર્નરો ડેખી સર રેના જમાનામા રાજ કરતા, તેવું જ રાજ્ય માનતું હતું અપનાદમા ત્યુ ચાર મુસ્લિમ લીગની સત્તાના પ્રદેશો હતા

લોએસની લડતથી નાટનાટો ઇબી બીજી ત્રીજી મધી જ પાતો વ્યાર્ધ ગર્મ અને એક વાત સ્પષ્ટ થઈ કે લિદનો સવાલ પરદેશી રાજ્યસ્થતા પનટનાનો જ મૂળે છે અને તે જો અંગ્રેજો ન સમજે, તો પ્રજા તેમની બેદનીતિમા સપકાર્ષને આ મૂળ વાત બુનાવે નહી પડના દે આથી દિદી રાજકીય વાતાવરણ સાદુ થયું અને રાજકીય સ્થાપનનો મૂળ પ્રશ્ન ઉપર આણી શકાશે

૧૩

લડાઈનો અંત અને નવી બ્રિટિશ સરકાર

નાઈસરોય-પદે નોર્ડ વેવન આનતા દિદનો મામલો અને તેના ઉંની પાગવાટોએ તરત તો નવો રંગ ન રીધો દિદની મગ્ગાહની મુકુતિની ચર્ચિલ પાસે રહી તે ન ફરે ત્યા મુધી વાર્ષસરોય મુ કરે? ત્યા સુધી તેણે ચાતુ નીતિ જ ગાયા જરૂરી રહી અને વેચલે સરમા એમ જ ધુ તેણે ગાધીજીની જોડે જોલમા પત્રવ્યવહાર થતો હતો તેમા જણા મુ કે, ‘તમારી વાત જૂનભરેલી છે તે કપૂન કંગે, પત્રી કાર્ષકે બની શકે અને કાર્ષિપણ કરી સમય તે સાનુ સૌએ એક મન પર તો આનવું જ જોઈએ ને? નહી તો અંગ્રેજ સરકાર આ વચમા મુદ્દાજીમા શુ કરે?’

ખીંછી જાણુ લીમ વતી શ્રી ત્રીજીએ અમાર સુધીમા પોતાની માંડ ગોઠવી, કોંગ્રેસના ‘હિંદ ડાઝ’ મૂલનો સુધારો લીમ વતી (ડિસેમ્બર, ૧૯૪૩,) જહાગ પાડ્યો ‘ભાગના પાડો અને જાઓ!’

જના પોતાના મનથી વેચવે પોતે નિવારના માડ્યુ તે તો એટલે, હવે યુદ્ધ પૂરુ થશે એમ દેખાય છે એટલે ક્યારેક યુદ્ધ અટકે પછી મિટને કાર્કે તો કરવુ જ પડશે ને? તો પછી એનો કશોડેય કયાસ તો કાઢના માડ્યુ ન જોઈએ?

આ નિવાગ પાડો કરવા માટે વેચવે, ૧૯૪૪ના ઓગસ્ટમા મધ્ય ગવર્નમેંટની પગિદ દિલ્હીમા બોલાવીને, તેની આગળ તે મૂલ્યો મધ્ય ગવર્નમેંટ એમા સમત થયા એવો વિચાર નહી થયો કે, દિલ્હી નિમિધ પક્ષોના નેતાઓને મળીને વચગાળાની ઝામચાઉ સરકાર ન્યના નિમે તેમની સાથે ચચા કરી તે જો રચી શકાય તો ચાનુ કાયદામા રહીને રચી ખીંછી માણુ સ્વતંત્ર દિલ્હી મધ્યરણ વડવાને માટે મધ્યરણસના રચવાનો પ્રયત્ન કરવો પ્રાતોમા પ્રખ્યાત પ્રધાનમંડળો ખાજા રચી શકાય તો તે પણ તપાસવુ

આમ દિલ્હી યુદ્ધકાળના મધ્ય હાલેમોની સર્વસમતિની સાથે વેચવે પોતાના નિવાગની ફરેખા દિલ્હી મિટિલ મંત્રી શ્રી એમરી પર મોકલી એમરીને એ યોજના ગમી નહી, તેણે પોતાની ખીંછી યોજના બતાવી, જે વેચવને મડુ ના રુચી

સરકારી ક્લેગીમા ખાનગીમા આમ ચાનવુ હતુ તેવામા જાહેરમા વગી રો સમુજે કેલતાકે દિલ્હી સ્વતંત્ર પક્ષના નેતાઓની મહોરની સાથે ત્રીજી એક યોજના આગળ કરી આ મવામારી તગત કશુ પ્રત્યક્ષ નીપજ્યુ ની પણ એક રાત અગ્રેજ પક્ષે નહી થત ખરી કે, દિલ્હી નેતાઓ એકમતી ઉપર આવે એવી જવાબદારી તેમની ઉપર ઠોડીને બેઠીતિ એન્થે ગયે હવે ચાને નહી, તેને મડને હવે મિટને, કાર્કે ખરેખર હિંદ પરવે કરવાની પોતાની નાત છે, એ મતાવવુ જોઈએ એથી કરીને દિલ્હી મિટિલ મંત્રી એમરીએ એટલે

સુની વિચાર ગોળ્યો કે, હિંદને ચિંતનની ગરામરી બોગવતુ સસ્થાન-
ગાંધી ગનારી તેને તેનું ગરલાતુ સભાગનાની સ્વતંત્રતા આપની
તેઈએ, એની નીતિ જાહેર કરીને આગળ વધવું તે વિના આ
મહાગામ બકરી ન શકે

બ્રિટિશ રાજકર્તાઓનો આ વિચાર ‘હિંદ છોડો’ એના
ગાંધીના વિચારની નૈતિક ઊંચ રૂપ ગણાય

મીઠ તરફથી તીવ્રની પણ મોનમોના રહી, એમ ખરું થી
ઝીણુએ, મુસ્લિમો નવી પાતે કહે એ જ ધામ એની એકસતા હાથ
કરી ગાંધીએ ઝીણુ જોડે વાતચાત કરી જોઈ તે નિષ્ફળ થઈ
અને તે તાત્કાલિક સત્તા-પતંગ કરવાનો હોય તો મુસ્લિમોને અર્ધો-
અર્ધ સત્તા આપી જોઈએ એવો હાલો કયો કયો લીગે બોલો
કરી મુકયો

તરી ધારાસભામાં ગેઝેસ પણ અને લીમ પા દતા તેના નેતાઓ
થી નૂનાભાઈ દેસાઈ અને શ્રી નિયામ્તઅલી ખાન — તેઓએ
મળીનેય અમુક ઉકેલનો રસ્તો વિચાર્યો જ્યાં ઉકેલની આશા જ
નહોતી, ત્યાં આવું મલુ કાફા જેવું તીવર નહીં વો મીઠુ ય ધાય ?
જતા નધામાથી એની વાત ઉપર આવતી હતી કે હિંદનું
પ્રકરણ હવે ઉપા નર દૂર નથી

આથી વેરન મર્ચ ૧૯૪૫માં ભારત-મંત્રીને મળના લગ્ન
પહોંચ્યો મે માસ માદ ૭-૫-૪૫ ના રોજ જર્મની પડ્યું જાપાન
માફી રહ્યું તે પણ હવે પડનામાં ગણાય આથી થયું કે હિંદી
મોખાનો ઉકેલ રમી ઉતારશે પ્રવો ઘટે

જૂન ૪ ૪૫ના રોજ વેરન હિંદ પાછો આવ્યો અને
સિમનામાં હિંદી નેતાઓની પરિષદ મોનારી તેનું મુખ્ય પ્રયોજન
પાર્લમેન્ટની નવી કારોગારી સમિતિ રચનાનું હતું કે જેમાં લોકમતનું
પ્રતિનિધિત્વ હોય અગાઉની જે આ પરિષદથી પણ તાત્કાલિક ઝડપ
ન નીવડયું લીગે એવી અપ્રાર્થ પકડી કે, પોતે જ એકમાત્ર મસ્લિમ

પ્રતિનિધિ સસ્થા છે, એવો દાવો સ્વીકારો તે પ્રોગ્રેસ કેમ સ્વીકારી
 રહે? એવે વાત એવેથી અમુક કેમી એમના સાધીને કામ લેવામાં
 કોએમ અને ત્રીમ બેમાં ન થઈ શક્યા ત્રીમે આમ કરીતે પોતાનો
 માન રાખી રાધી લીધો !

હવે આગળ ગુ કરવું, એ સમય તો બીજો જ હતો તેમાં મે
 માત્ર નથી બની, તેથી પાછો રસ્તો નીકળે તો અગમ્યની જોવાનું
 લક્ષ્ય મન્યુ આ મે માત્ર તે ૧ ક્ષિત્રમાં નથી ચૂંટણી થઈ, તેમાં
 ચર્ચિત્વ પક્ષ દ્વારો અને એવીનો મજૂર-પક્ષ જીત્યો ૨ જાપાન
 પર ૧ ૮-૪૪ ના રોજ અહીં તોમ ન ખાળે ના વિચાર પડી —
 ૧૫-૮ ૪૫ના રોજ, જર્મની માદ તેમ હરજે આ પુ માનુસકાર્થને
 મકાને હવે દિદના પ્રથમ ડેલી કે દીવમાં ના નાખી લખાય બને, હવે
 તો રચનાગાની અરકાર રચનાનું તો ત્રી પક્ષ દિદના કાયમી ઉડન
 જ વિનારતો જોઈએ, એમ ક્યું હવે ચર્ચિત્વની આડ પક્ષ મર્ષ,
 એમ મોટા દેરકાર થયો અગામ્ય

ક્ષિત્રની મનુરપક્ષી સરકારે ઉપરની નજરે દિદ વિરે વિચાર
 શરૂ કર્યો તે અગમ્યમાં સર સ્ટેફર્ડ ક્રિષ્ચ એક મખ્ય પ્રવાન હતો
 તેણે સૂચન્યુ કે દિદમાં હવે નવી ચૂંટણી જ કરાવો એને
 આધારે આગળ ચાલવાનું મુખ્ય પડી રહે વડી ધારાસભા ૧૮૭૪માં
 અને પ્રાનિક ધારાસભાઓ ૧૮૭૬માં ચૂંટાયા પડી ફરી ચૂંટણી જ
 થઈ નહોતી દિદના લોકોએ ખૂબ ચૂંટણીની વાત આનકારી લેથી
 સુદમાંનું આપત્તિ અંગ્રેજી રાજ્ય તો એ દિદના રાજકીય ક્ષેત્રમાં
 મર્ષ નવી અને ખુલ્લી દના માત્રી રાય

તે અનુસાર સર્વમંત્રેએ જાહેરાત કરી અને પોતે ફરી દિદ
 પ્રધાનને મગત વિનામત જશે એમ ક્યું

૨૧-૮-૪૫ના આ જાહેરાત કરી ૨૪મીએ વેરાત વિલાયત
 કોપડયો ત્યાંથી ૧૬મી સપ્ટેમ્બરે પાછો આવ્યો અને નવી ક્ષિત્ર

મરમર તરફથી રક્ષીએ જાહેર કર્યું કે ચૂટાડી પૂરી થાય કે પછી બધારણસભા રચના થવાના કારણે, કે જે દિલ્હી સ્વતંત્ર બધારણ કેવું હોય તે ઘટે

દરમિયાન, દેશના અગ્રમના કામો પણ ઉચિતરીતે મલાજમાના રહે તેથી ચૂટાડીમમ પડે દિલ્હી મુખ્ય રાજકીય પક્ષોના ટેકાવાળી તરી કારોમારી પણ રચારો અને આ કામ ખરેખર કરવું જ છે એવી શુભ નિદા બતાવના, મગૂર સરકારે પાર્લિમેન્ટના ૧૦ સભ્યોનું મહત્ત્વ દિલ્હી ગેતાઓને મળવાને દિલ્હી મોકલ્યું તે જાનેવારી, ૧૯૪૬, માં દિલ્હી ફરીથી ત્રણ ચૂટાડીઓ લેવાથી તેમને પ્રત્યક્ષ નેતાનું પણ રીક મળ્યું

એવેને દેશનું રાજકારણ ચૂટાડી પર કેન્દ્રિત થયું એમણે એ પૂર્ણ સ્વાતંત્ર્યના પાયા પર કામ ઉપાડ્યું લીગે પાકિસ્તાનની માગણી ઉપર આ મે પક્ષો અને કરી સમાધાન માર્ગ ન લીકળે તો ખુરદેરી ઉગાડી હતી કોંગ્રેસે એ માટે બર્થ પ્રયત્ન કરી ખોળી નીચ લેવે તેની પાકિસ્તાન નીતિ પર વધુ ને વધુ અણક યતી ગઈ ઉપરાંત પ્રગમના તેને માટે તોફાનો સુધીના આદેશનો ચનાવવાનું કામ ઉપાડ્યું મતદાન કે જ્યાં સુધી ઝીણાચાકેમ લીગના તેના હોમ ત્યાં સુધી એકતાની ચીતના સાસા જ દેતા

વચગાળાની મરકાર

સામન્યતાની વૃત્તીઓનું પરિણામ ગોચર અને રીતી માની ફતેદ પ્રમાણે આશુ પડેલી વૃત્તી વળી વાગસનાની ર્ક ૧ ૫૫ ના અંતે તેના પરિણામ જાણવા નામ તમા ૧૦૨ નાગમાથી ગોચર ૫૭ અને રીતી ૩૦ રીધી હતી અને એ આ પરિણામથી ધન્યતા અનુભવી મે અને સાફ રીતી ખામી કે તે વધુ નહયુ

૩૮-૧-૪૧ના ગોચર એની પડેલી અમા ર્ક વાલિગોરે તેની આગળ આશુ ક્રતા આગળની નીતિ ફરી ની કે, દહે વચગાળાની મરકારની નજર રચવાનું અને જોવાજોડના જલવાનું માન ર્કો

ગોચરને આશા મધાર્ક કે, અર્ધિત-ર નમા જે ગ. મોચમા પડેનું તે દહે મદાગ નીચીને ચાવવા ના છે.

પ્રાનિષ્ઠાનાનની વૃત્તી પડી ફરી ર્ક તેના પરિણામ જાણવા જિપરને ધોગણે / આમા અણુય તે આધારે પ્રવાનમ મો પણુ તમા ગવાયા આમ તો રીમ પાવ પ્રાત પોનાના ગણાવતી, પણુ તેનું પ્રવાનમની માત્ર સિધ અને ગ માગના જ રવાયુ માગી મરે ગોચર નરકારો માગી જિપર આવી

એક વેરને દહે આગળ વચમા જિપરની મે મામતો જિપરાત પ્રાતોના ગોચરની નોચણુ વચ મરવા નરવાનું નીનું મમ પણુ નનમા રીતુ હત આજો અવાગ ગોચર અને રીમ એ મે પછોને ગર્ક રીતે બે ૨ ની દિવનું રાજ્ય તેને ગોપવાનો હતો

સિદ્ધિત નરકારે દહે તોડ મદગને માટે ગિનેટના જ પોતાના તણુ નરકારેનું મિલન હિંત મોચવા અરેર ર્ક (૧૮-૨-૪) વાપ્રવાન એ રીતે પાવગેનમા મીજો મદિને આ માગની ચવા

નીડગી એમા ક્યુ કે, હિંદનો સનાન બુઢ ગબીર છે, તે હોંગે જ
હુટો. 'કોઈ એક વનુમતી પક્ષ અકર્ષક દાખવે તે હવે ચલાવી ન
વર્ધ સંકાય'

કોમિન્ટ મિશન ૨૪-૪-૪૬ના રોજ દિલ્લી આવ્યુ પૂરા ત્રણ
માસ દેશમા રહ્યુ દેશના મુખ્ય પક્ષોને મળીને એક નાત પર તેમને
વાવરામા તેને અકર્ષતા ન મળી એટલે ૧૬-૫-૪૬ના રોજ તેણે
પોતાની ચી સમજ મધાર્થ તે વિરો જાહેરનામુ પ્રગટ કર્યું

આ જાહેરનામુ હવે પત્રીની આખી ચાટાધાગે અને વાતચીતોનો
મુખ્ય સ્તાવેજ મન્યો તેમા તેણે આજ જાહેર કર્યું કે, (૧) મિશન
દેશમા મે ભાગ પાટી જે અત્ર રાજ્યો રચનાની બનામણુ કરી
સકેનુ નથી (૨) દેલી રાજ્યો અંગ્રેજોની મનનતમા આવ્યા પૂર્વે
જેવા આજાદ હતા તેરી સ્થિતિએ તે પાછા જશે, જોકે દેશનુ
મનારણુ ધડનામા તે જરૂર ભાગ વેરો, અને તેમા મનતો સહકાર
આપને (૩) નવુ મધારણુ ધડનામા મુખ્ય કર્ષ મામતો ખ્યાનમા
રાખની જોઈશે તે વિશે નિર્દેશ કરવામા આવ્યો કે, બ્રિટિશ હિંદ
અને દેલી રાજ્યોનુ એકત્રિત 'યુનિયન-રાજ્ય' મનશે તેના
પ્રાતોએ મળીને પોતાના પેટા જૂથ રાજ્ય રચના હોય તો રચી
શકેરો, કે જેની પ્રારામ્ભા, કારોનારી રીતે જુદી જનાવી સકાય (૪)
અને તે ધડનાનુ કામ કરનારી મધારણુસભા ઈ રીતે રચવી તે
પણુ જાહેર કર્યું, તથા તેણે ઈ પદ્ધતિથી પોતાનુ કામ હોંનુ
તેનોય તેમા નિર્દેશ કર્યો હિંદમા સચાતર ધાય, ત્યારે તેમાથી
ગેજાતી અમુક મામતો વિશે, મનારણુસભાએ ચિટન જોકે અમુક
જુદેકનામુ કરવાનુ રહેશે તથા (૫) આ કામ ચાલે ત્યારે વચગાથાનુ
બધુ સભાજનાને માટે હિંદમા મુખ્ય પક્ષોની મતની કારોનારી
સરકાર રચનામા આવશે, કે જેને મનારણુસભા અને બ્રિટિશ
સરકાર પૂરો સહકાર અને મદદ આપશે

અને આ નુજમ કામ આગળ લેના નાટે વેનને તરફાત ફરી વચગાળાની સરખાર ગવરી એ પટેનુ કામ હતુ મધ્યસ્થનાની વચગાળી પણ ચાલુ કરવાની હતી નવી સરકાર રવામ એને મધ્યસ્થના બોલાવતી અને તે તેનુ કામ શરૂ કરે, એ તે પડીતી વાત પર આવવાનુ ગટે

વચગાળાની સર ૧૨ રવામનુ યર થયુ પણ તેમા વેનને તરત કે ધારી સફળતા ન મળી આ કે તે વાધો પડી રી। તેમા આવના ના ૪ પાતી રી તેણે મિલનુ ૧૬મી મેનુ ગારેનાનુ પટેનુ ફરી પુર્ણ હતુ તે પાછળથી ફેરવીને ના પાડી ગ્રિનિચ સરખાર માટે આ અરજી પ્રત થયો કે તો નુ ગેઝેસ, કે જેણે તે નામનામુ મી પુર્ણ છે, તે। સર ૧૨ રવામ કહેવુ તેથી રી। તેનુ નવનુ લે

આ નુજમનુ નિમન તેણે આગેમ્દમ જરવા તરફનો / લીમો, અને ૧-૮-૪,ના રો / ડોડ વેનને ગેઝેસને કહેણ મો ન્યુ કે, તે વચગાળાની સરકાર ગવવામા લેને મલ્લ શરૂ આ સરખાર ગેઝેસ નજીની નેમ તેમા કેમોને શા પ્રમાણમા કેનુ પ્રતિનિધિન મને તેના નામ ડોજ કહે ૪૦ જાત જાતના પ્રતો આમા સરોવામા હતા

વેનને એ જવામાથી એક વાર તો રોગારીના લનોના નામો ગેરે કોમેસ જેડે મળી નહી પા અને તેમને ૩-૬-૪૬ના રો / કાન પર મેસડી દીધા આથી મુસ્લિમ લીમના મુસ્લાનો પાન ન ગ્યો તેણે 'નીના અમની પગના' ઉપાડવાનો લ્હાવ નો દનો દેશમા — ખાસ મીને કલકત્તામા — કેમી ગમખણ પેત થયા રીને તેનો ઉત્તર સાધવા હવે આખર કમી કહો કે, દેવની પ્રગ્ન અને સરખાર સામે ખુલ્લો મગવો કરવાનુ જ નહી મલ્યુ

વચગાળાની સર ૧૨ જેવા સત્તાસ્થાનમાથી લી। રહી નર્ત, એ મોગી જગતચનો સ્વાલ લેને માટે હતો વેનને એડે પડીક વાગવાનો

ધ્યાં માદ્ર થી ઝીણાએ તેમા પોતાના પાત્ર સમગ્રો મોકલવા તૈયારી
મનારી અને તે ૨૬-૧૦-૪૬ના રોજ લેણમા આપ્યા

આમ સ્વનાગાની ગ્રામ્ય મધ્ય પક્ષેની સુલુક્ત મની એક
ટ્રિગેટ તરીકે, તે પક્ષેના સમગ્રોએ એમ્બુધ ખનીને ડામ કરવું
તેર્નએ તથા રીએ મધ્યરજુસનાના આગમના કામમા સદકાર આપવો.
તેર્નએ, એ ઉપાદે કે એટલે કે, તેજે ટ્રિગેટ મિશનનું ૧૬મી મેનુ
નારનામ પાણુ સીમારુ તેર્નએ, અને એ પ્રનારની સ્પષ્ટતા પશુ
વેરતે ઝીણા એક લીગના સમગ્રો લેતા પહેલેથી રેની પશુ એમાનુ
એ પેશુ લીગે પાણુ ની અને વચગાળાની સરકારમા પશુ દેવની
પ્રેમી કાદ પડેગા મર્ન સરમારી હીંની તન તથા લરકર સુધી આ
મેક વ્યાખ્યા

ખીંજ માનુ દેશમા મરિનમ લીંજ આમની પચના ના તોકનો
અને દેખાવો આનુ રથા આખી પારિક્ષિતિમા મતોષ જેનુ એનુ
ન દતુ કે, દેશની સ્થાત્રજવાનાનુ નાન વમળેથી વીટળાતા ના,
વાનનુ દતુ આખો સરાન હીંર મત્સલીમીરીનો અને ઉદાત દેરાપ્રેમથી
આમગ વધરાનો દતો પરનુ ઝીણાની ના આજેસાનીમા આની
મથેરી લીગ દિદના મુસનમાનોને નામે એ ગાધનો પોતાનો કકો ખરે
કરી લેના તામ્તી દતી આથી હાને અને પગને વાધા હાયા ન
મરતા દતા ધિગિશ સરકાર તે પુ જતા આગગ જ્યા માગે છે,
એ મિથાસથી દિદની પ્રજા બધુ જોતી દતી આનુ વિંથાસ મળા,
આની કારમી રિયતિમા પશુ ભારે ધારણ આપણુ હનુ ધિદિશ
સરમાર આ મળને ક્રાઈ રીતે જો આમ આવના દે તો આનુ તેનુ
માન મનદી ન જાય અને ફરી દિદી પ્રજા માટે વળતો માર્ગ
આવે, એ સ્પષ્ટ દતુ

બંધારણસભા વિષે મહાગાંઠ

વચગાળાની મિત્ર સરકાર ૨૬-૧૦-'૪૬ ના રોજ રચાર્ન ચૂની પડી તેણે બંધારણસભા યોજાવવાનું કામ કરવું જોઈએ મુસ્લિમ લીગે આ મામતમાં જાનાકાની કરવા માઠી દેખિનેત મિશનના જાહેરનામાનો સ્વીકાર કરવાની વાતમાં જ તેણે અખાડા કર્યા અને બંધારણસભા હમણા મોઢૂ જ રાખે એટલે સુધીની વાત કરી !

૯-૧૨-'૪૬ ના રોજ સભાની પહેલી બેઠક યોજાવવાનું વિચાર્યું હતું એ તારીખ બે વૃકામ, તો તેની અસર દેશ પર ખરાબ પડે એટલું જ નહીં, મિશને જે કામ ઉપાડ્યું હતું તે જ શકામાં પડી નીચ એટલે બ્રિટિશ સરકાર ઘોળી તો શકતી નહોતી પણ લીગને આવા આવા નાધાનયક કાઢવાના લાડ નડાત્તી હશે કે શું, એમ લાગતું હતું કેમ કે, ચર્ચિસ-પ ૧, બ્રિટિશ આર્ક.સી.એસ. રમેરે દ્વેષો અદ્યથી ને બહારથી લીગ જેડે રહી સ કોરફ્ટી કર્યા જ કરતા હતા.

લીગે બંધારણસભાનું કામ ચલાવવા માટે કોર્મ રીતે મંચ ના આપી. ડેવે વાર્મિંગે ૨૦-૧૧-૪૬ ના રોજ બંધારણસભાના સભ્યોને સભાના આનંદથી કાઢ્યા આથી લીગ ખૂબ ઉરકેરાઈ અને તેણે તેના સભ્યો એ અખામા ન જાય એનું મ કાઢ્યો અને મિશનનું જાહેરનામ તીને નથી મીકાર્યું, તેનો રહમી જુવાઈનો મુજર્મ દરાવ જે છે તે તેમનો તેમ જ રહે છે, એમ જણાવ્યું.

આમ જતા, ત્રીજ વચગાળાની સરકારના તો પાછળથી પણ આવી હતી અને તેમાં રહેવા ઇચ્છતી હતી. તા, જેની રૂએ તેમ એ કી થકે, તે જિનેત મિશનનું જાહેરનામું તેને સ્વીકારવું નહોતું ! જનરુ, દેશમાં તેના તરફના સીધા પગલાના તોફાનો રમેરે પણ ચાલતા

હતાં તથા તેમાં સરકારી નોકરો પણ કોમી તરફથી રાખીને વર્તતા હતા અને તેના પ્રધાનો એને જાહેર જિરફરતા હતા. એમ કહો કે, લીગે સરકારમાં રહીને જાણે તેની સામે જાણવો જાહેર કર્યો હતો. અને અંગ્રેજ સરકાર તે વિષે કનું જાણે કરતી નહોતી, કે કરી શકતી નહોતી, કે દરવા ચાલતી નથી કે નુ? — એવો ખ્યાલ પ્રગમ પેદા થવા લાગ્યો. ૧૯૪૨-૪૫ ના ગાળામાં આધીષ્ટને અને કોંગ્રેસને કેમમાં રાખનાર વેવલ અત્યારે બ્રિટિશ સરકારની નીતિ મામે જાહેર જાણવો પોષારતી લીગને કેમ કાંઈ કહેતો નહીં હોય, એમ પણ પુછાયુ.

લીગે આ સ્વમે ખોતાના અમાવમાં કોંગ્રેસ સામે પથરો ઉગામીને કહ્યું કે, તે પણ મિશનનું જાહેરનામું કયા પૂરુ માને છે? આના જવાબમાં કોંગ્રેસે ક્ષપટતા કરી કે, કોંગ્રેસ તે મરોમર માને જ છે. અને સામેથી પૂછ્યું કે, સલાહ તો આજે એ છે કે, લીગ જોડે મળીને બ્રિટિશ લેડિંગ હજી દિવના સ્વરાજ અંગે ભેદ રમે છે કે નુ?

આખી વાતનો સાર એ દેખાતો હતો કે, લીગ બ્રિટિશ સત્તા જોડે મળીને પાકિસ્તાનનો મોદો પકવે છે કે નુ? એ સંજોગમાં કોંગ્રેસે કહ્યું કે, યા તો લીગ સરકારમાં રહી સખતી રીતે ચાલે, નહીં તો પછી તેમાંથી જાય, અને જો તેમ ન થાય તો પછી કોંગ્રેસ તે સરકાર જોડીને દેશમાં પાછી તેનો રસ્તો પઢકા નીકળી પારશે.

આ મુશ્કાળનો ઉકેલ કરવા માટે બ્રિટિશ સરકારે મુખ્ય પક્ષોના સુનંત નેતાઓને લગ્ન બોલાવ્યા. તેઓ ગયા, પણ નાઈ ઉકેલ થયો નહીં; તેઓ ગયા એવા જ પાંખ દિદ આવી.

૯-૧૨-૪૬ ના રોજ અધારણુસભાની પહેલી બેઠક મળી લીગના સભ્યો હાજર ન રવા સભાએ શ્રી રાજેન્દ્રપ્રસાદને સર્વત્રામને ખોતાના પ્રમુખ તરીકે ચૂટ્યા જવાદરલાલે અધારણુના ધ્યેયો વિષયો મુખ્ય હાજર મુક્યો તે કામ અવૂરુ મકા, ૨૦-૧-૪૭ ના રોજ ફરી નગરાનું રાખી, સ્થા મોકૂફ કરવામાં આવી તેમાં ઇરાદો એ હતો કે, ભગિવાન લીગના સભ્યો સ્થામાં આવવાનું જો માની જાય તો સારું

લીને લો વાવો તમે દતો તે અનુઃ પ્રાતેલી નૂથગચના પરવે દતો એમા એવો પેવ દનો કે, તે મીને કીન તેના પાડિલ નના મેયને દાલક ગી રખી દતી એને ક્યુ કે, કેટલા કેઈ લાગને ગોઈ મીનનુ મધારખુ જગત્તીરી સ્વીમરનુ પડે નહી, એ આખી રે તાનો મુગ પાથો કે નૂથગચના નિરે પજુ આ સિવાન તાથુ પડે તે ગોઈ પ્રાત કે તેનો મદરતનો લાન નૂથના કામ ન, એવી તેના પા વાલ્લી નવનુ સિવિલ સગનની નરેરાતની મનાર કે

સિવિલ લગતે આ કચમા તીલી તરહેમુ કર્મિ નુ કે, એમને મિલનની જલદરાનને અથ લીન લમલે કે એ થાય છે આથી જીનને જો અનુ

આ જગેમા દેશનુ મન નામય નહી એ નહિએ, મેઝલે એટલે નુલી લીને લગતે ક્યુ કે, અમે એ સનન લર્મને પદ આ તા આતમા નૈયાન કીમે પાનુ મરો રપદ છે કે, કેઈ જાગને દલી મગ તમી લેલી નહી પડે અને તેને અગને ગોઈ મધારખુ સ્વીગનુ ન પડે — એ સિવાન કોમિનેટ મિલને સ્વીમરે છે તે અનમા મખીને અમે આગી

જ્ઞાનચિક રીતે તીને આ હી પજુ લલો ન મયો તે તે તેની ખારી રીતે મામ થઈ દકે એ જ આદતી દતી ગી તેમ સિવિલ સુનાતા નીજ પાનુ મગ નમના લેવા કરવુ, આ એટો રસ્તો તેજે પાંચો દતો પેવન એના વાધા નોતો લેનો

જવાબદારતા ૨૦-૧-૪૭ ફરી નાતી પરીપોનો રાવ તેજે પનાર કોઈ કેવી મદરતની જામતો માટે સમિતિએ નીની તેમા કેટલીક જગ એ તીને નાત ખલી તાખરાના અગી

શ્રીશ્રી મર્વદદ સમિતિ ૨૨-૧-૪૭ ના મેજ નાતી તેજે દર્દ એમ જ રાનુ કે સિવિલ મિલનની જલદરાન જ કીક ફ દર્મને તે ગદ કરો અને જાધારખુના જ વિમીની નાખો' અને 'અનહી પદકા' લાલો તેજે ગદ દતો ન એ રજમા હી

આમ લીગે છેવટને પાટવે બેઠક વીધી. હવે શુ, એ મોટો સવાલ થયો. વચગાળાની સરકારના કોંગ્રેસી તથા ગેર-મુસ્લિમ લઘુમતીના સભ્યોએ વાર્ષિકરોપને લેખી કહેણ મોકલ્યું કે, હવે લીગના સભ્યો પામે રાજીનામું માગતું જોઈએ, કેમ કે વીગે આખર ફરી છે તેણે કોમિન્ટે મિસનનું જાહેરનામું ને બધારણસલા બંનેને ગદગાત કરાવ્યા એટલું જ નહીં, તે દેશમાં જાહેર રીતે બાળવો છરકરે છે. ૧૩-૨-'૪૭ ના રોજ વેનક્ષને ખાસ કાગળ લખી જનસદરવાસે આ માગતો તોડ વાંકાની તરત જરૂર મિમે ભાગ મકળો.

આ સ્થિતિમાં બ્રિટિશ કોમિન્ટે જ વચ્ચે પડાનું થયું. અને ૨૦-૨-'૪૭ ના રોજ વડા ગધાને બ્રિટિશ પાર્લામેન્ટમાં વળી એક ભાગે મોટી જાહેરાત કરી કે, જૂન ૧૯૪૮ પહેલાં બ્રિટિશ સરકાર તેની હિંદી હકૂમત શાંતિથી યોગ્ય હાયમાં સોંપીને દિફ ઓડરો એટલે, મૌને આચારપાત્ર એણે બધારણ રચાર્ધને તે મુજબ જે સત્તાઓ સ્થપાશે, તેને તે હકૂમત સોંપાશે, પણ જો જૂન, ૧૪૮ મુધીમાં તેમ ન થઈ શકે. તોય સત્તા તો તે નહીં તારીખ પહેલાં સોંપાશે જ, એને તે સોંપી એ જ જોનાત રહેશે *

આ જાહેરાતથી ગ્રામીણની 'હિંદ ઓડો' માગણીની સપૂર્ણ સાધકતા અને સ્પષ્ટતા સામિત ચર્ચ ત્રીજો પણ વચ્ચે રહે ને રમાડ્યા

* આ બાબતમાં સદરજુ જાહેરનામાના (પેરા ૧૦નો) સમ્બંધ આ પ્રમાણે હતા —

“પણ જે એમ દેખાય કે, ઉપર પેરા ૭ માં બતાવેલા સમય અગ્રાહ, (એટલે કે જૂન, ૧-૪૮), બાતુ બધારણ પરેશુ પ્રતિનિધિત્વ પરાવતી બધારણસલા થઈ નહીં શકે, તો બ્રિટિશ સરકારને એ વિચાર કરવો પડશે કે, ઘટી વધીએ હિંદની તેની કેન્દ્રીય સરકારની સત્તાઓ કોને સોંપવી — બ્રિટિશ હિંદ માટે કોઈ જાવળી કેન્દ્રીય સરકારને તે બધી સોંપવી, કે અમુક વિભાગોમાં આવ્યાણી એવુંદ પ્રતિક સરકારો જે છે તેને સોંપવી, કે પછી કોઈ ખીજ ગતિ તેમ કરુ કે જે રીત વધુમાં વધુ સમજાઈ શકે અને હિંદી પ્રજાનું એમાં ઉચ્ચ હિત હોય.”

કે ત્યાં સુધી દિદનો કોમી ઉઠે નહીં જ આવે, કેમ કે તેને જોરે આડ નાખી નાખીને પોતાની ખીચડી પકવવાનું યુક્તિશાસ્ત્ર જ રીત ખેલી રહી હતી. અને તે અંગ્રેજ રૂઢિચુસ્ત પદ્ધતિ અને તેની દિદી નોકરશાહીને ગમતી નાત હતી છેવટે એ સ્થિતિ આનતા બ્રિટિશ સરકાર પામે એ જ માર્ગ રહેતા હતા — ૧. દિદને આઝાદી આપવા અંગેની ઇમિનેન્ટ મિશન યોજનાની રૂએ કરેલું કારવેલું મડ પાછું ફેરકે કરી તે પ્રજાને દયાવીને રાજ્ય ચલાવવું અગર તો ૨. તે કામને મક્કમ રીતે આગળ લેવું તેણે માંગે રસ્તો લીધો અને તે માટે દુનિયાએ તેને ધન્યવાદ આપ્યો.

અને ખીજું કામ તેણે એ ક્યુ કે, વેનને પાઠો ભોતારી લીધો અને લોર્ડ મોન્ટગોમેરીને તેના ૩૪ માં અને છેલ્લા વાર્ષિકરોપ તરીકે દિદ મોકલે. આ મને પગનાની ધારી અસર થઈ દિદી પ્રજા — લીગ પથ — સમજી કે, આખરી ફેનવો હવે નજીકમાં છે, હવે દીન કે આઝાદી સામી નની ન રહે.

૧૬

આઝાદીનું નાવ બંદરે પહોચ્યું!

૧

દિદની સ્વાતંત્ર્યવાદી પૂરી થવાની છેલ્લી ધડી હવે આરી એ વસ્તુ એક રીતે નોંધપાત્ર ગણાય કે, તે વખતે એક પત્રી એક જ એ વાર્ષિકરોપ આપ્યા, તે મને મોકલે હતા અને ખીજા વિશ્વયુદ્ધના પ્રમુખ મેનાની હતા. દિદનો સલામ પણ જાણે આ યુદ્ધનો એક ભાગ જ નામ એ અદાથી જ કામ ચલાવું હતું. મનેને મીયા યુદ્ધની કામગીરીનાથી જ ઉગરીને દિદની આઝાદીના નોરના પર ચૂકતામાં આપ્યા હતા. વેનને ચર્ચિલે પસંદ કરેલો તેણે મરોમર ચર્ચિલનીતિ મુજબ કામ દોષુ તે નીતિની હાયામાં મસ્તિમ રીત ખૂબ જોરે કરતી થઈ ગઈ ચર્ચિલ-સરકારને એમાં વાધો નહોતો, કલ્પ ઇશ્વરપતિ લાગતી.

તેમ આ તેજી ચનાયુ એના રૂપાળા એના તળે કે, બ્રિટિશ પ્રજાએ દિની લઘુમતીઓની રક્ષા કરવાની જવાબદારી લીધી છે, તેથી તે રિંદે ખાતરી કરીને જ તે દિલ્લી સત્તા મેળવી રહે આનો અર્થ આખરે એ જ થઈ રહ્યો કે, લીગ જેમ નયવે તેમ નાયતુ પડે અને વેનનસંભામાં એનું જ આ યુ ધામે ધામે કગતા એટલે સુધી નાત આવી ગઈ કે, મધારણસભા જ નાની ન શકે, સિવાય કે લીગને પૂર્વ તથા પશ્ચિમ દિલ્લા પ્રાંતોની જૂથરચના માટેની વિભાગીય મધારણસભામાં દૂર દોર આપે આ મે જૂથો એકસે પૂર્વમાં મગાળ અને આસામ પ્રાંત અને પશ્ચિમમાં પંજાબ, સિંધ અને સરહદપ્રાંત આ વિભાગમાં મુસ્લિમો કોરી મધુમતીથી નમ નઈ શકે તો ઈશા હિંદુ ૪૦ લઘુમતીઓ દગાર્થ જાવ ત્રીજ તેમ કરી લેના ચાલતી હતી તેમજ આ મામે મુરો જોઈ ગ્યોં કે, કોઈ પણ મમૂદ કે વિભાગને (ચાહે તો તે આ મો પ્રાંત હોય કે તેનો ભાગ હોય તોય) બિજમરીથી દિલ્લા યુનિયન મધારણમાં રાખી ન શકાય

આ મુદ્દા ઉપર મહાગા બિની કરી ત્રીજે મધારણસભામાં જ જાતુ બધ રાખ્યું અને આગળ ર્થી એમ ક્યું કે તે સભા જ રોકે છે, તેને રિજેરી નાખે

તેમ ધરવામાં લીગે પણ ખતુ લેતા તેમજે જે મુરો ઉઘાડ્યો તેનો જ ઉપયોગ કર્યો હતો તેજે ક્યું કે, આખી મધારણસભા તો હિંદુ મધુમતીસાળી હોઈ દિંદુ રાજ્ય જ સ્થાપે જેમાં અમારે મળ-જમરીએ જોગતુ પડે માટે અમે એમાં હાજર જ નહી રહીએ !

અને જતા કેએસ જપારે તે મુરો વિભાગીય મધારણસભાની મર્પપદ્ધતિ રિંદે હિંદુઓ તમારે તેની સામે ત્રીજે આક્ષેપ ર્યોં કે જુઓ, કેએસ પણ કેમિનેર મિશનનું જાહેરનામું માનતી નથી !

આમાંથી ઉઠેન મદી કામ આગળ લેવાની દાનતથી, કેએસે ક્યું કે, રિનિટ મિસનની કર્મપદ્ધતિ અમને માન્ય છે, પરંતુ કોઈના

પર મુમતીની જગજગરી વાપરી ન રાખ, એ મૂળ પાપાનો સિદ્ધાંત
યાદ રાખીને વર્તવામાં આવશે

અને તેની રૂએ, પશ્ચિમ તથા આસામમાં વધુમતીઓની રક્ષામાં,
હીંગની જ નીતિની મારીનો આચરો લેનારો તેમણે જણાવ્યું કે,
રિમાનીય મધાગ્રહસલાની અદર જો અમને પૂરી મોડળાશ ન હોય,
તો અમે તેમાં હાજર જ નહીં રીએ

આટલે આવતા રીગને પણ કપટ સમજાયુ દરો કે, પોતાની
યુક્તિ હવે ઝાડુ કામ આગળ ન દર્ષી શકે, અને ઉપરાંતમાં તે વચ-
ગાગાની સરકારમાં હવે રહી ન શકે તે નહીં કે અમે નહીં, એ
જાતનો સ્વપ્ન ગાંધી વચગાગાની સરકારના મિત્ર-રીગી સમગ્રોએ
રજૂ કર્યો.

આમ મહાગાંધી પાતા ક્ષિતિશ કેબિનેટ જાહેર કર્યું કે, અમે
જૂન ૧૯૪૮ પૂર્વે દિલ્લો જોડીનું દરમિયાન એટલું જ અમારે જોઈ
લેવાનું ગહે છે કે, દિલ્લી અમારી હુમલો કેને — એક સત્તાને કે
અનેક સત્તાઓને — સોંપવી

આ નવી નીતિનો અમલ વેચન ભાગે કરી શકે તે વિશે દિલ્લીમાં
લોકોને ગંભીર રામ હતી ક્ષિતિશ કેબિનેટ આ જાગૃતમાં પણ જાગૃત
પાત્રુ જનું કે, વેચવને પાત્ર પોતાની નવી નીતિ મુજબ કામ કરવાની
જવાબદારીની સુપરન સાથે માઉન્ટબેનને મોકલો

૨

લોર્ડ માઉન્ટબેનને ૨૨-૩-૪૭ના રોજ દિલ્લી પાંચાઈ વેચન
પાનેથી પોતાનો વાગ્દાર સલાળી લીધો રીજો દિવસે વેચને દિલ્લી
વિદાય રીરી

માઉન્ટબેનને તરત પોતાનું કામ ઉપાડ્યું તરકરી વ્યૂદની અદાથી
તરો તે તર કર્યું તે માટે પોતાનું સરકારી તન જોઈએ તેનું સાબૂત
કરી રીધું અને બીજી જાગૃતી પ્રજાનીવ નેતાઓ જોડે સતત ચાતચીત
કરવી જોઈશે એ પણ સમજી રીધું અને તેને માટેની જોગવાઈ પણ

કરી લીધી આથી, હિંદુ કામ એકજાતે હવે ચાલે છે એવી ખાતરીનું વાતાવરણ પેદા થયું.

ઉપર આપણે જોયું કે, વચગાળાની સરકારમાં જે કોમી ફાટ હતી તે હવે પૂરેપૂરી તરફતી જતી હતી, એ પહેલો સમાપ્ત હતો. તેની સામે લીંગે બધારણસમાને જ ફાટ કરવાની વાત ફેંકી આમ, કોમિન્ટે મિશનની અને વાતો બધા આવી હતી

તેમથી રસ્તો કાઢવા માટે “બ્રિટિશરો હિંદ છોડે છે” — એ જાહેરાત થઈ હતી. તેને આધારે માઉન્ટબેટને ઉપરની ગૂચ છોળીને કામ લેવાનું હતું તે અંગે તેણે પહેલું પગલું વિચાર્યું તે ખૂબ ઝાપઝાપરેણું નીડણું તેણે વચગાળાની સરકારની ફાટનો સમાલ પહેલો ન લેતા, સત્તા-સુપરતાની વાત પહેલી ઉપાડી

બ્રિટિશ કોમિન્ટેનો ધરાદો ટુકડા એ હતો કે, બધારણસમા રાજા હિંદી પ્રાંતો અને દેશી રાજ્યો મળીને હિંદુ એકરાજ્ય ધડે છે. તેને સત્તા મોખમી આમ કરવામાં મોગી શરત એ હતી કે, બે મોટા પક્ષો એકમતી પર આવવા જોઈએ, કેમ કે આ માખતમાં કોઈ પર જાગરફતી કરવાની ન હોય એ વાઈસરોયને લાગે કે, આ રીતે આખા દેશ માટે એક રાજ્યસત્તા સભવે એમ દેખાતું નથી, તો યુ કરવું તે વિચારી કાઢીને બ્રિટિશ કોમિન્ટેને તેણે જણાવવું.

દેશી રાજ્યો તો બધા પૂર્ણ સ્વતંત્ર થશે એમ કોમિન્ટે મિશને જણાવેલું જ પરંતુ તેઓ લોકશાહી હમે કામ કરવા લાગે અને હિંદી પ્રજાકામ હકૂમત જોડે ઉચિત રીતે સમજૂતી કરી લઈ પોતાનો મનમથ નવેસર માધી લે, એમ વાઈસરોયે તેમને સમજાવવાના હતા

આના ક્રાંતિકાળમાં લોકરી બદોબસ્ત પશુ દીવો કે વેરવિખેર ન થવો જોઈએ તેમ જ મુસ્લી બદોબસ્ત પશુ ચાલુ રહેવો જોઈએ આ બંને બાબતોમાં લીંગે અદર રહીને જણાવો જ જાહેર કર્યો હતો. મુસ્લિમ લઈને અન્નસંકટ ઇ. ૫ ચાલો પશુ ઊભી થઈ હતી.

માઉન્ટબેટને આપીને તરત માધીજી તથા પક્ષોના નેતાઓ જોડે
ગાનગીત શરૂ કરી દીધી તેણે. ખામ કરીને લીમ જોડેની વાત પરથી,
નરત જ નેર્મી રીધુ કે, જોવાનુસાર મારફતે સૌના સરાદસપથી
ઉકેલ લાવવાની વાત અને એમ નથી. એટલે ૨૦-૨-૪૭ની સિટિંગ
જાહેરાતની રૂબે તેણે મીતે ગસ્તો નિચારવાનો રહે છે કે, સત્તા ત્યારે
કોને સોંપવી

આ નિચારમા પહેલી એક આગમ એણે સ્પષ્ટ જોઈ કે, જૂન,
૧૯૪૮ સુધી આ કામ લાગવાને મદદે અને તેટલું જલદી તે પતનુ
નેર્મીએ. અને તેણે ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ જોટની વહેલી મુદત વિચારી
આમા કોઈને જો જાધો નેપ? આથી કરીને વચવાગાની સંકારની
ફાટ મીડરી કે તે પડના દેરી એ સરાન આપોઆપ ગૌણ અને તરત
સૌના નિચાર એ ગામન ઉપર વળ્યા કે, મત્તા કોને નોંપવી એ જુઓ

આ અંગે ખૂબ વાતચીત ચારી હેરા રીચને માનવુ પડ્યું કે,
પ્રજાન તથા નગાગી આખા ને ગ્યાખા તે ગમી નર્મી ન રોકે, તે બે
પ્રાતોમાથી જે જાન પૂર્વ કે પશ્ચિમ જૂથરચનામા ન જવા ચાહે,
તેને તેરી છટ હોય એટલે કે, આ બે પ્રાતોના જાગવા કરના નેર્મીશે
આ નિચાર તે ને પ્રાતોએ પણ જાગવાનગમતા મજો કાન માન્ય કર્યો

દરમિયાન માઉન્ટબેટને સત્તા કોને સોંપવી એ નેના માડધુ
૨૦ ફેબ્રુઆરીની જાહેરાત એરી હતી કે, નાના નાના અને નાન્યો
પણુ જમા કરીને સત્તા સોંપી રકાય તેઓ સાર્વભૌમ અને તો કિદના
દુકડે દુકડા કર્મ જાય મેકડો દેલી રાન્યો તો સાર્વભૌમ મનના ન
હતા તેમા બે સિટિંગ કિદના પ્રાતોમાથી પણ અને સાર્વભૌમ
સત્તાઓ થાય, તો કિદની એકતા રાતિ, અને સસ્થિનિનુ દૂરેપુરુ
રાજકીય રમખાણુ જ થઈ નહ આ વાગી ગબાળીને સત્તાત્યાગની
ચોળના સિટિંગ સંકારે કરી જોઈએ એમાથી એકને નહલે બે
રાન્યો — કિદ અને પાંચાન અને એમની અનગ જવાગુસલા
કરવી અને તેને સત્તા સોંપવી, એ વિચાર ઉદ્ભવ્યો એ રાન્યોની

૬૬ ગાંધી (ખાત કરીને પગના, ૧ ગાંધી મંડળે માટે) કનિચન નીમના નેઈસે, એ ૫૧ ઉધાટ દેખાયું. આ મધ્ય નિન્દારો આત્રી લેતો કામતો પાઈમેન્ટે કુવો, અને તેનો આધાર, દિલ અને પાકિસ્તાનો બિલિશ મેનનવેલ્પના જે ના સાર્થાનિક સત્તર રાજ્યોનો રાજ્યો આપણા આવે કે, એવો રાખવો આ નના મેનરોની મધ્યારણ્યના જેમ રીક માને તેનું બધારણ્ય તે લડી રાજ્યો, એ ગાંધીમા તે મૂર્ચ સ્વાયત્ત હશે ત્યા સુધી રાજ્યનીયત ચનાવવાને માટે, ૧૯૩૫નો રાજ્યમધ્યારણ્યનો કાયદો નવી પરિસ્થિતિને અનુરૂપ કરવાને માટે જરૂરી હોય તેવો મુધારો કરીને ચાલુ રહે એની જોગવાઈ પાઈમેન્ટના તેના કાયદામાં મળી આમ એ રાજ્યો અંગ મર્યાને માડુ, દિલ્લી સ્હીનગી, લાહરી તથા નાજાહાય વગેરે રહેવાથી પણ મર્યાની આવે તેને અંગે પણ ચમતી જોગવાઈ કાયદામાં નિચારાની જોઈએ

આ મધ્ય નિચાર કરીને, તે ધારણ્ય પર એક ચોજના ચાલુ કરવામાં આવી અને તે ખાનગીમાં મુખ્ય મુખ્ય દિલ્લી નેતાઓને માહિન્ટ ટેલને મતાની તેમાં તેઓ રીક રીક સમિતિ જોઈ એટલે તે લઈને જાતે એ ૧૮-૫-૪૭ના રોજ લડન જાપડ્યો અને મિનેટ આગળ તે મૂળ તેણે તે મૂર રાખી અને તે મુજબ તરત જાહેરાત મળી અને પાઈમેન્ટે ૫૩ી મળતી તરત એ માયદો મરવો એમ હતું

માહિન્ટ ટેલન ૩૧-૫-૪૭ના રોજ દિલ્લી પાડો આવ્યો ૨-૬-૪૭ના રોજ તેણે નવી ચોજના અને પૂજ્યા માટે દોશિસ, વીંગ અને રીખ કોમના મુખ્ય નેતાઓની નિધિસર પરિપદ રાખી, એ તેમને તેની નમન આપી કહ્યું કે તમારો એ બાબતનો અભિપ્રાય મને આપો જેથી મિનેન્ટને બીજો દિવસ જાણાવી શકાયો એવું હશે અનુકૂળ મત પડતા ૩ જૂને કનિન્ટે દિલ્લી અંગેની તેની ડેલી જાહેરાત કરી, જેમાં દેશના બાગના પાડી તેની જે અલગ બધારણ્યસભાઓને હમૂમત સોષી એમ છેવટે હતું આ રિપે મધ્ય

પ્રાતોને પણ પૂજ્યામા આનુ અને તેમણે પણ સ્તીકૃતિ બતાવી આમ ઉંચે એક નિર્ણય પર હિંદના નેતાઓ પહોંચ્યા, તેનો યશ વ્યક્તિ તરીકે માઉન્ટબેટનને અને સમૂહ તરીકે હિંદ તથા મિલનની પ્રજાના નેતાઓને મળ્યો.

આખરે પાર્લમેન્ટમાં તા ૪-૭-૧૯૪૭ના રોજ હિંદની સ્વતંત્રતાનો કાયદો બિલ્ડરને ધોરણે ઘડાઈને રજૂ થયો. ૧૫મી જુલાઈએ આમની સભાએ તે પસાર કર્યો, બીજે દિવસે ઉમરાવ સભાએ પાસ કર્યો, અને ૧૮મી જુલાઈએ રાજની સમિતિની સહી થઈ સત્તાત્યાગની તારીખ ૧૫-૮-૧૯૪૭ તેમા નક્કી કરી હતી તે મુજબ તે તારીખે હિંદ અને પાકિસ્તાનની અલગ બંધારણસભાને માઉન્ટબેટન, જે બ્રિટિશ હકૂમત પાર્લમેન્ટે ૧૮૫૭ના કાયદાથી લીધી હતી, તેના હવાલો ૮૦ વરસે પાછો નોંધ્યો એમ હિંદનું બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય પૂરું થયું અને તેના મેમનવેલ્થ-રાજ્યના બે નવા સ્વતંત્ર સરકારોનો જન્મ થયો. પોતાના રાજ્યના પહેલા ગવર્નર જનરલ તરીકે હિંદે માઉન્ટબેટનને પસંદ કર્યો અને તેમણે તે કબૂલ થઈ પાકિસ્તાને કીચાસાઈનને તે પહે પસંદ કર્યાં, તેની તેમની નિમણૂક થઈ અને દેશની પ્રજામાં ખુશાની હતી, પણ તે નિર્મેળ નડેલી, એમ ખુબ ગાંધીજીએ ટૂંકમાં કહ્યું તે સાચું હતું કે, સ્વરાજ આનુ પણ જેને હું પૂર્વ સ્વરાજ સમજું છું તે હજી આજુબાનું બાકી છે કોંગ્રેસની આંતરિક તણે ૧૯૦૦થી હિંદની પ્રજાએ અંગ્રેજોના પરરાજ્યમાંથી છૂટકાનું જે બીજા કંઈપણ હતું તે તો તેણે તેના અદિતીય નેતાની દોરવણી નીચે ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટની ૧૫મીએ પૂરું કર્યું અને તેમને રાષ્ટ્રપિતાના તદ્દાતમાયા નામે નવાજ્યા બ્રિટિશ પ્રજા સદિત સૌને માટે આમા નરી ધન્યતાની વાત હતી આ ઐતિહાસિક ઘટનાની વસ્તુ જગત દમેદ માદ રાખશે.

જૂતાકાળના ગર્ભમાંથી

મિત્રાનશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, પૃથ્વીની અદર આગ છે, હાકે અને છૂત તો તેના પડ પર જ છે પ્રજાઓના ઇતિહાસ-દેહનું પણ એમ જ હશે? સામુદાયિક વેરઝેર અને નિસવાદની આગ તેના જૂતાકાળ રૂપી અતરમા ભારેની રહે છે, અને જે કાર્મ સારાઇ, મીઠાશ, અને માનવતાભરી અસ્ફૂતિ હોય છે, તે તેનું વર્તમાન પડ બને છે કે ગુ? કારણ કે, કેટનીકે નાર જ્વાળામુખી જેઃ તે પડ બેઢીને જૂતાકાળમા જાગવાયેની આગો ફૂટી નીકળે છે હિંદ સ્વતંત્રત થયું હતું તે જ સમયે, તેની સસ્ફૂતિના ઉપરના પાતળા પડને ખતમ કરી કેમી વેગની આગે આખા દેશને ઝડપી લીધા

જૂત ૩-‘જૂની મિલિશ જાહેરાતથી, એ અગાઉ જે કબાશ અને કેમી ઝેર જામતા હતા, તે હવે હતા લીગને હવે શાંતિ થઈ હતી કે, પાકિસ્તાન મળશે, અને તેનું રાજ્યપધારણુ તેના જ પ્રતિનિધિઓ ઇન્કે તેવું નિરાતે પડી શકશે એટલે, ૧૪મી જુનાઈએ ફરી બધારણુ-અમા મળી તેમા લીગના સભ્યો હાજર રહ્યા, હવે મૂળ બધારણુમલા-માથી પાકિસ્તાની હિસ્સો અનબ હસ્તીમા આવવાનો હતો

હિંદના માનસ ઉપર પણ તેની જ સારી અસર થઈ હતી હિંદના દેશી રાજ્યો પર પણ સારી અસર પડી હતી હવે તેમની મેના અને સત્તા દ્વારા સાચરી રાખનાર અગ્રેજો રહેશે નહીં, તેમની જગાએ પ્રજાપ્રીય નેતાઓની બનેલી લોકશાહી સરકાર આવશે, તેના હિંદમા તેની સરકાર જ્યેઃ મળીતે રહેવું વીક, એ સમજ તેમની અદર અદોગર લાગી શકે, એની જૂમિકા રચાઈ હતી હિંદના ક્ષત્રજ મગાનપર અને ચતુર વહીવટી તરીકે

વ રમનાર્જીએ, તેમના મતી વીં પીં મેલની મદદથી, હૈદરાબાદ કારમીંગ તથા સૌગપ્પના બે ત્રણ મન્દિરમ રાજ્યો નિભાવ, જના રાજ્યોની જોડે મરતા કોલનાર કી, દિ ના બે-રાજ્યની માગમા પગની તીધા માઉન્ટમેટન, ગાંધીજી અને કાયદે આજમની બેગી સગીથી પ્રત બેગો ચાનિસદેવ જાકેર કરાની સન્ધો દતો જૂનની જાદેરાનની આ ગમ અતર તમે કામ રાનતુ હતુ ત્યા પજનમના ભાગના ચી રીતે પાના તેનો 'ગેલીફ' નુમરો મડાર રકરો પજનમની મુસ્લિમ તીમે તરન આ નામે સુર કાદ્યો અને પોતાને ત્યાની ગેર મુસ્લિમ પ્રજા પર હાથ ઉગાઓ મોટેભાગે મુસ્લિમ પજનમના નસતા ચીખો અને દિદુઓ ઉપર કરપીપુ રૂરતા અને નીચ દન મતાના રમખાણુ રક થયા પરિણામે તે પ્રજા ત્યાથી પડતુ નાખીને દિ ની સરદા જાહી ભાગવા લાગી જાનારને ર પ્રજામા ન આન્યા તેમા સી માગક અને વૃદ્ધનેય જતા ન કગયા મરકે તેઓ ખીન્વારા પડેલા ભોગ મનતા હતા.

આ સમાચારે દિદના માનસમા ભારાચેના કોમી અગ્નિને ધૂં મારી અને વેરની આગે સામેથી હવે દિદી મુસ્લિમોને ઝાપ્પા દિદી મુની અને પાગ ઉતર પ્રદેવ મુધી તથા રવાક બીજા રહેરા મુધી તે પદોની પૂર્વમા પશુ અસ્પર્શ આથી, સામેથી મુસ્લિમોની ભાગ્ય પાકિસ્તાન તરફની રક થઈ એ આખા પ્રેય પર લગુજુ દુખ અને નીચ અમાનનતા જાણે સાક્ષાત્ રૂમી ગદી હેલ, એવો એ દખાવ હતો.

આથી એક વાર તે પૂર્વ પજનમની અને ન ત્યાનીમા બેરની દિદની ની રર-ર પશુ દૂરતે કે ન એમ લાગતુ હતુ કદો કે, ની રર-રની અને દિદની અરમાણુસાઈની રકિતની ન અગિપરી ન થની હતી' ગાંધીજી તેમા જરોગર મૂંચી નલા હતા, દિદની સજા તનને પગરીને, તેમા જાપને ખરે વખતે, નામે રી ની નલા હતા નેહતુ અને રર રની આગે-ગનીસાળી રર ર, તેના સાધનો રક,

કમાન કરી રહી હતી દિલ્લી નહીં સરકાર એ આગમાંથી ટેમખેમ મકાર આવી

પણ મૂતકાળના મર્મમાંથી ફકારાઈ આવેલી કોમી આગ દિલ્લા ના છત્રના ઉપના પદ પર આવી ગઈ નવું રાજ્ય હવે હિંદુ રાજ્ય થયું તેઈએ એવો સૂર પ્રગટ્યો તેમા પહાડ પેડે અગ્નિ આદિ ૧૫ ગાંધીજીની હુલાતી છે, એમ અંતરાધિ હિંદુ મહાત્માભાઈઓમા લાગણી હતી તેને નસાઈ તેમાના એકે ગાંધીજીને ૧૯૪૮ જાતેવારીની ૩૦મીએ દિલ્લીની પ્રાર્થનાશાળામા દાર કયાં અરાંચીન હિંદમા આમૂનામ મુગ-પનગે રનારનો અત તેને થોડા જ આવ્યો આ મરિદાને દિલ્લી નહીં સ્થિતિ નહીં કરી આપી કે, એની ભૂમિ હિંદુ બધી કોમો, મધ્ય ધર્મો, મધ્ય જાતિઓ હુગીમળીને એક માનન કુટુંબ પેઠે સાથે રહેશે મનુષ્ય વૈષ્ણવિત નવું કે રાજ્ય તેને આધાર નહીં હોય, — જોકે પાકિસ્તાન હરયામી રાજ્ય મનુષ્ય તો બલે

દિલ્લા ઇતિહાસમા હિંદુ મુસ્લમાનને એક કરવાના પ્રયત્નો સતતા આનુ હતા, તે ઔરંગઝેમ માદ કબજાત કથળતા એવા કથળ્યા કે, મુસ્લિમ સામે હિંદુ અને શીખોની ભાવનાઓ પ્રતિદાસ થેરી જની ગઈ અંગ્રેજોએ આ કોમી ભેદનો ઉપયોગ કરીને રાજ્ય મહા પુ આ ભેલીતિ પર ગાંધીજીને ગેઝેસ દ્વારા વિજય મેગ્યો એમની આગેવાનીમા મધ્ય કોમો એક હિંદી પ્રજાના સરના અને સ્વતંત્રતાના કદા તને એક થતી ગઈ કાયદે આક્રમની નીમ તેમા કમળામગપૂર્વક અપરાધ ગહી ગાંધીજીની અદિમા એને પણ એગળી શક્ત આમેડકરે અગ્રમ કોમો અગેવ એવી જ રીત હોવા ધારી હતી પણ તેમા ગાંધીજીની વ્રત રઈ તે જ માણસ નીમ આગળ હાર્યા મારણ એ ઠે કે, ૧૩ જાડે હિંદુ માનસમા હરિજનો એક પ્રજા તરીકે અનગ નોતા પણ તેવું મુસ્લમાનો માટે ન કહી શકાય આ મનનો જાડો એ- હોઈ, ગાંધીજીની અદિસા હિંદુ માનસના દિલી ટેમને અભાવે, તેઈએ તેની સમા ન જની શકી, એમ પ્રતિદાસ કહેવું જોઈએ

તેમણી પત્રી સાનિતો રસ્તો જાનતા પાત્રાનો જ હતો અને તે દિવસ નેતાએને સાચારીપૂર્વક લેવો પડ્યો, તે તેમને જાન હવેક અને દિમનને જીવો નાખીએ તેને જે આપ્યો આમ દિદ બે જા મા આગ્રાદ થયુ

જાનતાના ગમખાજો સાન પડ્યા અને નિરાશિતોનું કામ જાન્યુ પડ્યા. તેમણી કાર્મિક કમ પડે, ગમખાજુલતાનું કામ રહે થયુ અને તે જાનતા અત સુધીમા પૂરુ થયુ તેની રૂએ ૧૮૫૦ ના જાનતારીતી ગમીએ દિવસુ નાઈમોમ પ્રગલ્ભાક ગત્ય સ્થપાયુ, જેના આદિ રપથ એ છે કે,

‘અમે ભારતના લોકોએ પ્રતિજ્ઞા હવેક સકલ કપો છે કે, જાગતો સવસત્તાધીસ લોકવાદી જગત્ત્વ જાનતામા આવે અને તેના ગધા નાખરે’ને —

‘આમાન્ટિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય મને

‘નિવાર, નાખી માન્યતા, ધમ અને ઉપાસનાની સ્વતંત્રતા મને

‘દરજાની અને તમની સમાનતા મને,

‘તથા દરેક જાન્યુ ગૌરવ તેમ જ ગાંધીની એકતા નિવાર’ ગમે તે જાતની મધુના પ્રાપ્ત થાય

‘એ માટે અમે અનાગી મધારજુનમામા આ જાહેરાત મરિને આ મધારજુનો સીકાર મરીએ કીએ એનો મધદો કગીએ કીએ અને અમારી જાનને તે અર્પણ કરીએ કીએ

આમ જાન્યુ નવુ દિદ માનવતા અને સુવર્ણ મની સેવાના નિવાર જમર રહે

ઉપસંહાર

૧

દેશના ભાગદા પડે છે

હતિદાસ લોકોએ તો, દિંદિના મધ્ય યુગનું એકરાજ્ય તૃપ્ત અને અનેક દિંદુ રાજ્યો થયા. તે મધ્યને ગુદમગથી એકા કરી અકમરે મોગન રાજ્ય કર્યું, અને તેમા ખરુ મન પૂરવા ને સાચુ સનન પ્રેરવા તેજુ દિદિની મી ક્રેમો માટે ઉદાર એકતાની રાષ્ટ્રીય રાજનીતિ આદરી. પણ તેને ચોરગએ જંગી મૂકી. જના તરકરી નેરે અકમરે કરતા મોટુ રાજ્ય જમાન્યુ પણ કેવળ એના ભેરથી રાજ્ય ટકતા નથી તેથી તે મરી ગયો કે તરત, અનેક પેઠે આજનો દેશમાદનો નિઝમનનશ અનગ મંગો મરાઠાઓએ અનગ રાજ્ય સ્થાપ્યુ, રજપૂત, જાટ, લીખ રાજ્યો પેદા થયા, જમાળનો નરામ અનગ થયો દ્રકમા, એક હતુ તે, મધ્યમ સરકારનુ જોર જવાની સાથે, દુકમ મઈ મયુ

ફરી મધ્યમ તાકાત જાને તો એ પામુ એક થાય પણ આ તામત મોગનોમા નહોતી મરાઠાઓ તે જમાવે એમ હતા પરતુ તે માટે જરૂરી ઉદાર નીતિ તથા આપક દષ્ટિ એમણે ન દાખવ્યા તેમના જ રાજ્યમા ભાગના પડ્યા, — માયકરાડ, હોલર, સિદે, બોસને, અને બીજા તો કયા રહ્યા! એ મધ્ય જ પેશવાની એક જનીતિમા ન રહ્યા!

એ સળોગોમા એક તાકાત ક્યે ક્યે અંગ્રેજ વેપારીઓએ જમી કરી તેમણે રાજ્યોને યથા ક્યાં મા પોતાના વગના કરી રીધા ત્યારથી અંગ્રેજોની દેવી રાજ્યો પરની સર્વોપરી સત્તા કહેવાઈ તે જન્મી ગયા કેટલાક બિય લાલ્યાવે છે એમ, આવી એકતા એ કાઈ ખિટિલ તાજની ખાસિયત નથી

રાજાઓ આમ ૧૮૫૭ સુધીના જેર થયા બાદ, ધીમે ધીમે હિંદની પ્રજા તેના પરદેશી રાજા-તાર્તા નામે ભગી તેને પરરાજ્ય ન જોઈએ એટલે તેને નશ્તા મળવા પોલીસ લશ્કરની સાથે, તેમાંના જે મોટા કેળી પગલ મર્ — દા. ત. મુસ્લમાન — તેને ગમાડ્યા હરનાનુ બેદનકે શરૂ થયું અન્ય મત, અ. ન. જાણ્યો, કેમી નોકરીઓ, ૪૦ ખેતો કરતા કરતા ઠેરઠે એ આખું શાકુ પાકિસ્તાને પહોચાડ્યું અમુક કે તમુક વાર્ષિકરોપની બદલાવ કે કરામત એમાં છે, એમ કહેવાનું અહીં નથી વાત એ કે, પાકિસ્તાન સેમ નૂતી અંગ્રેજ રાજનીતિનો છેવટનો મહાદેવ છે તેથી જ, ભાગવાનીતિ (ખરેખર માનો કે) માઉન્ટબેટનને ન ગમે, છતાં તેણે વાચારી મહેર કરવી પડે, કોંગ્રેસને ન ગમે, છતાં તેણે વચ થયું પડે ઇતિહાસ એવું સંજોગ મળે પરાવે છે એવો, સીમની આ પાકિસ્તાની બદ પાછા અંગ્રેજ રિવિયુસ્ટ કુલ્તરીઓનો છૂપો દોરીલ સાર હવો, એમ વખત જતા ઇતિહાસને પુરાવો મળે, તો નરાર્થ પામવા જેવું માનવું ન જોઈએ અને દેશી રાજાઓને અંગે લી રમત હશે તે ઇતિહાસમાં દેખાય ત્યારે ખરી

આમ હિંદને પકડી રાખવાને માટે એ નવગાર્હઓ કાપમ રાખીને અંગ્રેજ અત્યાર સુધી ચાલ્યો છે —

૧ દેશી રાજાઓને પગલ 'પોટેટ' — પ્રત્યેક તરીકે ભારી રાખ્યા

૨ મુસ્લમાનોને એલીતિમાં સીસા અહીંયા એ પડ્યું નોધવા જેવું છે કે, દેશી રાજાઓ અને મુસ્લિમ સીમ મેંડે સાચી નો-વાંધીમાં માનનારા નથી રાજા આપણુ અને પોતાને દેવે દીધેલો રાજક માનનારો છે સી. મર્મલાહી કે રાનલાહી રાજ્યતનમાં કદાચ માને — તે એક કાલી-મદી* નૂય છે એ ઉચાર કે અથવા મ્હો કે, તે

* નૂયો છેવટે લીધો 'કાનુનમ' અને 'અમલી ઉપાય' ને નામે શરૂ કરેલી હિંદુ અને બેદામ ધર્માનુગ પાકિસ્તાનના એ જ રીત આગળ વજારી પડેલાની અગવળો નાંટ ચાલી તો ?

લોકશાહી તો નથી એટલે એકમાત્ર લોકશાહી મળે છે આમ આખા દિલ્હી એકસરખી લોકશાહી ન હોવાથી, એ પણ આજની સ્થિતિમાં રહેલું ને ભાગના પ્રેરણા સુદમ મારણ માનવું જોઈએ

આજે ત્યારે અંગ્રેજીની એ-હકૂમત ગમ, ત્યારે આ બધી હકૂમત રહેતી નહોતી. પતી થાય છે એટલું સાચું મળે છે. દિલ્હી પ્રજા પાસે છે, તે પૂરેપૂરું કામ કરી રહ્યું છે એથી જ અનેક રાજ્યો અને અનેક પ્રાંતો મળીને દેશમાં એક જ મરી હકૂમત લાગેલી જોઈ શકાય છે. આ હકૂમત પોતાની મધ્યસ્થ સરકારને હવે મળ્યું અને પૂરતી સત્તાવાળી રવી રાકે કોમિન્ટ મિશનની નીતિની પ્રથમા રચાયેલી વચગાળાની અપ્રખરિયા સરકારના કાર્ય અનુભવ પછી આ જ ઉત્તમ નીતિ મળે છે કે જે કોમિન્ટ મિશનના કાર્યકારે પાંચેએ એકરો હોય છે, તેનો મધ્ય મધ્ય પાંચેએ અંગેના કાર્ય થઈ જતા, પૂરો થાય છે હવે નિરાવે તે નવો અને સાચો શાહી અમલ શરૂ કરશે હવે કોમિન્ટ મત છો નહીં રહે અને આ પડે જોઈ કોમિન્ટ મતે ખાસ નથી, પણ સારું ને લાભકારક છે, એમ ખાતરી આપી શકશે

જોઈ પૂજ્યો, આવો આશનાદ રાખવા માટે કારણ છે? નિરાશનાદ કરતા નિશ્ચે કીને કારણ છે અને તે એ કે, પ્રાચીન દિલ્હીને પોતાના દેશના ઉત્કૃષ્ટતાના ભાગીની શાંપતામાં થઈ છે અને દિલ્હી સંસ્કૃતિની અતર્ગત તાકત પર એને નિધાસ છે ભાષીના સ્વભાવ કે દષ્ટિ વગરના રાષ્ટ્ર નાથ પામે છે એ માદ રાખવું જોઈએ આત્મનિર્ભરતા હવે સીકારી દિલ્હી રાષ્ટ્ર પોતામાંથી અમલ પડનારને પડના છે, તેથી કાર્મ આપણી રાષ્ટ્રીય નીતિ મદનાવી નથી ગાવીશ મદ છે એમ, તે જે કોમિન્ટ મતે તો દિલ્હીને કીલ્લામાંથી બે રાષ્ટ્ર માન્યતાને નિદા કરી આપશે આજે કીલ્લામાંથી બે રાષ્ટ્ર માદને ત્યારે દેશમાંથી પ્રાંતો અમલ નથી પડતા એ અમલ પડે છે અંગ્રેજીની મૈકાનુલી કોમિન્ટ નીતિને રીધે અને આવીએ પડાવેની

દિરી કોમી એકતાના ન્યાયત પ્રજાપ્રયત્નને અભાવે. અંગ્રેજોની કુનીતિની હદ પાકિસ્તાને આની અર્ધ, હવે તેઓ ન્યાય છે એટલે રહુ ખીન્ન કારણ દૂર કરવાનું. અને ગાંધીજી આથી જ એ ઉપર આને પણ જોર દે છે હિંદુ સમજે કે, તે હિંદો કે, તેનો દેશ હિંદુ સ્તાન નથી, હિંદુ જે હતો તે જ છે હિંદી સંસ્કૃતિની ઉદારતા અને વ્યાપકતાને જોરે તેણે એને એક મનાવ્યો છે કેવળ હર રી જોગથી તો ઔરંગઝેમનું અને મગાઓનું રંગેનું ગણુ અને એમ જ અંગ્રેજોનું પણ કેમ કે. મધ્યસ્થ હકૂમત જાગવાનું બે રીતે હોવી જોઈએ — રાજકારણી અર્થમાં અને માર્કસીક અર્થમાં પણ રાજકારણી એટલે આર્થિક અને હરકરી સાંસ્કૃતિક એટલે ધર્મ કોમ છંધી પર એરી એક પ્રજાભાવનારાણી લોકશાહી આ ઉભયપદિષ ધડતર કરવાની સ્વતંત્રતા મળે છે, એ ચોખ્ખી હકીકત ભૂલની ન જોઈએ અને એ સૌથી મોળી ખુલાની વાત છે હવે ખાતરી એ વાતની કરવાની છે

જૂન, ૧૮૮૭

૨

‘ગાંધીજીની જય!’

૧૫મી ઓગસ્ટે જે ભાગીતો અને ગલીર સમાજ નિહીની હવેથી આપણી સર્વાધીશ રાષ્ટ્ર-ભા અનેરી એરી મધ્યરણુસભાએ બજાવ્યો, તેમાં એક વાનતો અફસોસ કેટલાકે ક્યોં કે, ગાંધીજી એ વખતે દાજર નહોતા તે વખતે ગાંધીજી નાકતાના એક હાડાયેના મુસ્લિમ ધરમા હતા. આ નિભાગમાંથી મુસ્લિમો કોમી ત્રાસના માયાં નામી ગયા હતા ગાંધીજી તેમને નમય ત્રેરી પાછા વચત્રા આપવાને માગે ધૈર્ય આપવા પોતે ત્યાં રહ્યા હતા

ગયા એને ખીજે દિવસે જ સૂચક જનાન મન્યો કેવલ હિંદુ જુનાનિયાઓ તેમની પાસે ગયા અને કહ્યું કે, તમે ભાગી ગયેતા

હિંદુઓના લક્ષ્યામાં કેમ નથી રહેતા ? ગાંધીજીએ ટૂંકમાં કહ્યું કે, અત્યારે મારો ધર્મ એ છે એમ મને સમજાવો, તો હું તરત તેમ કરું. ઝપાં જણાવે છે કે, બાદ ગાંધીજીના ઘર પર પથ્થર ફેંકાયા, કાચની બારીઓ તૂટી, કાચનો કટકો એક અદ્વિંસાવાદી અંગ્રેજ વિશ્વજનને વાગ્યો.

ગાંધીજીને માટે આઝાદીના ઉપાકાળે આ ઠેવી ભેટ કહેવાય ! ખરે મૂકી ભાગેલાં હિંદુ કુટુંબોને નિર્ભય કરી પાછા વસાવવા માટે આ 'પથ્થરનીર' હિંદુ 'નવજુવાનો' પોતાની જાતથી તો શું કરી શકે ! એટલે જી વર્ષના વયોવૃદ્ધ એક ઝસાને તે માટે કહેવા આવ્યા ! અને આવ્યા તો આવ્યા, પણ તેમના પર પથ્થર ફેંક્યા !

એ જ દિવસમાં બીજા જ પ્રકારના સમાચાર મળ્યા. હિંદુ મુસલમાનો અરસપરસ મંદિર મસ્જિદમાં મળ્યા, અને થોડા જ દિવસ પર કોમી આગથી ભડકે બગાડ કલકત્તા શાત પડ્યું. ૧૫ મીના સપરમા દિવસની આ ભેટ ગાંધીજીને કલકત્તાએ આપી અને પેલા યુવકોની બેવકૂફીને ઠાકી. એમ તે દિવસને તોણે ખરેખર ઉભળ્યો ને બજલ્યો. રાજાજીએ આ આખા કિસ્સાને એક મોટો જાદુ કહી તેના ધડનેમાને મહાન જાદુગર કહ્યો છે. સાચે જ, ચમત્કારનો યુગ હજી હિંદુમાંથી વીર્યે નથી.

પરંતુ આ ઉપરાંત ગાંધીજીની ખરી મોટી જ્ય બીજી છે જૂન ૩ થી ઓગસ્ટ ૧૫ મી મુંબીમાં દેશમાં જતાવો એટલા તો ઝપાટામાં બન્યા છે કે, શું બને છે એ વિષે હરીને વિચારેય કરવા ભાગ્યે જ વખત કે વાતાવરણ હોય સૈકાઓનું સમયબળ છેવટે પોતાનું સર્જનકાર્ય કરવા તરફ ઉત્તરદ્યુ, ત્યાં બીજી બની પણ શું શકે ? હિંદના હજારો-પરસી ઇતિહાસને હિંસાએ આ ગાળો એક ધડી જેટલાય ગણાય ? સાચે જ, ધડીના છંદા ભાગ્યા હિંદ આઝાદ થઈ ગયું. તે વીજગતિની ધરનામાં જેમણે ભાગ ભજલ્યો છે, તે મહાપુરુષો પોતાના સંસ્મરણો આપશે તેને હજી કેટલીક વાર છે.

મા ગગિયાનની ધગી કરાવે ગામીડ ને તેના તો ગેઈ
 યા નથી એ ના એતો કે તે હાગત એ ના નથી
 વાત મુકુ તે એ એ મદાતુ નથી પા કરેતુ તે ન જન જે
 તે મુકુ પા કરે તેનજે મદેતુ ને ગાખા દિલ્લી પ્રતિનિધિ એમ કે
 તે નીને સારા નામો પરતુ તે દમે દેવ નાખાના ની ને પુત્રે
 માત આજે જે મર્ત મર્યુ તે ગાખા વચને મર્યુ કે અને જે
 મરમરે તે તેના દસ્ત ને તેમા ગાખો પ્રતિનિધિ નરતુ કે

એતુ ના ની એ રતિ નેતા પમિસ્તા ધતુ ગેના પખ
 એ જ પખો વિત્ય ન મેવાર ને અને ની નીને એવા રમ ને
 ના અો જાનવગે તેમા અધિયા પૂવા કે અજે ને અદીયા ડાગને
 જામ એને નામ મુસનમાનો પણ પોતાનો મનમાનો નેમરી વખા
 તેઓ પામિસ્તાનથી ન રીજ તેઓ ને પા વર્મ ગમ્યા એ એનના
 અદિતમા હોના ના એ ન જ સમ ને તો તેને પણ એને મર્યુ
 અ નજે પણ એમા એ ન સુખુ ને દિલ્લા ના રો આજ ના
 આ પડારી શકયા

पुस्तक

આ રગિયાનની નદી વાવનાર જાંધીજી છે, એમા તો ડોઠી
 શંકા નથી એ જ્ય એમનો છે તે ઉપરાંત એક માન જયતી
 વાત કુરુ હુ તે એ કે, એ મહાપુરો રક્ષા પશુ કુરુ તે જ પ્રતિ
 તે પુરુ પશુ છે તેમણે કહેતુ કે, આખા દિલ્લી પ્રતિનિધિ કોંગ્રેસ છે,
 તે બીજી સ્વરાજ સામ્રાજ્ય, પરંતુ તે હજી દેવ આખાના સૌ કોઈને
 માત્ર આજે જે કાર્ક મળ્યુ છે તે આખા દેવને મળ્યુ છે અને જે
 અરકારે તે પોતાને હસ્તક ર્થુ છે, તેમા ગયાને પ્રતિનિધિત્વ મળ્યુ છે.

એટલુ જ નહીં, એક રીતે જોતા પાકિસ્તાન થતુ એના પશુ
 એ જ પપનો વિજય ન કહેવાય? કોંગ્રેસે તરી નહીને એવો રમ ડોઠો
 કયો અને જગતને તેના સાધિયા રૂપાં કે અંગ્રેજો અહીંથી ડોડીને
 જાય. એનો નાન મુસલમાનો પશુ પોતાનો મનમાન્યો મેગરી રાકયા.
 તેઓ પાકિસ્તાનથી જ રીંગે, તેઓ એ પશુ ર્ક રાકયા. એ એનના
 અદિતમા હોવા છતાં, એ ન જ અમલે તો તેને પશુ કોંગ્રેસે અમલ
 અમલપરે પશુ એમા એ જ સંધાયુ કે, દિલ્લા મધ્ય વર્ગો આઝાદીમા
 ભાગ પડારી રાકયા

અને એ પશુનો ગીંગ્ને એક ભાગ એ હતો કે, દિલ્લ અંગ્રેજ
 પ્રમુખ હતુ નથી, તેનો દિલ્લ મારેનો રાજ્યસેમ દુર કરવા તે માગે
 છે, જેથી ડોઠો હતુ રાય આજે આ વસ્તુ પશુ સિદ્ધ થઈ રહી
 છે સ્વત્ર દિલ્લો પડેલો નવતરે જનરલ એક દિલ્લમિત્ર અંગ્રેજ
 મને છે આજે દિલ્લીઓને અંગ્રેજો પ્રત્યેનો દ્રેષ -લો નથી

આમ નહતુ કુળ જે આઝાદી નળી તે દિલ્લ આખાને મળી છે.
 હવે તે તેનો કેવો ઉપયોગ કરે છે તે જોવાનુ છે

જ્ય દિલ્લ!

૧૮૫૭ની શતાબ્દી

આપણા દેશે ચાનુ સૈકામાં એની જામરી પ્રગટિ કરીને કૂદકો માર્યો છે કે, તે પેતાના ગતિદાસની સમીક્ષા એક એક સૈદ્ધાંતી ગચ્છતરીથી કરી શકે છે, — એક પગ એક વરસ કે ઈસમથી નહીં

૧૮૫૭માં મગાળાનો નવાન દેશની આઝાદી જતી જોઈને પહેલો અંગ્રેજો સામે ઝૂઝ્યો અમીર ઘાઘ જોવી જાત જાનની અવગ-નગાઈ એથી અદરથી પોસો બની ગયેલો આપણો દેશ તેમા પાછો પડ્યો તે કાલે અંગ્રેજો તો રાજવી પ્રયુ નહોતા બન્યા, માન વેપારીઓ જ હતા અને તેમ વળી બગાળના નવાનની આજુમા । હતા તેની સામે ધવાનો અમાનાર નેઓ કરી શકયા એ આપણા સૈકાની તારની કુચ્છ દશા સૂચવે છે બીજી ગાણુ તેઓના દેશમાં સેકો કદાચ મનાઈને વગેરેના આના ઉદ્ધ અને અમિયારી દરતૂતો પસદ ન કરે લો મુરકેની ! એટલે કનડાની ‘કાળી કોટડી’નું વૃત્ત રંગી સ્વપ્નની આપમા ધૂળ નાખીને, કેટનાક ગોરા ઉસ્તાદાએ કામ લીધુ આમ અંગ્રેજ રાજ્યનું મગાળાચરણ શરૂ થયુ

બરોનર સો વરમે આ અંગ્રેજ વેપારીની આંગ્રેજ પૂરી ઘર્ષ દેશ પૂરો પરદેશીઓના હાથમાં ગયો દશી રાજ્યઓને, અજગર બકરુ મિ એમ ગાતા દેશની એ રિપરીત ગતિની બજર નહોતી પડી એમ નહીં, પણ તેઓની નવગાઈ એની એ જ ચલુ હતી કે જેને લઈને સો વરસ ઉપર બગાળનો નવાન હારેલો તેમણે અને તેટલા બેગા મળીને પાછી બાદશાહી સ્થાપના અંગ્રેજો સામે ‘બળવો’ પણ કરો આ એમનું કાર્ય ‘સિપાઈઓનો બળવો’ કહેવાયુ, કેમ કે

‘હિંદ ઊડી હવે જ તું ચાલ્યો’

(પરવર્ણિકા)

સમર ઈન્દુ વિસ્તરે, નેવ મનતા પરી,
જેને નિવાસીને મૂળ તારું,
તું અત્યા મેજુ ને કેને રાગી ન્યો?
વજ્ર સમજો -ડે નારુ નારુ!

૧

હિંદ તારુ નથી, જે તુ જુગતે ફરી,
રાખતા નવ રહે, નિથે જાગે,
હિંદમા રાત્રી અવનવા મનુ ધ્યા,
ક્યા મયા સર્વે જે કાલુ જાગે?

૨

ધન તારુ ખ્યાન તે અદોનિષ આદ્યુ,
એ જ તારે અતગાય મોગી,
પાત્રે કે હિંદ અત્યા, તેને નવ પગખિયુ,
હાથથી જાણ મર્ઠ, થયો રે ખોગી!

૩

હર નિત્રા હાયો રૂધી ચેયો વજો,^૧
જાધીના વન્દ સુણી કા ન જાગ્યો?
ન જાગ્યા, નરનૈયા, હાન કે અનિ ધનુ,
હિંદ ઊડી હવે જ તું ચાલ્યો!

૪

(ચિત્ર ૨૧૦ નં. ૧, ૧૯૪૬)

‘નવો નરનૈયા’

૧૯૪૨મા લખાયેલા આ કાવ્યના ટેટલાન પાકાવરે નવે છે તે નીચે પ્રમાણે ૧, ૨, ૩, ચિત્રવાર જુઓ

૧ તુ ન ર મુ અત્યા? લે? તેથી ન્યો? ૩ નવ દનનત જાગી હિંદને હાથિયુ

૩

આ નેતું વર્ષમાં આપણે નવી દુનિયા પથ અનાયાસે જોઈ. વિજ્ઞાન, યત્રોદ્યોગ, રાષ્ટ્રવાદ, અને વિશ્વયુદ્ધ ઇ. જોમા જનમયા. એ જાંરી નરી વાતોને સમજતા અને વાપરી જાણતા પથ થયા. પરંતુ આઝાદી આરી તે એ વડે નહીં. જે અમીચદાર્ધ —, અરે અંગત શ્વાર્થોની સંકુચિતતાઓ અને તેને લઈને આચરાતી અવળચાંદાર્ધ આપણા દેશને અંદરથી ડેરી ખાતી હતી, તે જાંયા મેલને ગાધીજીએ ધોઈ કાઢવાનો મંત્ર આપ્યો અને આપણુ તે દ્વારા પ્રગટતુ સાચું સત્ત્વ દેખાડીને કામ લેવાનો કાર્યક્રમ ચોજીને આપણને આગળ લીધા. નાતજાત, ધર્મ, ભાવા, ઇ. અનેક કારણોથી અવળી ધુદ્ધિએ ચડેલા દેશમાં — કદાચ અગ્રેજી વિદ્યામાથી તેરા પાડો મળ્યા તેથી — વેર-વિખેર પડેલી પ્રજાશક્તિને આમ આપણે કેન્દ્રિત કરી અને સ્વરાજ સિદ્ધ કર્યું.

તેવે વખતે આપણે ૧૮૫૭ના આપણા પૂર્વજોના સાહસને યાદ કરીએ, એ એક રીતે ઉચિત છે તેમ જ ૧૭૫૭થી માંડીને જોઈએ તો ખીજાં નાના સાહસો પથ નથી એમ નથી, પરંતુ એ બધાની ભાત ૧૮૫૭ના રંગથી ભુદી હતી તે ભાત જગતનો પૂર્વરંગ હતો, એ જૂનવું ન થયે. આજે જગતનો શાંતિ- અને યુદ્ધનિષેધ યુગ મોટો છે. હિં? તે બેસાડામા, તેના શાંત નિશ્ચય મળવાની સફળ રીત વડે, મોટો ફાળો આપ્યો છે. ૧૮૫૭નો સત્યાગ્રહી હિંસા માણતી વખતે આ મોટી વાત જૂનવી ન જોઈએ, કારણ કે આપણે ત્યાં હિંસા, રાજાઈ ઇ.ની પામરતાની અવળચાંદાર્ધો, પ્રજાના બ્હૂત-માનસમાથી પાછી ડોકાર્ધ રહી હોય, એમ જોરા મળે છે.

અરે, ૧૮૫૭ના સત્યાગ્રહી હિંસાથી હિંસાના જાન થવા લાગ્યા છે! પશ્ચિત જગતદરલાલે ૧૦૦ વર્ષમાં રમેશ્વર અર્વાચીનતાના દેર વિષે ખ્યાન બેંચ્યું; પણ એથી મોટો ફેર તો હિંસામય કે સત્યજન પ્રત્યેની

અગ્રેજી કંપનીનું રાજ્ય સ્થપાયું હતું, અને તેને પોતાની નોકરીમાં રહેના સિપાઈઓ સામેના આ યુદ્ધ વિષે સખત હાથે કામ લેવું હતું એટલે તેને ‘સ્વાતંત્ર્યયુદ્ધ’નું રૂઢું નામ તો શેનું જ મળે! પરંતુ તે યુગના અને દેશકાળના માપથી જોઈએ તો અગ્રેજોને દેશમાંથી કાઢવાને માટેનો એ પ્રયત્ન હતો, તેની ના ન કહી શકાય.

૨

૧૭૫૭ થી ૧૮૫૭ના ૧૦૦ વરસના ગાળામાં દુર્ગમ થયેલા અગ્રેજ લોકોએ ૧૮૫૭ થી તેમના કામનું નવું પાનિયુ શરૂ કર્યું. રાષ્ટ્રીનું રાજ્ય સ્થપાયું લોકોને નિશ્ચય કરીને કલમનું રાજ્ય આપ્યું તેમાંથી મને તેટલો ટુકડો દેશીઓને આપવા માટે નોકરી, બજાર, ઇંની ગોળવણી થઈ પડીથી ધારાસભાઓ ઇં પછી યોજાયા આ બધામાં આપણા ઉપતા લોકો જોડાયા તેમણે આ નવા રાજ્યનું સ્વરૂપ પછી કેવું છે, તે જોયું તેમાંથી રાષ્ટ્રીય સ્વમાન અને દેશના સ્વરાજનો વિચાર જન્મ્યો અને તે સારું પ્રયત્નો શરૂ થયા.

આ પ્રયત્નોનું સ્વરૂપ ત્રણ પ્રકારે વર્ણવી શકાય —

૧ ૧૮૫૭ના પ્રયત્નના જોગનું — સશસ્ત્ર ‘મળવો’ યોજવાનું

૨ સરકારી નોકરીઓનું મને તેટલું ‘દિદીકરણ’ સાધવું અને ધારાસભામાં સ્થાન મેળવી મધ્યસ્થપૂર્વક રાજ્ય ચલાવવામાં ભાગ લેવો

૩ પ્રજાએ એક બની અસહકાર દ્વારા નિશ્ચય સાત બળવો કરવો

ત્રીજી રીત ફાતી, પરી નિષ્ફળ ગઈ અને આમ પ્રજામાં ડનાશા જ પ્રેરતી રહી, એકે તેના ખૂન વીરતા અને સાદસ પ્રગટ થયા, ત્રીજી રીત ખીતી ગઈ ખરી, પણ તે રહે સરાજ ન આવે એવો અનુભવ થયો ત્રીજી રીત તપ્ત વગતા, ૧૦૦ પૂરા નહી, ૬૦ વરસમાં આપણે પાલ આપણું રાજ્ય કરતા થયા અગ્રેજો દેશમાંથી ગયા

આની પ્રસ્તાવના સાથે ૧૯૧૫ થી ૧૯૪૮ની દયાના માર્ગસ્તબ જતાવતો રંગ લેખ દર્શાવે છે.

૧૫-૭-૧૭

— મ૦]

પૂરી થતી પેઢીના પ્રસાદો વિશે ઘણા માટે તો મર્યાદા બેઠેલ છે, જેથી મહત્વની એ ગુજરી છે. તેને એક નાના લેખમાં આપી વિશેષ રૂપે જ આલેખી શકાય. આ પેઢી એટલે છે.ના પચીસ ત્રીસ રાત્રી જમાનો, તેને દેહ અને સૂચક નામ આપવું હોય તો દેશનો અને ગુજરાતનો માધીયુગ એ છે આ યુગમાં દેશની પ્રગતિ અત્યંત અને જલદસ્ત થઈ છે એની સમીક્ષા દેકમાં કરવા માટે, દૂ ગુજરાતને મુખ્યરૂપે ખ્યાનમાં રાખીને આવીશ.

પેઢીના પિતામહ

૧૯૧૭માં ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં પોતાનું ચાલું નાખ્યું ત્યારે ગુજરાત ભાગે જ દિલ્લા ગઝાલીય નજરા પગ હતો. સોશલિસ્ટના મીઝા જેવો વિશે પણ એમ જ કહેશાય સિદ્ધાંત કે, વેપારશાળામાં અને કમાણી તેમજ આજે ગુજરાત દિલ્લા નકશા પર શોભે એવું સ્થાન પામ્યો છે. રવ ત્રી આનંદજી કર પ્રેરે કહ્યું હતું એમ, “આ નવો જમાનો ગાંધીજીનું માગક છે” એટલે એના પ્રસાદો પામવાને માટે ૧૯૧૭ બાદ ગાંધીજીએ જે આદેશનો શરૂ કર્યો તે બોલા બેઠેલ છે, કેમ કે પૂરી થતી પેઢીની મશગલાનું ગમેત્રી ગાંધીજી હતા

અત્યાચારકામ

ઈ. સ. ૧૯૧૫માં દિલ્લા આગા બાદ ગાંધીજીએ દેશમાં કામ કરવાની શરૂઆત સત્યાગ્રહચળની સ્થાપનાથી કરી આશ્રમ એટલે અર્થાત્ત દિલ્લો માટે ગરબના એના સમગ્રજીવનનો સર્વોચ્ચ નમૂનો અને જામત કરવો હોય તો રાષ્ટ્રજન તરીકેના સાચા જીવનનો નવો નમૂનો સોદો અગમ્ય રખૂ કરવો બેઠેલ છે એમાં જીવનના જવા પાસા યોગ્યતા રહેના હોય મુગ પ્રમાણે જરૂરી જીવનપ્રતિ સાધવાની રીત, પ્રાચીન કાળથી, આવી રીતના આશ્રમો દ્વારા જ સંવાદી આવી છે

આવી પ્રતાવના સાથે ૧૯૧૫ થી ૧૯૪૮ની કથાના માર્ગસંભ બતાવતો ત્રીજોનો લેખ લેતાયો છે.

૧૫-૭-૧૭

— મ૦]

પૂરી થતી પેઢીના પ્રસારો વિષે લખના માટે તો મથો જોઈએ, એવી મહત્વની એ ગુજરી છે. તેને એક નાના લેખમાં આજી રૂપરેખા રૂપે જ આલેખી શકાય. આ પેઢી એટલે છેલ્લા પચીસ ત્રીસ ત્રણનો જમાનો, તેને દેડું અને સૂચક નામ આપવું હોય તો દેશનો અને ગુજરાતનો ગાંધી-યુગ એ છે આ યુગમાં દેશની પ્રગતિ બધી અને જમરદસ્ત થઈ છે એવી સમીક્ષા દેકમાં કરવા માટે, હું ગુજરાતને મુખ્યદેવે ધ્યાનમાં રાખીને ચાલીશ.

પેઢીના પિતામહ

૧૯૧૭માં ગાંધીજીએ અમદાવાદમાં પોતાનું ચાલુ નાખ્યું ત્યારે ગુજરાત સાગે જ દિલ્લા નાગરીય નકશા પર હવેલો. લોકજીવનના ખીજા ક્ષેત્રો વિષે પણ એમ જ કહેવાય ચિરાય કે, વેપારગજમાર અને કમાણી લેખાથી આજે ગુજરાત દિલ્લા નકશા પર શોભે એવું સ્થાન પામ્યો છે રા ધી આનંદશ કર મેવે કહ્યું હતું એમ, " આ નવો જમાનો ગાંધીજીનું નાજક છે ' એટલે એના પ્રસારો પામનાને માટે ૧૯૧૭ બાદ ગાંધીજીએ જે આદેશનો શરૂ કર્યો તે જોવા જોઈએ, કેમ કે પૂરી થતી પેઢીની યશ ગગન ગચોની ગાંધીજી હતા.

સત્યાગ્રહાચરમ

ઈ સ ૧૯૧૫માં દિલ્લા આદ્યા બાદ ગાંધીજીએ દેશમાં કામ કરનાની શરૂઆત સત્યાગ્રહાચરમની સ્થાપનાથી કરી આચરમ એટલે અર્થાત્ન દિલ્લે માટે જરૂરના એના સમગ્ર-જનનો સર્વાંગીણ નમૂનો દેશને જાગ્રત કરવો હોય તો રાષ્ટ્રજન તરીકેના સાચા જનનો નવો નમૂનો લોકો આગમ રજૂ કરવો જોઈએ એમાં જીવનના બધા પાસા એતપ્રેત રહેના હોય યુગ પ્રમાણે જરૂરી જનક્રાંતિ સાધવાની રીત, પ્રાચીન કાળથી, આવી રીતના આચરમો દ્વારા જ સંધાતી આવી છે

અર્વાચીન કાગળમાં પણ ગાંધીજીએ આ જ પ્રતીન રીત લીધી પૂર્વાચાર્યો પેઠે એમને પણ એ રીત સહજ હતી. અને એ રીત હિંદમાં ચાલી ગુજરાતમાં અનેક મેરાઝેન્દ્રો આમાંથી ફૂટ્યા.

આશ્રમમથકમાંથી જે પ્રવૃત્તિઓ શરૂ થયા માગી તે હવે જોઈએ

ગુજરાત રાજકીય પરિપદ

ગુજરાતમાં આ અગાઉ મોરેટ દમનુ કાર્કિ રાજકારણ ચાલતું હતું અને તે મુખ્યત્વે અમદાવાદ જેવા મોળા શહેરમાં જ તે થોડાક વકીલો જેવા રીઠા દ્વારા આના મેણકુ કામથી કાર્કિ દહાડો નથી વળતો, એ પણ એટલાક સમજતા હતા પણ નવી દમ મઈ અને તે દમનો તેના મેણ, એ સચાવો હતા આની દશમાં ગાંધીજીએ ગોધરા મુઠામે ગુજરાત રાજકીય પરિપદની શરૂઆત કરી એમાંથી જ આગળ જતા ૧૯૨૦ માં ગુજરાત પ્રતિક અભિતિ જામી, કે જે આજ સુધી આપણા પ્રાંતનું રાજકારણી કેન્દ્ર રહી છે

અસ્પૃશ્યતાનિવારણ

આ પ્રવૃત્તિની સાથે જ અસ્પૃશ્યતાનિવારણ માગતી સસ્થા સ્થપાઈ અને આશ્રમમાંથી શ્રી મામાભાઈએ ફડે તે કામમાં પડ્યા શ્રી હંફરમાખા તેના પ્રમુખ* થયા ૧૮૨૧ બાદ તેમાં ગુજરાત વિદ્યાપીઠના રનાતક શ્રી પરીક્ષિતનાન મજમર જેણે આગળ જતા ખીજ અનેક મેવો તેમાં જોયા અને ૧૯૩૨માં હરિજન સેવક સંઘ રચાયો ત્યારે આ સસ્થા પ્રાતિક હૃં મેં સંઘ રૂપે ગોઠવાઈ, અને આજ સુધી તે પોતાનું કામ કરે છે

* અદિવાસીઓની સેવાનો પ્રારંભ પણ અહીં નોંધવો જોઈએ શ્રી હંફરમાખાએ પચમહાવમાં બીજ સેવામળ સંઘ ફડું વેળી, બારડોલી તાલુકામાં ૧૯૨૪ બાદ ગાંધીજી સેવા શરૂ થઈ દુન્યાવે માટે પણ આગળ જતા કાન જાણુ કે તેજુ જ બારેયા કામ માટે બોલાસણુ

સત્યાગ્રહનો આરંભ

આ જ કાળમાં ગાંધીજીએ સત્યાગ્રહી હાલતની પોતાની ખાસ પદ્ધતિનો પણ પરિચય ગુજરાતને આપ્યો. વીરમગામ જાદાનગારી, ખેડ મહેસૂલ પ્રકરણ, અમદાવાદના મનુસોનો સત્યાગ્રહ, — આ ત્રણ અંગેની હાલતો લગતી તેમણી ગુજરાત માટે નવયુગના નેરો સહેજે ચળાઈ આવ્યા, એ પણ નોંધવું જોઈએ.

રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ

આશ્રમની આથે રાષ્ટ્રીય શાળા ચાલુ કરવામાં આવી* હતી. ૧૯૨૦માં અસહકાર ભગ્યો તેની સાથે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઈ, અને તેમાં અનેક સંસ્થાઓ જોડાઈ આમ વિદ્યાપીઠ જન્મતા ગુજરાતને અનેક સ્નાતક-સેનકો મળતા થયા, અને તેઓ પાગરવા લાગેના પ્રાતઃઆપી સેનાવૃદ્ધની સંખ્યામાં લાગતા ગયા.

આશ્રમજીવન દ્વારા કૌતિ

આશ્રમ દ્વારા અળણ્યે તે એક સામાજિક કૌતિ થતા લાગી હતી. સાદો ખોરાક, ભાતમહેન્ટુ અને સાદુ જીવન, સાદો પહેરવેશ, સ્ત્રીસન્માન, સ્વદેશી, સ્વચ્છતા અને ભાગ્યસકાર્થ, દેશ કે નાતભાતના ધા અસ્પૃશ્યતાના ઊચનીય બેદો વગરનું એકસરખું દિહી જીવન, ધર્મપરાયણ સમપદ્ધતિ, સાદી અને સમીતમય ઉપાસના, ક્રમશઃ અનેક ભાગતોનો પ્રથમ પરિચય ગુજરાતને આશ્રમે આપ્યો અને એમાં એકોવળો વખત રહી જનારા સેનકો આ બધાનો નવજીવન મંત્ર જાગતામાં ફેલાતા ગયા.

* ગાંધીજીએ રાષ્ટ્રીય પરિવહની જેટ પહેલી ગુજરાત કેળવણી પરિષદ પણ ઘરેલુ મુદ્દાને ધરી હતી, અને તેમાં રાષ્ટ્રીય કેળવણીના વિચારો બહાર કરવાનું રાષ્ટ્ર દરેક રાષ્ટ્રીય લાભ માટે જેમ આગળ પર પ્રશ્નિક સમિતિ ભરી, તેમ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણને માટે, ઘરેલુ પરિવહનથી આગળ ગુજરાત વિદ્યા પીઠ જન્મી.

નવજીવન સંસ્થા

અને આ નવ-મંડળનો સંદેશ લોકોમાં સમજાતો જાય તે સારું નવજીવન સંસ્થાનો જન્મ થયો. તે દ્વારા ગુજરાત અને હિંદમાં એક નવા પ્રકારના પત્રકારત્વના પણ જન્મ્યો જોઈ. મને ખબર છે ત્યાં સુધી, નવજોગન શરૂ થયા અગાઉ ગુજરાતીમાં સાપ્તાહિક ખમરપત્ર હતું, પણ કદાચ એકે એવું વિચારપત્ર નહોતું.

દેવતા અને ગુજરાતના વ્યાપક જાહેરજીવનમાં આ રીતે નવું મંડળ થયું. તેમાંથી આમળાં ગું થયું તે જોતાં પહેલાં, આ નવયુગનું મુખ્ય અમરણી બગ કેવું જન્મ્યું એ જોતાં જઈએ.

ચેડીનું એવકવું

ગાંધીજીની પ્રવૃત્તિ શરૂ થતાં એક ખાસ નોંધપાત્ર વસ્તુ જતી તે એ કે, ૧૯૨૦ સુધી ગુજરાતમાં જીવનમાં ચિંધોએડી દોમ રૂઝ લીધા, ગુજરાત સમા, આર્યસમાજ, સારંગુચરો, સનાતનસેના છતાંયે રૂપે જે છૂટી છૂટી કામગીરી ચાલતી હતી, તે ગાંધીજીની રિચાળ કાર્ય-પદ્ધતિ અને આધ્યાત્મિક મેવાદિની અંદર જળી જઈ ગાંધીજીની અપીલ માનવમાં રહી ધાર્મિક સેવા અને ત્યાગ-વૃત્તિને ઉદ્દેશીને હતી ગાંધીજી પોતે એક નાધક દત્તા અને તે તરીકે તે દેશકામ કરતા દત્તા માધતાની નહીં હતા તેમજે મનાવી આપી આ મારા કામોમાં પડેલા અનેક સેવકો, પોતે પોતાની શક્તિ પ્રમાણે નવું જીવન મદલ કરીને, ઉદય પામતી નહીં જ હતા. જાહેર જીવનમાં મેવાદારી નવા. અને વિરોધ તો એ કે, આ જવા ઝરણાનો એક નહીં મળ્યો. તેનું કારણ એ કે, જાહેર સેવા અને રાજકારણને ગાંધીજીએ દેશપ્રેમ અને ધર્મની એક નહીં દૃષ્ટિ આપી ત્યાગ, જાનિદાન, અને સંયમ તથા આદ્યમુખિપૂર્વક નૂક મેરાકામ કરવું, એ જાહેર સેવક માટે એક નહીં દોશનો નવ જતી ગયો. મેવાનેની જારતસેવક સનાતન પેઠે મેવાગુ-પુત્ર સમજા અને એ ન જન્મ્યું. પરંતુ કુટુંબ-વ્યાપે કામ કરતો એક નૈતિક સેવક સમાજ ઉત્પન્ન થતો નહોતો. જાણ નજરે જોઈએ તો

આના સેરકોનું સગવળ મુખ્યત્વે ૧. સત્યામદ આચમ, ૨ ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ અને નાણા ૩. તથા પ્રાતિક સમિતિ — એ ૧૫ કેન્દ્રોના કાર્ય માં રક્ત થતું રહ્યું હતું

સરદાર વલ્લભભાઈ

અને એના અમલી સરદાર ૧ નમનાઈ થયા ત્યારે તે “ સર-
દાર ” નહોતા ગાંધીજીના રાજકારણનો ઉપયોગ થતા જૂનું વકીનો દ્વારા
લાવતું બેઠક રાજમંત્ર પૂરું થયું એ રાજકાન્તમાં છતાં નહોતો
સરદાર વલ્લભભાઈ એમાં જાણુ દેવતા જોતા નહોતા પણ ગાંધીજીની
રાજકારણી પદ્ધતિમાં એમણે બેઠક કામ કરવાપણ અને ગદાદુરી
જેવા એટલે વકીની ઠાઠીને તે દેશના કામમાં પડ્યા

આમ વકીનો અસદકારી રાજકારણમાંથી ૧૯૨૦ થી દૂર થયા
તે લગભગ ૧૯૩૫-૩૭ સુધી પછી આમાં વળતા પાણી થયા લાગ્યા
અને આજે ધીમે ધીમે પાણુ જૂનું જ થઈ રહેશે કે ના એમ લાગે
ઠે જાહેર સેરકોનો ધધો આજે કનાકનો ગાંધીજીએ મરી મૂક્યો
એ પરપરાએ ગૂજરાતમાં મૂળ નાખ્યા છે સ્વરાજ યુગમાં એ પર-
પરા આજે માટે કેવું સ્વરૂપ પકડ્યું તે હવે જોવાનું રહે છે અહીંયા
એ નોંધવું જોઈએ કે, આ પરપરાને આજે રાખવા સ્વ મદાદેન
દેશાઈના સમારક દરેક ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં સમાજમેલા મદાવિદ્યાલય
શરૂ કર્યું છે

ગૂજરાત પ્રાતિક સમિતિ

ઉપર આપણે જોયું કે આ આખી રેડી પરમિયન પ્રાતની
મુખ્ય રાજકીય સંસ્થા શું આ સમિતિ સહી છે યુગપિતાની કાર્યપદ્ધતિ
રચનાકાર્ય દ્વારા સંગઠિત મીને નથી જ હવનું રાજકારણ બનાવવાની
હતી તે પ્રમાણે પ્રાતિક સમિતિ પોતાનું કામ કરતી રહી છે રેલ
સડન, પેમ દુમળ પ્રયાત્રિ જેવા આજુક સદ્ગતમેથી માડીને
સ્વરાજની લડતો લડવી નગરે કામે તે કરતી આખી છે રાષ્ટ્રના

અનેક સ્થનાક્રમોને તેણે મદદ કરી છે ઉપરાંત તેણે સ્થાનિક સંસ્થાઓની તથા પારાસ્રામી ચૂંટણીઓમાં ભાગ લીધો છે, અને પ્રાંતની આ પાર્લિમેન્ટરી ગણતરી પ્રક્રિયાને વ્યવસ્થિત દોરી છે અને ધીમે ધીમે કરીને તેમાં તેણે અદિતીય સ્થાન મેળવ્યું છે

૧૮૩૦ની લગત પછી દેશમાં સમાજવાદી પદ્ધતી વાતો વધે ચર્ચ ગુજરાતમાં પણ કેટલાક નવજુગનો પોતાને સમાજવાદી કહેવા લાગ્યા પણ એક પાંચ ગણાય એવું સગવડ તેઓ જાણે જ રથી શકયા કેમ કે દેશની આજી મુખ્ય કામ સ્વતંત્રતાનું હતું, અને સ્વતંત્રતા આપ્યા વગર સમાજવા તો ડગલું જરી ન શકે, એની એની દિલ્લસૂઝી છે એવે આ માટે મોટે ભાગે વાતોના વણ જ કરી શકે તેથી દેશના જગા જગા કામોને વહેલી પ્રાંતિક મિમિતિને તે ડગાની ન શક્યો વળી ગાંધીજીએ દેશને દરિદ્રતારાયણની મેઘાનું જ ધ્યેય આપ્યું હતું, અને તેને માટે માર્ગકામ પણ આપ્યો આથી સમાજવાદી લોકો ધ્યેયની દૃષ્ટિએ કોઈ રીતે આગળ નહોતા. વળી એ વાદની નવમતવાદી દિલ્લસૂઝી પણ લોકોને ડુને એવી નહોતી ગાંધીજીએ બતાવેલા સયમ-પ્રધાન હતા સ્વતંત્રતાનાની આચારવિચારની સરખામણીમાં આ નવ મતવાદ લોકને અમારો ચર્ચ પડ્યો હવે સ્વતંત્રતા આવી છે ત્યારે આ મામતમાં નુ થાય છે, તે જોવાનું રહે કે આજે મોઝેસે હવે પોતાનું મુખ્ય કામ પૂરું થયું છે, તે નવજુગનમાં નરા ધ્યેયને સ્વીકારીને પ્રમાણ કરે છે તે વખતે તેની હરીફ ચર્ચ શકે એવી એક માત્ર સંસ્થા કે રાજદારી પક્ષ નથી માન્યવાદી તથા સમાજવાદી પક્ષો છે, પણ તે આજે તો ઝેઈ ખાસ પ્રતિજ્ઞાવાળા નથી સ્વરાજ આવતા હિંદુ મહાસભા પક્ષે મોની આશા માંથી કે એમી જુદિને લાભ લઈ પોતે ઉપર આવી શકે પરંતુ ગાંધીજીના બલિદાને અત્યારે તો એ આશાને જાવ ટાંકી પાડી દીધી છે, અને કોએસ સરકાર ગેરેમવાદી રાજ્ય સ્થાપવા માટે દૃઢ મત ધરાવે છે

નવી દેશવણી

રાજકારણ પત્રી ખીલે દોષ પર ગાંધી, દેશવણી મુખ્ય મુદ્દાઓ આપીને મન રાજદારી સ્વરાજ ગેઠ આપેલું તે મેળાને કરવાનું તો સ્વનામમાં જ હતું અને તે તેમાં દેશવણી મુખ્ય છે આ લેખમાં મુખ્ય કામ કરનાર સરના ગૂજરાત વિદ્યાપીઠ ગદી છે ૧૯૨૦માં તે ૨૩ થતા, સરના જોડે અન્દાજ રીકારી ગૂજરાતની અનેક સરનાઓ તેની આવે જોડાઈ તેઓમાં મુખ્ય મુદ્દાઓ અમદાવાદની પ્રોપ્રાયટરી સ્ટ્રીટ, આદ્યની ચરોતર એન્ડ્રુસોન સોસાયટી, બાનનગરની દિગ્દર્શન મુસ્લિમ સાર્વજનિક સોસાયટી નહીં તેથી ત્યાં એક નવું ગાંધીય દેશવણી મુખ્ય મુદ્દા તેણે યોગ્ય રીતે મમ મુદ્દા, પત્રી આજે તેની પ્રવૃત્તિ લખમમ આટોપાઈ કહેવાય

૧૯૨૦-૨૧નો અમદાવાદી પાન પાચેક રીતે મદ પાના તાગે દોષ એકરી દેશવણીને પણ જો સરનાથી સ્વતંત્ર કરીને પ્રવૃત્તિય કરી શકાય, તોપણ અમદાવાદને માત્ર કરીને, એ આજે રીતે નહોતી ૧૯૨૪-૨૫ માં મોજેન અમદાવાદને મિત્રમુદ્દાથી દૂર જોઈ પ્રવૃત્તિમાં સરના સિદ્ધાંતો મોજે દૂર ન થયો પરિણામે રાજકીય મુદ્દાઓમાં વિદ્યાર્થીઓની સખ્યા ઘટી ગઈ આ સ્થિતિ પરથી નિચાર કરીને અનેક મુદ્દાઓ પાછી સરના થતા લાગી તેમાં મે મુખ્ય મુદ્દાઓ મુદ્દાઓ ૧ પ્રોપ્રાયટરી સ્ટ્રીટ અમદાવાદ ૨ આજે ની ચરોતર એન્ડ્રુસોન સોસાયટી * આમ દેશવણી દ્વારા સ્વરાજ અને સ્વતંત્રતાનો ગાંધીજીનો પ્રયોગ ધીમે ધીમે ગૂજરાત વિદ્યાપીઠમાં સમિત થયો, અને તે આજ સુધી ચાલુ રહ્યો છે

દિગ્દર્શનમૂર્તિએ ગૂજરાતના શિક્ષણમાં એક નવું મિલ્લુ ઉમેર્યું તે બાળશિક્ષણ તેના નામક સ્વ વિગ્દર્શન બધેકા હતા તેમણે નાના

* આગળ પત્રી, ૧૯૩૫ બાદ આ પ્રવૃત્તિ મોજે અને યુનિવર્સિટી સ્વયં તરફ વળ્યો જુઓ, અમદાવાદ સમાચાર આદ્યની આ લેખની પ્રવૃત્તિઓ

બાગકોના શિક્ષણનો વિચાર મુજરાતમાં જાગ્યો આ દિવસાવ મોટા ગામો કરતા આગળ ન જર્મ શકી, અને તેનો પ્રચાર ઉપના વર્ગોમાં વિશેષ રહ્યો ૧૯૩૭ માં વર્ષો યોજનાનો નવો વિચાર આવ્યો, તેમાં ગાંધીજીએ કેળવણી વિશેના પોતાના સમગ્ર દર્શનને પ્રત્યક્ષ રૂપ આપ્યું અને તેને દારમન કરતા સારું વિજ્ઞાનશુદ્ધ અને વહેવારુ રસ્તો બતાવ્યો બાળશિક્ષણના કેટલાય મુખ્ય તરવો એમાં આવી ગયા, ઉપરાંત તેમાં આપણી રાષ્ટ્રીય જરૂર અને વહેવારની ભૂખ સંતોષનાપણું હતું. દક્ષિણામૂર્તિ સંસ્થા બંધ થતા આ નવો વિચાર અપનાવીને શ્રી નાના-બાર્ડ બટ બાનનગર પાસે આગનામાં આમદક્ષિણામૂર્તિ* સ્થાપી, કેળવણી દ્વારા રચના કર્તુ ઝામ શરૂ કર્યું છે

આ મધ્ય પ્રસાહોમાં ગૂંચાત વિદ્યાર્થી પોતાનું મામ અક્ષત થના થે રાખ્યું છે શિક્ષણમાં અમદમાર દૂર થતા તેણે રાષ્ટ્રીય સેના તૈયાર કરવાનું એવ સ્વીકારી દેતની સચી સગીન કેળવણી ધડાનો ઉદ્દેશ પોતાનો કર્યો ગામ । બહુી કેળવણીનું મો હોતું જોઈએ, નહીં તો કેળવણી સાચા રાષ્ટ્રની ની ગતી હશે

વિદ્યાર્થીની ઉત્પત્તિ એ વિચારમાંથી હતી કે, જે કેળવણી સ્વરાજ સ્વાતંત્ર્યથી વિમુખ છે તે કેળવણી જ નથી માટે સ્વાતંત્રતા અને સ્વરાજ મેળવવા મથવું એ કેળવણીનું એક મુખ્ય અને મોટું મામ છે કેળવણીમાં અસહમાનો સાથે અર્થ જ આ હતો આથી કરીને વિદ્યાર્થી ખરી, અરુચકતા ગામી એનાને ખાતર તથા સ્વગળની સંનને માટે વિદ્યાર્થીનિખ્યા લામે ન જોયું, અને કેં કરતા શુણને વડાસો કયો ૧૮૩૦-૪૫માં તથા ૧૯૪૨-૪૫માં આ અર્થે તેણે પોતાનું સર્વસ્વ ટોમ્યુ આનું ફગ સારું જ આપ્યું તેનું કામ આખા ગુજરાતમાં નૈતિક રૂપે પથરાયું અને બને સખ્યાગમ વિદ્યાર્થીઓ

* આગળ વડી, આમદથી 'લોકભારતી' નામે આમદિસાલ કેન્દ્ર ત્યા હવે ખીડવવામાં આવ્યું

એ સંસ્થામાં ન આવ્યા, પણ સ્વરાજની લડતની દ્રષ્ટિ વાગે તે વખતે તેમાં જોડાતું એ સાચી કેવલણી છે, એ મન વિઘાપીતની ભાવતી જ્યોતને વર્ષાને ગધે આપક બન્યો. આમ ચેતાના મૂળ ઉદ્દેશમાં વિઘાપીરે પૂરી સફળતા મેળવી.

કુળવણીમાં ક્રાંતિ

વિદ્યાસેનમાં પણ એનું કામ એનું જ મૌલિક અને પાપારૂપ યુગ ઉદ્યોગનું કેળવણીમાં મહત્ત્વ, શિક્ષણનું માધ્યમ સ્વભાષા હોતી જોઈએ, હિંદુસ્તાનીનું રાષ્ટ્રભાષા તરીકે સ્થાન, અંગ્રેજનું તંદરિષ્ટનું મુદ્દમાન દૂર કરવું, દેવી ભાષાઓને યીજી ભાષા તરીકે શિક્ષણમાં સ્થાન, શિક્ષણમાં હસ્તિલક્ષ્યાઓનું મહત્ત્વ, શિક્ષણમાં ભાવના અને ચારિત્ર્યની ખિત્તવણીનું અગ્રસ્થાન, ઇત્યાદિ અનેક આમનો તેણે શિક્ષણમાં નવી જ વિચારી અને અમલમાં ઉતારી મનાવી આપી યુગરાતમાં કેળવણીના વિચારો આ રીતે કદાચ પહેલ ભેગા ધણપા આ ક્ષેત્રને માટે જરૂરી પ્રકાશનો તેણે તેવાર પ્રાપ્તો એમ કહેવાય કે, નવચંદન અને વિઘાપીડે મળીને યુગરાતી આદિત્યમાં નવી જ ભાત પાડી, અને કેવલુપ મૌલિક સાદિત્ય પૂરું પાડ્યું નાખીજની ગ્રેગ્ગ્રાધી જોડણીકાંશનું કામ શરૂ થયું, તેણે ભાષાને પોતાનો ચાલુ હેતુ આપ્યો. કેળવણીના અનેક અંગોને માટે મુલક પાઠ્યપુસ્તકો મળ્યા નહીં યુગરાતને માટે પ્રાથમિક ધાયનમાળા આપી

આ બધાનો સ્નાહ આજ મુખી યુગરાતને રસલો છે, અને એ કામ હવે સંગજ આનતા વધુ ચાનતું જોઈએ એમ પ્રયત્ન છે.

ચેડીનાં મુખ્ય ગ્રંથો

નવો યુગ જન્માનનારા જગો મુખ્યત્વે ત્રણ ચાર હોર્ન સકે છે —

૧. રાજકીય ક્રાંતદષ્ટિ
૨. શિક્ષણમાં ક્રાંતદષ્ટિ,
૩. ધર્મ અને જનનમાં ક્રાંતદષ્ટિ

આ ત્રણેમા અરમખરસ સમધ હોય કે ત્રીજ ક્રાંતિ પાયાગત મૂળ હોય કે અત્યાજ સુધી આપણે ગાધીયુગમા થયેલી પડેલી બે ક્રાંતિ વિરે ભક્તિ જેવું ત્રીજી વિરે હવે જોઈએ

આ આખા યુગમા પડેલી ક્રાંતિની સંસ્થા કોએસ અને બીજીની મંચમા ગૂંજરાત વિદ્યાપીઠ છે ત્રીજી ક્રાંતિ માટે એની મર્મ સંસ્થા નથી એ વિરે ગાંધીજીએ કહ્યું, દુઃસ્વનાતની દિદુ છુ, મારો મર્મ અતુવારી નથી, જુજ મારો મારો અતુવારી મનવા હમેશ મથુ છુ આમ તે પોતે જ ધર્મક્રાંતિની સંસ્થા દતા આ એ તે શબ્દો મર્મ ને ધર્મકાર્ય યુગ તે ખરેખર અસ્તારમય જેટલું મોટું અને મૌલિક ધર્મસંસ્થાપનાનું નીન થુ છે અને એમ તે જિસસ પે પોતે એક ધર્મસંસ્થા સદાને માટે મન્યા છે આનું મૂલ્ય સમગ્રતા ઇતિહાસ પર પર બેઠી નજર નાખતી જોઈએ તો જણાવે કે, આ પેઠી દિલ્લા અરાંચીન ઇતિહાસની સોનેરી પેઠી છે નૈમળ્યોથી એ પછી એક પસાર થતી સામાન્ય પેઠી આ નથી

ધર્મમા ક્રાંતિ

જેને આપણે સનાતન દિદુ ધર્મ ખીએ છીએ, તે દિલ્લા પ્રાચીન ઇતિહાસનું ફળ હતું એમ ગણાય તેનું ચોક્કસ સ્વરૂપ દિલ્લા ઇસ્લામ આ પો તે પૂર્વે ધર્મધર્મ વૃથુ હતું તેના બે પાસા છે એક તો તેનું જીવન રાંન જીવનમાન એક અદૃત છે એને વશદાર રહેતું જોઈએ આ પાસુ દુનિયાના દર્શનોમાં આજ સુધી અદ્દા અદ્વિતીય છે

ખીજુ પાસુ ઇતિહાસના સંજોગમા દિદુજીવન જેવું હાયુ તે છે અતે પ્રતિબો અને પ્રજાઓ દેશમા આસતી મર્મ અને એક સમાજ રચાતી નર્મ તેમા જીવનનીવતા અને અસ્તરજન તો ખ્યાન વૃત્તો અદૃતનો ઉપાસુ સમાજ આસી બૂન કડી મેં પત્ર સનાતન ધર્મમા એ 'અહેતુ અ' એમ ફોરે રચુ છે. ઇસ્લામે તેથી તેના પર વિવિધ મેળવો, પદ્ધતિએ ધીમે ધીમે તે પત્ર હતાસે અને જને ધર્મ

સરખા રીસા બની ગયા. તેથી જ શિસ્ત, કચાવત અને રાષ્ટ્રધર્મવાળી ગોરી પ્રજાઓ આવી ત્યારે તેમના ઉપર ફરી ને રાજ્ય સ્થાપી શકી.

આ બંને કાળમાં જે પુનરુત્થાન થયાં તેના આદિપુરુષો ધર્મ-પુરુષો હતા. ઇસ્લામકાળમાં રામાનંદ, કળીર, નાનક, રામનાસ વગેરે થયા. તેમના ધર્મદૂધને પીને શીખ-મરાઠાઓ જાગ્યા. અંગ્રેજ કાળમાં પણ આપણે ધર્મબળથી જ આગળ વધ્યા છીએ આ બળ ગાંધીની પેઠીમાં આપકમાં વ્યાપક અને વધુમા વધુ શ્રેષ્ઠ બન્યું. નાતબાનની વાદ્યવધી અને જોડનીચના તથા અસ્પૃશ્યતા — આ જોડા ઝેર સામે લડીને આપણી પેઠીએ સનાતન હિંદુ ધર્મનું સાચું તેજ પ્રગટ કર્યું. જેટલું તે પ્રગટ કર્યું તેટલું આપણે દાવ્યા. આમ સાચા સનાતન હિંદુ ધર્મનું બળ ગાંધીજીએ ફરી દાખવી જતાવ્યું છે, અને આપણને ચેતરી ગયા છે કે, આ ઝેર જો હિંદુઓ નહીં કાઢે તો હિંદુસ્તાન અને હિંદુ ધર્મ નાશ પામશે. તેથી જ આપણે શરૂમાં જોયું તેમ, આર્પસમાજ, બ્રહ્મસમાજ, પ્રાર્થનાસમાજ, ધિયોસોફી, ઇત્યાદિ ધર્મશોતો આ પેઠીમાં કૃતકૃત્ય થઈ નવા ધર્મમગમા લીન થતા ગયા. બાવા બાપક જાગતી અસર જીવન અને ધર્મના બધાં અંગો પર તથા નિધનિધ સંસ્થાઓ ઉપર પડી છે તે બધીને વિગતે અહીં તપાસી ન શકાય પરંતુ એક વસ્તુ ઉપર નોંધવી જોઈએ અને તે એ કે, હિંદુ ધર્મ પહેલવહેલું ધર્મજન્ય શીખ્યો કે નુ ?

હિંદુઓ જન્ય શીખ્યો છે ?

ઇસ્લામમાં ધર્મજન્ય છે એ તો સૌ જાણે છે. યુરોપની ગોરી પ્રજામાં પણ રાષ્ટ્રધર્મી જન્ય છે, આ જન્ય રાજકારણી અને સામાજિક છે, છતાં યુદ્ધો ઝેરે તેવું જોઈ જન્ય જ તે છે. આ બંને જન્યો પરથી હિંદુઓ ધર્મ અને જીવનની બાબતમાં જન્યી બન્યા કે શું ? નહીં તો હિંદુને હાથે ધર્મપુરુષનું ખૂન થાય, એ પહેલવહેલું તેના ઇતિહાસમાં બન્યું, તે શી રીતે સંભવે ?

આ મનાવથી આ પેઢી પૂરી થઈ એમ ગણીએ, તે પૂરી થતી આપણી પેઢી ખરેખર એક મદદના પેઢી છે તેનો વારનો પામનાર પેઢી તે જીરવે અને જીવી મનાવે એવી આશા એ કાંઈ સેવે છે

૭-૧૦-૪૮

૩

મો વધં ઉપર

['ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા' ૫મ ફેબ્રુઆરી ૧૯૦૦ વર્ષ ૫૨, જે તે દીનિકે બહા પડેલા તેના જૂના અકનાથી કાઢી ઉઠાવે છે તેમથી]

૧

પ્રભાત જિતાયા પડી અગ્નિને દિલ્લા બચસ્થિત રાજ્ય સ્થાપનાની સફળતા સુધી થઈ તેમણે નહેરો ખોલનારો તરફ દુરુ, પણ પડી અગ્નિ ગયા અને રેડવે બાધનાના રાજી ગયા, એ વાળી ખીણ વાત આ નાની ટાઈમ્સની ખગર નવે ઉભરી છે

'હાલમાં મહત્વ—યોગ્યતા આવેલી કે ખેડાની રૂઝ મચલી નહેરોના મનાની નહેર મેદાના મોડી છે આ હવાર લાખ પાકેડ એના ખર્ચનો અઢાજ છે લખાઈ ૦ માર્ચ ૭, જે તે બધાના વડાલુ ફી સમી ૫૫ લાખ એર જમીનને તે ૫૬ સમી અને નાર લાખ પાકેડ મહેરુલ તે આપેલો હોઈ ઓફિસની મહેરુલ તે સફળ સાલ એવા અનેક કાનો પો આ કામ એનબીના વખતમાં બાલુ ૫૮ ફેફાલુ, આને ટોઈ દાખલે પાકું બધાનું અને હોઈ ફેફાલુને દુરુ કે, સરકારને સાડના ટાંચી નાં કહે એવા આ લામના કોઈ વિદ્ય આડે બાધના કેવામાં નથી આવે, એકે તે વખતે સખત નામનાનીક હતી

યોગ્યતા એ ખી અને તેનો અમલ કરવો એ જુગી વસ્તુ છે, એ પણ નોંધાય જોતું છે

૨

મીએ ઉભાસે છે તે બાધથી વધારે મળેલો છે તે આપણી પ્રભા નોકરી ને અમલદારી વિશે મુજબને ચાલે છે, તે બાધમાં

છે આને પણ એ દશામાથી આપણે નીકળી ગયા છીએ એમ કહી શકાય ખરું ? આપણા લોકમાં ઘર કરી બેઠેના જગીરદારી ને રાજ-શાહીના ખોટા ખ્યાલો એની જડમાં રહેતા છે એમાથી નીકળવું જોઈએ એ સ્પષ્ટ છે નીચેના ઉત્તારો આરસીરૂપ બને છે —

નવેમ્બર ૭, ૧૮૪૮

‘ સરકારી નોકરી કે અમલદારી અંગે જે પચાસ અને હઠ મોસા વગેરે મળે છે, તેને હિંદુસ્તાનમાં તે પેટ કરેલા કામ કે બજારવેલી કુચ્છવતું મહેનતથી નથી નતાવ, પરંતુ સદ્બાગ્યે જિજ્ઞાસા સારી રીતે ગ્રાહવાઈ ગયા, તે પદ કે નિમાણકની સાથે મળતી વિરોધવા જેવું મનાય છે. પદના અધિકારી થવાથી કોઈને નોકરીમાં નાખીને કે ખીણ રીતે ખટાવવાનો હક્ક મળે છે, તે રાજ્યના કાયદાને સાચું વાપરવાનો દ્રશ્ય છે એમ નહીં, પણ મિત્રાના લાભને માટે વાપરવા સારું ઉપરથી મજબૂત વિરોધ છે, એમ મનાય છે આ પ્રમ ઊંચામાં ઊંચાથી માંડીને નીચામાં નીચા બધામાં અને બધા વર્ગોમાં પ્રવર્તે છે ”

૩

અત્યારે આપણે ત્યાં ફરી તગીની યુમો પડે છે ખરું જોતાં એ યુમ અધીરું સાચી છે, તે માત્ર ઊંચી જાતના ફરી યુમ જ છે બાકી સામાન્ય દેશ રેસાનું ફ તો આપણે ત્યાં મદુ છે પણ તેને મિલો વાપરતી નથી, કેમ કે તેથી નફો ઓછો કિતરે છે

આ યુમ જૂની છે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના જમાનામાં અંગ્રેજો એ યુમ પાડતા, પણ જુદે કારણે તે નિમે નીચેની નોંધ કહેશે અને આપણા દેશના લોકસ્વભાવ નિમે પણ એમાં એક વીકા છે, તે પણ બોધક લાગે છે

આગ્રેજર ૩૧ ૧૮૪૮

વશિળ હિંદમાં ફરી હેલીના પ્રયોગો —

૧૮૪ ને નવે અમારે ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના નાણાંનો દુર્ભાગ, ફરી પાસા અંગે ઇંગ્લેન્ડ અમેરિકાથી સ્વતંત્ર બને તે સારું અજમાવેલી વિદ્વાન યોગ્યતાઓની નિષ્ફળતા, હિંદના અબ્જુરની હતી તેવી ને તેવી દશા, અને માન્યરહતના હવાજવાગ્યોની અસાચો ફાક થવા તેમનો પાકો અસતોષ

આ અમારે નોંધવાનું છે .

“હિંદના લોકોને યજ્ઞ પ્રત્યે આજ ગૂઢ છે, અને તેઓ ટોળામાં ભેગા પઈ કામ કરવા તૈયાર નથી તે સ્વભાવે નરમ અને નાને એવો આદાણુ છે, અને એના ઉપર સ્ત્રીથી દેખરેખ હોય તો જ આદાણુ ધત્તીને વતે ॥ કપાસની ખેતીમાં કાઈકે કહી રાખય તો તે પૂર્વે તમારે આખા ખેતલવગની બધી રેવોમાં ધરમૂંથી પડેલો કરો જોઈશે અને વખતની કિંમત કે અમ તેને લાગે એવું કરવું પડશે તેમની જઝબિયાનેની જખ્યામાં તમારે વધારો કરવો જોઈશે, અને તેમના ઉપર નીચેના સૂત્રની અસર છે તે દૂર કરવી પડશે તે સૂત્ર એમને એમ શીખવે કે ‘દોડવા કરતાં ચાલવું બહુ, ચાલવા કરતાં બેસવું બહુ, અને બેમાનુ એકે કરવા કરતાં બેઠવું એ ઉત્તમ’.

૬

આજે આરકેસર-બોગી એક મોગી પચાત થઈ છે કાળા બજાર પેરે તેને ધોળી ચોરી કહીએ તો આને તેમાથી સી રીતે બની શકાય ?

જણી અધ્યારે કેનાક લોકો જલપયેઅજલપરે પોતે સતા ધઈને કહે છે કે, આપણી નીતિ બહુ ઊતરી ગઈ છે !

પણ નીચેની ટાંકાસની મો વર્ષ પરની નોંધ એમાં રીક પ્રિચાર પ્રેરક બનશે તેમાંની નુકસાનેગની મૂલ્યના હીન રમણ છે તેમાં ચોરીની મારી તો ન રહે !

૧૮ ઓક્ટોબર ૧૮૪૮

‘હિંદની સરકારી આવકનો વિચાર કરતાં એ વાત સૌને દેખાય છે તે એ કે તે બધી જ એ જ વર્ષ પાસેથી મળે છે—ખેતલવગ બીજા બે વર્ગો—પેશકાર વેપારીઓ અને આમખર્ચ—મઈ જ આપતા નથી આ બધું દૂર દરવા થી વાર બે રસ્તા બતાવાય છે આવકવેરો અને નુકસાનેરો જમીન સિવાયના સાધને થતી આવક પર વેરો લેવામાં આવ્ય છે એમાં રામ નથી પણ તે એકરો દેવી રીતે કરવો ? હિંદની આવકનો નાકસ આકરો એની સમતિ સિવાય નેમવેરો ડગસગ અસમ્ય છે અને વેરો આમરાવવા માટે મદી કોઈ એ સમતિ આપે નહીં બીજા રસ્તા સામે વજનદાર મત પડે છે કે છતાં અમે હિંમતથી કહેવા માગીએ છીએ કે નુકસાનેરો જેવો અવહેવાર લાગે છે તેવો એ નથી

ફેબ્રુઆરી, ૧૮૫૦

રાષ્ટ્રના શિક્ષણના ગયાં સો વરસ

[હિસક ક્રાંતિનું મુખ્ય સાધન રાસ્ટ્ર અને સેના છે અહિસક ક્રાંતિનું મુખ્ય સાધન લોકશિક્ષણ અને નૈષ્ઠિક લોકસેવા અને જનિદાન છે તેથી ૧૮૫૭ થી ૧૪૭ ના હિંદની અહિસક ક્રાંતિકાળમાં શિક્ષણ પરત્વે નજર આપી, તેનો ઇતિહાસ પણ જોઈને જોઈએ આ પણ એક મોટી સરોપન-દિશા છે તે અંગે કેટલાં વિચારો રજૂ કરતા યોગ્ય લેખ અટી લેવાયા છે ૮૦ વર્ષના આ મહાન ઉદયકાળને સમજવામાં એ ઉપરોક્ત થશે માનુષ્ય તે લેખો આ સંસ્કૃત વિષયને ધમ્મો ન્યાય નથી આપતા, છતાં કાર્ષક દિશા-સૂચન કરશે એવી આશા છે

૧૫-૭-૫૭

મ૦]

૧

રાષ્ટ્રીય કેળવણી એટલે શું?

(૧)

રાષ્ટ્રીય કેળવણીના ગ્યા ૧૦૦ વર્ષોનો ઇતિહાસ વિચારતા, પ્રથમ રાષ્ટ્રીય કેળવણી એટલે ન તેનો અર્થ સાફ સમજવો જરૂરી ગણાય આજકાલ એનો એક અર્થ રૂઢ થઈ ગયો છે કે, મહાત્મા ગાંધીની નિયંત્રણરૂપી માનતા અને તેને વરેલા ચોક્કસ ધૂની જેવા લોક ગૂંજરાત નિષ્ણાપી કે તેના જેવી જગ્યાએ શિક્ષણને નામે કાર્ષક જે ગલાવે છે તે આ તેનો અર્થ નહીં, પણ આજના ભણેતા ગણતા લો ના માનસમાં જે ખમાન ચાલે છે, તે આ છે એનો મૂળ અર્થ તો બીજો છે અને તે જોઈએ તો જ એનો એક સૈદ્ધાંત ઇતિહાસ સબરી રહે

દરેક રાષ્ટ્ર પોતાના માળગેને કેળવવાનો વ્યાપક ઉદ્યોગ કરે જ છે તેનો રસ્તો તથા રીતરસમો જુદો જુદો હશે તે ઉદ્યોગ પ્રયેની નિઠા અને અર્થજુલુહિ નિરનિરાળા હશે તેના મતલબમાં ફરક દરો

પરંતુ આ પ્રતિષ્ઠા ડોર્ષ મમાજ—ગૌર ગાજી ડોડી ન શકે આ પ્રતિષ્ઠા તે તે રાષ્ટ્રના માનવમને કેળવનારી મહાશૂની ન્હોતે છે તે નડે તે ગાજી જીવત અને પ્રાણમાન નો, તેના માનવમને ધડે, અને રાષ્ટ્રકાર્ય કવવાને માટે સક્તિ મેળવે આવો જે આપણે રાષ્ટ્રીય પુરુષાર્થ, તેને તે તે રાષ્ટ્રની કેળવણી કહેવાય આની અસર આખા રાષ્ટ્રના કનેવર પર પડે, એ દુરતી છે

ઇચ્છા જેવા દેશમા ત્યાની ડોર્ષ કેળવણી માટે 'રાષ્ટ્રીય' વિશેષ વપરાતુ જાયમા નથી એ અને માટે જરૂરી નથી, કેમ કે તેનું જે શિક્ષણ ચાલે છે તેની સમગ્ર પના તેના કન્યાશુ અર્થે ધર્મ છે, અને તેથી તે 'રાષ્ટ્રીય' જ છે, પછી તેવા જુદા વિશેષજીથી તેમ કહેવાની કે સૂચવવાની જરૂર નથી વાગી

આપણે દેશમા એમ નથી મન્યુ આપણે 'રાષ્ટ્રીય' વિશેષજી વાપરીએ છીએ તે, ઇચ્છા આદિ દેશો જેમ, નકામું કે કાવતુ વધારેનું નથી આપણે તે દ્વારા એક નિશેષ વિચાર—એક ચોક્કસ જ્ઞાન મતાનવા ચાહીએ છીએ તેના વાચક તરીકે 'રાષ્ટ્રીય' પદ આપણે મૂકીએ છીએ આમ કેમ કરીએ છીએ તે તપાસવા જતા આપણને 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ'નો અર્થ વધારે નિશ્ચય થાય છે અને તેનું ન્હોતું શામા રહેતું છે તે મરોનર મહાર તરી આવે છે

કેવલા ૧૦૦-૧૫૦ રસ એટલે દિવનો મિલિટ રાજ્યકાગ આ રાજ્ય પરત્વી હતું પોતાના દેશના દિતમા તે રાજ્યને તે પ્રજા અનનતી હતી તેણે રાજ્યમર્તા તરીકે આ દેશમા કેળવણીનું ખાતુ પણ નતાન્યુ અને અમુક ઢમે દેશના શિક્ષણનું તન હિનું કયું અને મનકમે પ્તિનન્યુ આ તવ આપણી પ્રજાને રાષ્ટ્રીય ન લાગ્યું ક્યાક ને ક્યાક તેમા ઝિજ્ઞે નાગ્યા જ મ્ત્રી તેથી કરીને એ તનથી જુદા શિક્ષણને જ્ઞાન મતાનવાને માટે અને શિમજીમા તેના જે પ્રયોગ કરાયા તેમના વાચ તરીકે 'રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ' એવો સબ્દપ્રયોગ જરૂરી મન્યો અને તેથી તે ચાલો આજે પણ એ જ અર્થમા હતું

આપણે તેને વાપરીએ છીએ માફી, ખરું જોતા, કોર્ટ પણ સ્વતંત્ર દેશ પોતાની પ્રજાને માટે જે કેળવણી યોજે, તે તેની રાષ્ટ્રીય કેળવણી જ છે ત્યાં તેથી જુદી એવી ‘રાષ્ટ્રીય’ કેળવણી યોજવાની કે વિચારવાની હોય નહીં, — એવો સમય ત્યાં રહેતો નથી તે દેશ તેની હરકોઈ પ્રવૃત્તિ રાષ્ટ્રહિત જોઈને યોજે, એટલે તે આપોઆપ રાષ્ટ્રીય જ મને પરંતુ આપણે ત્યાં પરરાજ્ય હોવાથી, તેમ ન બન્યું જે બધું વિચારાતું થયું, તે આપણા રાષ્ટ્રના દિલની નિર્બેળ દૃષ્ટિએ ન થયું તેથી તેમ કરવાની જુદી જરૂર જાગી, અને તે કારણે ‘રાષ્ટ્રીય કેળવણી’ એ દેશનું એક રચનાકાર્ય બન્યું.

આ રીતે જોતા ત્યારે આપણને, આજની ચર્ચાને માટે, રાષ્ટ્રીય કેળવણીની કામચલાઉ બાબતો મળી રહે છે રાષ્ટ્રીય કેળવણી એટલે કેવળ સૈદ્ધાંત દરમિયાન, રાષ્ટ્રના સાચા મક્કરને સાધનાના હેતુથી ચાલેલી શિક્ષણ અંગેની પ્રગતીય વિચારણા અને તદ્દનુસારના નામો તેના ઇતિહાસ આપણે જોનારો છો.

એટલે પહેલું આપણે એ સ્પષ્ટ સમજીને ચાલનારું છે કે, રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો વિચાર દિલમાં પરરાજ્યને કારણે તેના શિક્ષણ નિવસાય પર જે અસર થઈ, તે મુજબ સ્થિતિઆથી અને તેને નીધે ઉદ્ભવ્યો છે એનો વિકાસ ક્યા ક્યા તબક્કાઓમાં થયો છે તે જોઈશું એક રીતે જોઈએ તો, એ આખી વસ્તુ સરકારી કે અંગ્રેજ કેળવણીની રાષ્ટ્રે કરેલી વિવેચના અને સુધારણાના પ્રયત્ન રૂપે રહેતી છે એમ કહી શકાય.

(૨)

પ્રારંભકાળની વિચારણા

ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કંપની ૧૮૧૮ સુધી વેપાર અને તે અર્થે રાજ-કારભાર ઉપરાંત બીજી ત્રીજી વાતમાં પડતી નહોતી શિક્ષણમાં તેનું પહેલું ખ્યાન ગયું તે આ કાળમાં વિલાયતમાં ઉદ્ભવતાં સુધારકોને નીધે તેમજો જાણ્યાનું કે, દિલમાં આપણે વેપાર કરી ખર્ચાએ એ મસ

નથી, તે પ્રગ્નના શિક્ષણનો પણ ખ્યાલ રાખવો જોઈએ આમાથી વાર્ષિક ૧ લાખ જેટલી મોટી રકમ તે ખાતે ખર્ચવી, એમ (વહુ કરીને ૧૮૨૩ના તેના પટામા) કનમ નખાઈ દસ વરસ સુધી તે વિશે ઝાઝું થયું નહીં ૧૮૩૩ના નવા પટા વખતે ફરી તે યાદ આવ્યું અને આ દિશામા વિચાર શરૂ થયો કે, આ રકમ શિક્ષણ અથવા શી રીતે રામા ખર્ચવી ?

આ કાળ એટલે રાજા રામમોહન રાયનો યુગ ત્યારથી જે વિચારણા શરૂ થઈ તે કેઠ આજ ગાંધીજીના યુગ સુધી ચાલી તેથી આ ઇતિહાસને ‘ રાજા રામમોહન ગયથી ગાંધી ’ એવું મથાણું પણ આપીએ તો અમર્યાદ થાય કેમ કે, અને પુરુષો સમર્થ કેળવણીમારો પણ હતા, જેકે ધધાદાગી શિક્ષક તેઓ નહોતા મનેએ પોતપોતાના જમાનામા સમજ રાષ્ટ્રની સ્થિતિ, ગતિ તથા નિઝાસનો વિચાર કરીને, તે તે સમયને અનુરૂપ પોતાના નિર્ણયો તીધા અને શિક્ષણનો વિચાર રમૂ કરી છે

રાજા રામમોહન રાય જ્ઞાતિ તથા પ્રકૃતિએ કરીને પતિત નિહાન હતા જ્ઞાનોપાસના એમના જનનની અખડ સાધના હતી તેમણે જોયું કે, દેશની પ્રજાએ તે પોતાની પ્રગતિ કરતા રહેવું હોય, તો નહીં વિદ્યાકળાઓનું સપાળ ચાલુ રહેવું ઘટે તેથી નહીં વિદ્યા તરીકે અંગ્રેજી ભાષા અને તે દ્વારા મળતા નવા જ્ઞાનને એમણે માન્ય રાખ્યા દેશમા ફારસી અરબી તથા સંસ્કૃત ઉપરાંત એક નહીં ભાષાના જ્ઞાનભંડારની ચાલી દો હાથ કરી જોઈએ આ એનો નૂળ વિચાર હતો આમ કરીને તેમને દેશના ચાલુ શિક્ષણમા એક નવો વિચાર ઉમેર્યો, અને એ જમાણે અંગ્રેજી ભાષાને તેમા સ્થાન મળ્યું એમા એમની સમજ રાષ્ટ્રના શિક્ષણના પ્રસાદમા નહીં કીમતી વસ્તુ ઉમેરવાની હતી અને એ રીતે એ વસ્તુ રાષ્ટ્રીય હતી

પણ આ ઉમેરો નહીં જ પ્રજાની પેદા કરનારો નીચડો પ્રગ્નના શિક્ષણ-પ્રસાદને એનાથી એવો વળાંક મળ્યો કે જોને લઈને ‘ રાષ્ટ્રીય ’

શિક્ષણનો સ્વતંત્ર અને અલગ વિચાર આપણી પ્રજાને કરવાની જરૂર પડી આ શુદ્ધ વિચારની અદર રાજ્યસ્તાંભોની દૃષ્ટિએ અને રીતિઓએ મળી તેની શુદ્ધતાને કથાય કાઢી મૂકી

રાજ્ય રામમોહન રાયની આ નવી મૂલ્યનાથી વિચારવાને માટે બે પ્રશ્નો નાખ્યા —

૧ આ અંગ્રેજ વિદ્યા લેતી ?

૨ લેતી તો કઈ ભાષા મારફત ?

નિર્ણય થયો કે, નહીં વિદ્યા તો લેતી. આ દેશમાં વિદ્યાનો કદી ખલિબકાર થયો નથી પરંતુ તે વિદ્યા અંગ્રેજી ભાષા મારફતે લેતી, એમ ઠરાવ્યું

આજે સાફ જણાય છે કે, પરભાષાના માધ્યમની આ મોટી મૂન થઈ આ એક જૂલે આપણી પ્રજાના વિજ્ઞાસને પારાવાર નુકસાન કર્યું છે પણ એની ચર્ચા અહીં અરથાને ગણાય એટલું માત્ર નોંધવું જોઈએ કે, રાષ્ટ્રના શિક્ષણમાં સરકાર તેની રીતે હવે દાખલ થાય છે, અને એ રીતે હિંદમાં ‘સરકારી શિક્ષણ’ જેવું નવું મિશ્ર શરૂ થાય છે, જેની તુલનામાં અને સુધારણા કે પુર્તિ રૂપે પ્રજામાં ‘રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ’ પે. ડરવાના પ્રજાને માટે કારણ જન્મે છે હિંદની સારસ્વતિ પ્રણાલીમાં ‘સરકારી’ શિક્ષણ જેવી વસ્તુ કદાચ પહેલી વાર દાખલ થઈ તેની સાથે પ્રજાકીય કે રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનો પણ અમગ પ્રવાહ આપોઆપ જન્મે. તેના દિના તથા હેતુ સમજના જેવા છે

ઉપર જેને ‘સરકારી’ શિક્ષણ કહેતે વર્ણવ્યું છે, તેનો પ્રારંભ ૧૮૫૭થી ગણીએ તો ચાલે ૧૮૩૦ નાદ ગાંધી રામમોહન રાયે જે પ્રયાણ કરવામાં અંગ્રેજ કંપનીને પોતાના કીમતી મતનું સમર્થનનાળ આપ્યું, તે ચીજે ૧૮૫૭ સુધીમાં પોતાનું રૂપ પકડી લીધું અને બીજે વરને દેહની પ્રથમ અંગ્રેજી યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના કર્મ

આ નવપ્રયાણ હિંદની ચાલતી આવેતી રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપ્રણાલીમાં એક નવા ઉમેરા તરીકે હતું, એ લક્ષમાં રાખતું જોઈએ રામમોહન રાયને મન, એમાં કોઈ નવી દિશા પકડવાપણું નહોતું. તે તો એક

નવા વિદ્યાર્થીઓને અનકાચ જોઈ તેને દેવના વિદ્યાપુરુષાર્થમા સ્થાન આપે છે, એમ સમજ્યા હતા પરંતુ કાળગમે કરીને એ બુદ્ધ નીવડ્યું, અને તેથી કરીને તેને 'અરકાગી' કહેવાની જરૂર લાગી, જેથી સાચું રાષ્ટ્રીય શિક્ષક તેનાથી અનન્ય ગતારી રહાય.

૨

નવા બંજોની અસર

(૧)

કેળવણી રાષ્ટ્રીય છે એનો અર્થ એ કે, રાષ્ટ્રના મમમ પુરુષાર્થને તે પોષે, તેને આગળ લે તથા ખીવવે, રાષ્ટ્રના આખા જીવનમા એરી જોતપોત તે હોતી જોઈએ દિલના એ પ્રકારની વસ્તુ હતી, તેમા અંગ્રેજ રાજકાગમા નવું પ્રવાલ્ય થયું, એ આપણે જોયું

ઇતિહાસકારો જણાવે છે કે, આ નવપ્રવાલ્ય પૂર્વે દિલની જનતા મોટે ભાગે વાવતા લખતા લીખી લેતી, તેને સારું જામેગામ તળપદી વ્યવસ્થા હતી તેના અર્થ માટે લોકોએ પોતાની હમે ન હોમસ્ત કયો હતો, જે સરકારી નહોતો, ગામલોકો પોતાના સામાજિક આર્થ પ્રમાણે પોતે તે કરતા હતા દૂનરઉલોગ લીખના માટે પણ પગ પરીપૂ પદ્ધતિ ચાલતી હતી કારીગર પામે ગદી કામ કરતા કરતા હોકાઓ તે લીખી લેતા આમા નાતજન અને વજોના ખ્યાન વજાએના હતા, જે ખરું જોઈએ કે, આખી વસ્તુ તે કાળના સમાજના એ જીવત માગ તરફિ અતર્ગત હતી ઉચ્ચ શિક્ષણ માટે પણ જોગનાઈ હતી તેને માટેના જાણીતા વિદ્યાર્થીઓ હતા, જ્યાં જઈને વિદ્યાર્થીઓ મણતા એના અર્થની વ્યવસ્થા પણ તળપદી હતી, જે નાતજાનીન ડોતી, જે રાજ્ય તેને હમેલ મદદ કરતું આ વ્યવસ્થાની સાથે મામ-આપતની આપણી ગ્રામીન વસ્તુ વજાએની હતી તે કે, કેળવણી માટે જનતાએ પોતાની પ્રથા પોષી હતી, જેના પાયામા સાદી સાર્વજિક સાધમિક શિક્ષણની વ્યવસ્થા પ્રખ્યાતી ધોરણે રહેતી હતી

આ આખી વ્યવસ્થા પર ૧૮-૧૯ મા સૈકાના નવમા વરસોના રાજ્યપત્રાને લખીને માફી અસર જરૂર થઈ હતી તેનું માળખું પીઆયુ હશે, છતાં મૂળ સ્વરૂપે તે કાયમ હતું અને તેનો પાયો લોકોની પોતાની અદર હોવાથી અને તેમના પોતાના દ્વારા એ તન નહતું હોવાથી, તે કામ હતું હતું હિંદની આમવ્યવસ્થામાં તે રોપાયેલું હોઈને તેના મૂળમાં તુલસાત ન પહોંચી શક્યું

(૨)

અગ્રેજી રાજ્યકાળ આવતા જે જે ત્રણેક નરી વસ્તુઓ થઈ તે આ —

૧ પરરાજ્યે જે ત્રણ જિલ્લો કર્યું તેમાં ૧૮૫૭ સુધીમાં હિંદની આમવ્યવસ્થાને કંટાળે પડ્યો

૨ મોગન મરઠાની સામંતશાહી લશ્કર-પદ્ધતિ જઈને ખડી હોજની અગ્રેજી જાવણીપદ્ધતિ આપવાથી, લશ્કરી વર્ગોમાં ભારે બેકારી આવી કુદ્દ એક આડ ઉદ્યોગ હતો તે આમ મળી જવાથી, સમાજની લશ્કરી પરજો ખેતી પર જઈ પડી

૩ અગ્રેજી વેપારને લઈને દેશના ઉદ્યોગધંધા તુટના લાગ્યા, તે પણ બેકારીની દશામાં ઉમેરો કરનારું નીચણ તથા તેણે લોકોની વર્ણવ્યવસ્થા પણ આધીપાછી કરે તેણે કારણ પેદા કર્યું

જેમ કે, લશ્કરી પરજો જ નહીં પણ રાજ્યહીનરી તથા નદોમસ્તના કામોમાં પેદાશર કારણારુ કરનારી નાતજનતો કે વણે નવાં રાજ્યમાં શુ કરે ?

આથી, વેપારીનર્મ રાજ્યહીનરી વર્ગ અગ્રેજી કંપનીના આક્રમિયા, દવાલ, મુનશી, પટવારી, દારેગા-કોન્યા, કાવુલગો, ઇન્નું જે કામ મળે, તેમાં જવા લાગ્યા તેને અગે લાગ્યા, લાગ્યા, ઇન્નામ, ખેટમોગાદ ઇન્નું રીતો અગ્રેજી વહીવટમાં પણ ચાલુ થઈ માત્ર એ બધું આતુ કંપની સરકારને સીધું ન નહીં તેમ આવે, તો વાધો નહીં આ રિધતિ

આખા અંગ્રેજી ગાજ્યકામ દરમિયાન ચાતુ રહી છે, જે દરે સ્વરાજ્યના નીકરી કેમ કરીને, તેની ચિંતા કરીએ છીએ

(૩)

મર ૧૨ વડે કરેના શિક્ષણ અંગેના નિર્ણયો આ પ્રાર્થના સામાજિક સૂચિકામાં રાખાયા સરકારે જાહેર કર્યા છે,

૧ રાજ્યનીચે અંગ્રેજીમાં ચાલતે આથી નીકરી માટે તે બાંની નીચે બની થઈ

૨ અંગ્રેજી વિદ્યાઓ ઉચ્ચ અને ઉમદા છે, તેથી તે શિક્ષણમાં મુખ્ય મને આમ શિક્ષણી કેળવણી અમર સ્થાને ઉપર મેરી અને તે ધરાવનારા અંગ્રેજી બોલે અને જે હિંદીઓ હતા તેમ સમાજમાં ઉપરના દરજ્જાના થતા મળ્યા અંગ્રેજી પ્રજાએ “ગોરાનો ગુજાર” જેને કહેવામાં આવે છે તે પ્રકારે કરી એનો આદિ આચાર્ય મેં જોયે મહાત્મા, જેણે વગર જોયે જાણે હિંદી વિદ્યાઓને વિશે મત આપવાનું બાહ્ય મધ્ય અને અજ્ઞાનમાં લેમને દબી કાઢી અને

૩ એમ મનાયું છે, નવી વિદ્યાઓ દેવની બાલ્યો દ્વારા લેખિમાં જોવાની જો અને આપુ વિદ્યા પ્રજાને માટે એ રસ મળી જશે.

(૪)

આ નવા શિક્ષણ માટે જે નવા જોવામાં તેનો મુખ્ય મત ૧૮૫૪ થી ૧૮૫૮ સુધીમાં નિમિત્ત અને રાજ્યના પશ્ચિમથી તેના મુખ્ય મિત્ર આ મતો —

૧ રાજ્ય નિષ્ઠા અભ્યાસક્રમ

૨ સરકારી નાણાની મલ્લનીતિ અને તે અનુસારની સરકારી મ ને જોયે તે શિક્ષણ પર —

૩ સરકારનો મત ૧૮૫૭ ના જાણવા પડી રાજ્યનો ઉદ્દેશ એ સર્વ નો હોય છે, ફરી આવો જાણવો ફરી ન નીચે એવો

પદોમસ્ત ગોઠવવો ના શિક્ષણની ગોઠવણમાં રાજ્યની વફાદારી એક તેની મૂળ વસ્તુ મની

(૫)

આ ના નિયમો અને નવી યુનિવર્સિટીઓની કાર્યપ્રણાલી તથા ઉદ્દેશને લઈને, પ્રજામાં નવું શિક્ષણ ઉત્તરનાને બદલે તેના જીવન-પ્રસાદમાં એક છૂટું પહેલું પડી ગયું તેને માટે ઉપમા આપુ તો, કહો કે હિંદના શિક્ષણશરીરમાં આ નવું શિક્ષણ તેના ‘અદરે અગ’ જેવું જ રહ્યું પરિણામે જૂનું શિક્ષણ સુકાના લાગ્યું પરપરીણ ઉચ્ચ શિક્ષણ પડિતો અને મૌનપીઓનું કામ મન્યુ, કે જેમની કદર રહી નહીં એક પિંડરસન કે જો-સ અઠગ સસ્કૃત શાસ્ત્રી કરતા બહુમાનને પાત્ર થયો પરિણામે જૂના સસ્કારભગ્ગરોમાંથી જીવનરસનું સિંચન કુ ધીમે ધીમે મધ થતું ગયું, અને નવા અગ્રેજી ભાષાથી મળતા ન નિતાન મુખ્ય મન્યા પ્રજાની કેળવણી એક જીવંત પ્રિયસની તુ છે, એ જુલાયુ અને જે થયું તે વિષે તેનો અગ્રેજી ઈતિહાસકાર લુ લખે છે,

હિંદીઓના માનસનો પૂર્વ હિંદીસ જીવનમાં સ્થાં વિના, તેને કેળવવાનું કામ હિંદના શિક્ષણે ઉપાડ્યું તેને મન બધાના માનસ સરખા હતા, કેમ કે તે સોમા કોઈ પાસે પ્રશ્નમની માહિતી નહોતી, એટલે એ બધા એ પરત્વે સરખા જ પાસી હોઈ ભરવાના પાત્ર હતા ઉચ્ચમાં જે ‘જીર્જીવ હનુ કે સંસ્કૃતિક હનુ તે હિંદમાય તેવું હોણુ નેહંએ અને તે ને જોર જળરસ્તીથી રબ્દુ ઠરાય તો જમશે તે સારુ કોઈ પ્રકૃતિની ખસ દગી સ્વયાં બાળતમા ઉચ્ચાટ સ્વચાની જરૂર નથી વિલાયતથી ગો ય પ્રકારની માહિતી પૂરતા જવામાં આણો એટલે ભરવાના પાત્રો તરત ભરાઈ જ રહેશે

આજ સુધી આ જ ભાષાથી કામ ચાલ્યું ત્રિટિય યુનિવર્સિટીઓમાં ચલી વિચારણા, વિદ્યાઓ, તથા અથો છં તૈયાર માલ અહીં આન્યા કર્યો, અને એનો વિદ્યાન્યાપાર જ ચાલ્યા કર્યો પગિણામે,

અમારા જીવનમાં વિગતો જગ તેટલા પ્રમાણમાં અને તેના પ્રકારો જ મર્યાદિત થઈ ગયું

એટલું જ નહીં, તેની અસર ખીજી અનેક રીતે પડી. તેના કાસ કાસથી તે શિક્ષણમાં જે મદદગારી કે પાયાગત બજારો કરી, તે તરત ઉપર તરી આવે છે. એનું કારણ વર્ણન કરીએ તો તેના બાંહે બોધક અને રસિક નિદાસ છે, પ્રગ્નઓના વાતરમાં કાન કરતા બોલોનું મુદ્દર વિવેચન એમાંથી આપણને મળે. એમાં કન્યા વગર, સારસ્વ કેટલાક મુદ્દા સદરદ્દુ દતિદાસકાર મેંધુના શબ્દોમાં જ ઉતારવા કીક મને :—

“દિલ્લી બૌદ્ધિક તથા રાજીય પ્રવૃત્તિને નાદેના નરતા દિલી સંવૃત્તિને સારુ આપણા શિક્ષણે ધણુ જોણુ કર્યું છે. આપણી સાચા તથા ગરબે વરદ્દ દિક નજર કરે છે તે જીવન-નિર્વાહને અર્થ; સુખી જીવનના મત્રને નાદે તે ખીજી વરદ્દ જુએ છે.

“૨. પગેથી સરુતિ પ્રથે ભાવનાની બિમ્બે તેની સાને ઠકે છે, તેથી તેને બેગવાને માટે લોકમાનસની અવુક્તિ જુમિ ન મળે શકે.

“૩. દિલ્લી અક્રિત્વ કે અમત્ર જીવન પર, જે શિક્ષણ ધમબજથી પ્રભાવિત ન હોય, તેવા શિક્ષણની નિકળી અસર ભાગે જ પડશે. . . .” (પા. ૪).

આ ઉપરાંત, નવું શિક્ષણતંત્ર જે પેદા થયું તેને વર્ધનને બન્યું એમ કે,

“આપણી (અમેજી) દિલ્લી શિક્ષણપદ્ધતિની લગના કસાયેડો શિક્ષક દાયના તેની નિયમબોથી લાઈને આવે છે તેને માટે કોઈ પ્રલાની કે ‘અધિખાન કાયદો’ છે નહીં. નિયમ સમયે તેણે અમુક ‘પાકો’ બની મોકલવા, અમુક નિયમો પાઠવા, પરીક્ષાઓ આવે તેના અમુક દાખા પાઠવા યથાના મેજવવા, અને નિરીક્ષક, કે જે ટુનાય થા ખેંગ કરતા નિયમસર આવે છે, કે જેણે કોઈ નિનિદોમાં ખાવરી કરી લેવાની હોય છે કે, કોઈ નિયમ વાંચ્યો નથી અને પ્રત્યક્ષ કાર્કક થવા કરે છે. આવી

પ્રથામાથી ઝિગ, આર્નોલ્ડ, કે સેન્સન જેવા (સ્વતંત્ર કેળવણીકારા) નીની આસ્પત્રી આશા રોગકા છે એ પ્રથા હિંદમાં ચાલુ કે કબીર કે હાજીર પેદા નહીં કરે' (પા ૭૨)

કેળવણીના એક વિધાયક બળ તરીકે વ્યક્તિત્વ કામ કરે તેની તક આ પ્રથા આપતી જ નથી. આ કુ રીતે કે વ્યક્તિત્વ ને હોય તે શાળાની બહાર રહેડુ નેઈએ (પા ૭૩)

આમ મીશ્ર અનેક વસ્તુઓ ઉમેરી સકાય પરંતુ સારરૂપે નેઈએ તો નવા પ્રસાદના કેટલાક મુખ્ય લક્ષણો ઉપર આવી ગયા છે એક ખામત નોંધવાની ગટે છે

(૬)

શિક્ષણ કેળવ સરકાર પોતે જ આપે એમ નથી, પણ જે-સરકારી સંસ્થાઓ તે કામ કરે, તેને સરકાર મદદ આપે, તેના નિયમથી તત્ર આદ્યુ આથી ખાનગી સાદસતે સ્થાન મળ્યુ તેના લાલ ખ્રિસ્તી મિશનરોએ લેના માગ્યો અગ્રેષ્ઠ કેળવણીને હિંદમાં ચલાવનામા આ રીતે, તેમણે પોતાનો કાલો આપના માગ્યો, જે આજ સુધી ચાલે છે એમ જ પડી હિંદી સંસ્થાઓ પણ તેમા પડના લાગી અને લોકોને નરી વિદ્યા આપતી શરૂ કરી, જે મગાગમા તથા મુમર્દ મદદાર એ તથા મુખ્ય અગ્રેષ્ઠ કેળવણી સ્થળોએ જોના મળે છે ઉપર બતવી તે વ્યાખ્યા મુજબની રાષ્ટ્રીય કેળવણીના પ્રવૃત્તો આમાથી શરૂ થયા

ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રશ્ન

આપણા દેશને સાચું સ્વાતંત્ર્ય અને સાચી જાગૃત્તી દાસન થતા, શાળાઓમાં ધાર્મિક કેળવણીનો પ્રશ્ન, પડેના નથી નહોતો તેટલો આજની આવસાનો છે વસ્તુતઃજે. બુદ્ધિસંપત્તિની દેવી કૃપાના અગાધિના સૈદ્ધાંતોમાંથી જન્મેલા, ગયા મહાકુદ્ધ રખતના ઇશ્વરહીન યત્નદેશદે જગતભરમાં માણુનોના હૃદયોને પ્રભુમ્થ કરી નૂકાને એ જ્ઞાન કરાવ્યું છે કે, આપણા ધાર્મિક તેમ જ સામુદાયિક જીવનની દોરવણી અને વાસન માટે માત્ર બુદ્ધિ કરતા કંઈક વિશેષની જરૂર છે હિંદુસ્તાનના આપણે લોકો યહુ ધાર્મિક જીવનના ગણ્યર્થએ હીએ, અને આપણને કોઈ કોઈ તાર એતવામાં પણ આવે છે કે, શાળાઓમાં ધાર્મિક કેળવણી પ્રત્યે બેદરકાર રહેવાથી આપણે આપણા પ્રજાકીય જીવનના આત્માને ગંભીર હાનિ પહોંચાડીશું.

દિલ્લી સરકારના કેળવણીપ્રધાન મૌનાના સાહેબ જેવાએ પણ આ પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો છે ૧૮૮૮ના જાન્યુઆરી માસની અધ્યત્થ દિલ્હીમાં બંગામાં આવેલી કેન્દ્રીય સનાહકાર મંડળની ૧૪મી બેઠકને પ્રયોધીતે બોલતા તેમણે જણાવ્યું હતું

“તમે સી જણો છો કે ધાર્મિક કેળવણી આપવા બાબત ૧૯માં સેક્યુલર સરકારની કહેવાતી ઈજિપ્ત કથારનુષ વકર રુમાની બેઠ છે પ્રથમ મહાકુદ્ધ પડી પણ એ વિષે એક નવી જ સમજ ઊભવા તા હી અને આ બીજા મહાકુદ્ધને અતે જણી થયેલી બૌદ્ધિ કથારિએ તો તેને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપી દીધું છે પહેલા એમ માનવામાં આવતું કે, ધર્મ બાળકના સ્વતંત્ર બૌદ્ધિક વિકાસમાં આડે આવે પણ હવે એ કથાર કરવામાં આવે છે કે, ધાર્મિક કેળવણીનો સદતર ત્યાગ થઈ રહ્યો

નહી. તે સમયની કેળવણીમાં એ તત્વનો અભાવ હોય, તો નૈતિક નુસોની દ્રષ્ટી જ દૃઢ ન રહે, કે માનસને માર્ગે ચાર્ચ થનુ ધડતર જ ન સમને તમે સૌ એ વાત બાહ્ય હોવા બેઈએ કે, રશિયાને ઉડ્યા મહાસુદ્ધ દરમ્યાન પોતાની વિચારસરણી તણ દેવી પગ દત્તી. ઉચ્ચેન્ડની ખ્રિસ્તિ સરદારને ૧૯૧૮ની સાલના પોતાના ૧૪૦૫૫ પદ્ધતિ સુધારની પડી હતી.

“અજબત, પરદેશી સરદારને તો ધાર્મિક કેળવણીની ખાખતમાથી પોતાની નતને અગ્રી રાખવી પડી હતી, પરંતુ રાષ્ટ્રીય સંદાર આ જવાબદારી ઉઠાવવામાથી ખસી જઈ શકે નહી. ખેલના ઉમતા માનસને થોડા માર્ગે પડા એ તેની પ્રાથમિક ફરજ છે. હિંદુતાનમાં આપણે ધર્મ વિનાનુ બૌદ્ધિક જોખુ ઝેરુ કની રાખીએ નહી.”

સ્વામાનિક રીતે જ આ બાબતે આપણી રાષ્ટ્રીય કેળવણીના આ અગત્યના પ્રશ્ન ઉપર ચર્ચા ઊભી કરી છે પરંતુ મને ડર છે કે, તેની ગંભીરતા અને અગ્ર્ય પૂરતા પ્રમાણમાં પિછાનવામાં નથી આવી

દરેક જણ જાણે છે કે, અંગ્રેજ રાજ્ય સામે ૪ સ ૧૮૫૭માં આપણા કોકોને નળવો કરવા પ્રેરનારા કારણોમાનુ એક એ હતુ કે, પરદેશી ખ્રિસ્તી રાજકર્તાઓ તેમને વટલાવીને ખ્રિસ્તી બનાવી મુદ્દશે એવો તેમને કારમો ડર લાગ્યો હતો એ કારણે જ રાણીના હઠેરામાં તે વખતે આપણને ચોક્કસ ખાતરી આપનામાં આવી હતી કે, આપણી ધાર્મિક તેમ જ ક્રિયાકાંડને લગતી માન્યતાઓ કે આચારોમાં દૃઢી દખન કરનામાં નહી આવે તેની પછી તરત જ સ્થાપવામાં આવેલી અંગ્રેજ કેળવણી પદ્ધતિએ હઠેરાની તે વાતને શાળાઓમાં ધાર્મિક કેળવણી જ ન આપનાના અર્થમાં અપનાવી લીધી, જોડે, તેણે કેમી ધોરણે શાળાઓના વિભાગ તો પાડ્યા હતાદો એ હતો કે, કોઈ પણ એક ધર્મના ક્રિયાકાંડને કે સાપ્રદાયિક સિદ્ધાંતોને સરકારી શાળાઓમાં રીખનામાં કે અનુસરવામાં ન આવે પરંતુ ધાર્મિક કેળવણીનો અર્થ માન ક્રિયાકાંડ કે તેનુ આચરણ જ નથી ખરી રીતે,

ત્યારે પણ ધાર્મિક કેળવણીની અમુક સીમારસમા આવે છે ત્યારે, માણુમના બિઝમા બિઝ સ્કલને બહાર ખેંચી લાવી તેને માનવ છાત્ર અને પુરુષાર્થની વિવિધ બુદ્ધિમત્તોએ વ્યાપક કરી નાંખે જ તેને ઇચ્છામા આવે છે આપણા વ્યક્તિત્વનું તે એક વચ્ચે મૂળતત્ત્વ છે તેની ઉપેક્ષા કરીએ તો આપણુ નિઃશક્તિ વિગ્રહિત - વિચ્છિન્ન જ થઈ જાય તેના કોઈ પુરાવાની જરૂર હોય તો હું આપણા દેશની ઇતિહાસિક કહેવાતી અગ્રેજ કેળવણીથી આવેના પરિણામનો દાખલો જ દાઢ તેના કેવલ કે સમર્થ અવેધોના જ અભિપ્રાયો બહી ઉતારુ છું.

હિન્દુસ્તાનમા અગ્રેજ કેળવણીનો ઇતિહાસકાર આર્થર મેથુ પોતાના પુસ્તક એજ્યુકેશન ઓફ ઇન્ડિયા મા આ પ્રમાણે જણાવે છે

નોંધનીય સાધન તરીકે વ્યાપક વિદ્યાતક પ્રીત અને ઇતરાછના રાજા જેમા નમ્ય છે તેવા રાજામાર તરીકે આપ ની જગ્યાએ સૌને એ કથા છે ૧૨મી સદી તુર્કી પહોચવાની કે વિધાયક નિશ્ચિતા મૂળ ઉપર અસર પહોચાડવાની તેની નિષ્ફળતા વડે તેણે બને ધર્મોની વિરોધી દયોમા પહેચી નાખ્યા છે (૫૫ ૫૩)

મીઠા અનુસંધાનમા તે જ લેખક જણાવે છે

ધર્મની બાબતમા આવશ્યક રીતે વલ્લ્ય - અર્થ ની સહેવા જગ્યા સરકારની કેળવ પ્રીતી પદ્ધતિ સાથે એકરૂપતા થવાથી, તે પદ્ધતિમાથી ધાર્મિક દ્રષ્ટિ તુરખી અને દરમ દૂર થયા છે વ્યા એની ઉપર કેળવ પ્રીતે સારા થા નરસા મારે જે હોયના છવન વલ્લ્ય ધાર્મિક ક્ષતિવાળા છે તેઓમા મિથ્યા અને અપ્રતીતિકર બનાવી મૂકી છે એ વાત ઉપર અગાઉ બાર મૂકવા છે (સર ૫ ૧૭)

હિન્દમા ખ્રિસ્તી ઉન્નવ ગિરાતી માનવનું મિલન કે જેના પ્રમુખ મેનિયન મેનજના ત્રિનિષ્પાત મે ની તિ સ દના, તેના અવેવાનમાં જણા યુ છે

‘ ઉન્નવ સો વપના વિકાસકુ કુટ પરિચામ એ આગુ છે કે નાવ વલ્લ્ય પુરણા થયા ઉપર સરમની નોંધરિયાતો વચ્ચે દાખરો

૧૭૬૧૨ ડીએ, વેપારીઓ, ઉદ્યોગપતિઓ, નાણાવટીઓ વગેરેનો બનેલો સંઘેની ધનિક વર્ગ એવો થયો છે, જો ધર્મમંડળના સભ્યો - પાદરીઓ - નો કોઈ વર્ગ એવો થયો નથી, — સિવાય કે, રાષ્ટ્રીયતાના પે।બરોને તે વર્ગમાં ગણવામાં આવે” (પૃ. ૭૬)

બેનિયનના ત્રિવિધપાત્રના અહેવાલે કરેલા ત્રીન અને સમોદ કટાક્ષ તરફ તું ચાચવું ધ્યાન બેનુ છું. ઉપરાંત, તું તેને બીજી એક બીના પણ લક્ષમાં રાખવાની વિનંતિ કરું છું કે, છેવું અર્થ” સૈકું, અને તેથી પણ વધુ સમય દરમ્યાન આપણા રાષ્ટ્રીય નેતાઓએ રાષ્ટ્રીય કેળવણી આપવા અંગે કરેલા વગભગ બધા પ્રયાસોમાં એક મા બીજા પ્રકારે નીતિ અને ધર્મનું શિક્ષણ આપવા તરફ દુર્લભ કરવામાં આવ્યું નહોતું અને ખરેખર તથા વસ્તુતાએ પણ તેઓ જીવન અને ધર્મ (કે જે ધર્મ જ્વતન વિકાસના સૌ કોઈના જન્મસિદ્ધ હકને સપાદન કરવાને લગતો હતો, તે) વિશેના પ્રાણુવાન દષ્ટિબિંદુના પેગનરો જ હતા. તે માટે તેમને હિંદી વ્યક્તિત્વને તેના અતરતમ બિગ્રાહ્યમાથી ચેતનનત્વ કરવાનું હતું. અને એકવે ધર્મ જ તેમ કરવા માટેનું પૂરતી તાકાતનાળું બધ છે આર્થર મેથ્યુએ પોતાના પુસ્તકમાં યથાર્થ જ નોંધ્યું છે કે,

“ધર્મ પડે પ્રાણુવાન ન બનેલી એવી કોઈ કળવાની સમગ્રપણે હિંદી વ્યક્તિત્વ અને જીવન ઉપર ઘેરી અસર નહીં પાડી શકે પ્રજાતિનો વિરોધ કરનારા બળેને એવો ધર્મ જ રોષી કે વાળી શકે, કે જે ધર્મ તેઓ જન્મના ઉપર તાત્કાલ મારે આધાર રાખે છે, તેમના કરતા વધુ પ્રાણુવાન હોય” (સદર પૃ ૪)

એટલું લગભગ રાખે છે, સહેરી ધનિક વર્ગ લગભગ એક જુદી નાત જેવો જ, તથા આપણા પરદેશી રાજકર્તાઓનો મજાતિયો કે આધિયો ૪ મની રહ્યો હતો તે મનેએ પોતપોતાની જુદી જુદી રીતે, શિક્ષણમાથી ધર્મને નાકાત રાખવાનું કબૂલ રાખ્યું હતું પરદેશી રાજકર્તાઓ પાસે તો દેશના જુદા જુદા ધર્મો અને સપ્રદાયોનું ઉધાડું બહાનું હતું. અને પેસોટકો તથા હેલો — પ્રતિજ્ઞાની બાગવતમાં સધર ૨૧-૧૦

ખતેલા ભણેલા વર્ગે એ માટે પોતે નવા લીખેલા ૧૮મી સદીના
પાશ્ચાત્ય બુદ્ધિવાદમાંથી કાનતુ કાઢવું તુમાખીબેર મોખી રીતુ હતુ
એ લોકો જ આજે પણ ખોલનાલાલાગા છે પરતુ સ્વાતંત્ર્ય આનતા
તેઓમા પણ જિંડા ખગમગાટ જાગ્યો છે પાકિસ્તાનના ૪૦મે એ
નર્મમા પણ એમવાગ વિજાગે પાડી દીધા છે— એ એક ગદસપૂર્ણ
ધરના છે તથા ગાંધીજીની મોઝાગી હયા એ એક એની અતર ઉદ્ધારી
નાખનાગી ખીના છે, કે જે ઉપર આપણુ સૌએ વહુી મળીર વિચારણા
કરવી ધટે છે ધર્મ ઉપર જ્વાપેમે કામનાદ, કે જે મદિયારી અઝે-
ચવામી દેશ દરાર રહ્યો હતો, તે કહેવાતા પ્રગતિવીત અમે-
રાજ્યમાગના દવે પૂગ થન સંકામાંથી, જરા પણ ઈર્ષા પામ્યા વિના,
સાતેસમે મદાગ નીકળી આવ્યો છે એ નાત્ય પ્રાતિવીત એક જ
અર્થમા હતુ અને તે એ કે, પરદેશી ગાજ્યતાને અનુમતિ અને
વ્યક્તિત્વના હદનોકિક અને ધાર્મિક એના અનિષ્ટમરક વિન્ડેલી
બુમિમ ઉપર ભણેના લોકોની એક અનગ નાતનુ સર્તન. ધર્મ એ
માન કિયા છે કે સામદાયિક માન્યતાઓરૂપ નથી તે તો માનવ
આત્માની ડાઘા જોડી નૂખનો આવિષ્કાર છે તે એ- એટલી
વ્યાપક વસ્તુ છે કે હદનોકિક કેગવસી પોતે જ એક ધર્મરૂપ મની
જાય છે — અથાત્ હદનોકિક તાને ધર્મ બુદ્ધિવાદ પણ લગમમ એક
ધર્મ જ નમોતો મની ગણ્યો? એની જગા પશ્ચિમમા આજે માન્યતાના
ધર્મે રીવી છે, એ એક અર્થપૂર્ણ ખીના છે મહાન વગ્નાઓજમા
હેના ૩૦ વા દરમ્યાન મોગી દુનિયાને કામગત નીવડી ન ધી. નાથી
પોતાની પમ્ક શુમારી મેગી માન બુદ્ધિ ગતા કર્ક વિનેન તરક
પ્રયાણની તે મૂલક છે હિદુસ્તાનના પપ્પ આપણે એરી જ કટામી
સમક આવીને ના ડીએ ઉપડા વોર્ડ અને આમજનતા વચ્ચેનો
જાણીતો ત્રન્ડે એ કઈ એ છુગીજ્વાલ છે મોડા જ લેવામા
આપેલી હતી નરી એ તો આપણા પ્રજાગીય જીવન ઉપર પડેમે
સળગ, જોડે તથા દૂદા જાગના પાડી નાખનારો વાદ ડ તેની

દાનિકારકતા ઉઘાડી છે. તાત્વિક રીતે તે ખોટા છે; અને એક અર્વાચીન લોકવાદી બની ચનામાં તથા વિકસવામાં વિદ્યરૂપ છે. હિંદુસ્તાનની આમજનતા તેના મુજોજૂતા વહેમો, જરીપુરાણી થઈ ગયેલી રૂઢિઓ અને જિંડા અજ્ઞાન હેઠળ લગભગ દટાઈ ગયેલી છે. અર્વાચીન સૈકાઓ દરમ્યાન પસાર થયેલો કાળ તેમને એક જ રીતે સ્પર્શી શક્યો છે, અને તે તેમનામાંથી બધી આરા અને જીવનનો આનંદ ગૂંચળાવી નાખવાની. તેઓ આજે હતાશ બનેલા માનવરાશિરૂપે પડેલા છે. તેઓને ફરી તેમના સ્વત્વમાં સ્થાપિત કરવા જોઈએ. સાચા પ્રકારની, સ્વતંત્ર અને સર્વાંગીણ એની રાષ્ટ્રીય કેળવણી જ તે કામ કરી શકે. તેમાં ધર્મને કઈ કે સ્થાન છે ખરું? જો હોય, તો તે કેવું હોય? આ આપણી સામેનો પ્રશ્ન છે. તેના માર્ગમાંની મુશ્કેલીઓનો મને કશો ખ્યાલ નથી એવી ઝેરસમજ વાચકને ન થાઓ અને એ મુશ્કેલીઓ ધાર્મિક શિક્ષણની ખાખતમાં તો ખાસ વિશિષ્ટ પ્રકારની છે. પરંતુ એનો અર્થ એ નથી કે, આપણે એ મુશ્કેલીઓ નીચે શાલભૂમી પેઠે આપણા ડોકાં દનાવી દઈને જ બસી ગયા એમ માની લઈએ.

એક અંગ્રેજ લેખક જણાવે છે તેમ, આવશ્યકતા તો “એ નક્કી કરવાની છે કે, તેઓ ધર્મ શબ્દથી ચોક્કસ શું શું કહેવા માગે છે, તેમ જ તેનું શિક્ષણ બાળકોને કમાનુકૂળે શી રીતે આપવું જોઈએ.”

“ધર્મના વિષય ઉપર આપણા બિભિષ્મના નાયરિકોમાં એક મિત્રાળ દરિમિદુ ખીલવવાની અત્મત આવશ્યકતા છે.” (“ધાર્મિક કેળવણીનો કોમડો અને તેનો નવો ઉકેલ” — લે આડમ્સ ગોવન્સ વ્યાર્કટ, પૃ ૪૪) એણે તે કરવું જોઈએ, અને કેવી રીતે કરવું જોઈએ, એ પ્રશ્ન એવો છે કે તેને માટે ઘણી વિચારણા અને ઘણા અખતરાઓની જરૂર છે. મે સરખાતમાં જ કહ્યું હતું તેમ, અહીં તો હું આપણી સામેના આ મહાપ્રશ્નની તપાસ કરવામાં આવે અને તેના ઉપર થોડા વિચારણા થાય, એટલી જ માગણી કરી રહ્યો છું.

રાષ્ટ્રની પાયાની કેળવણી

મોડમ મોન્ટેસોરીએ માળકમા સહજ રૂપે કામ કરતી માનસ-દશાને 'સન ૦ન્વેસ' અથવા અવ્યક્ત કે સૂક્ષ્મ માનસ કહ્યું છે. કહે છે કે, મૂઠ કે અમોઘ લાગતા નાનકડા બાળકમાં પણ, પોતાના અમુક નિરાળા કામદા પ્રમાણે, કામ કરતી અન્યત્ર માનસ પ્રક્રિયા ચાલે જ છે, અને આપણને તે અજાણ હતા તેના પોતાના નિયમો હોય છે જ, જેમને માળક સહજભાવે કુદરતી રીતે, એટલે અચૂક અનુસરે છે. આ નિયમોને આપણે મોટા લોક જો સમજીએ, તે બાળસૃષ્ટિ સાથે કામ કરતા આપણને આવડે. નહીં તો, મિથ્યા માળક આપણા વાકે દુષ્ટી થાય અને તેમની કેળવણી મૂળથી જ કથળે. ઈશ્વરની દયા છે કે એવી જ કુદરતી સહજતા એણે માતાપિતાના કે સગા માનનહદયના બાળપ્રેમમાં મૂકી છે જ્યાં તે છે ત્યાં આ નિયમો સહેજે પગાય છે. આ કરવાને માટે તે નિયમોની ઠેર ઠેર નિષ્ઠા કામ નથી દેતી.

મોન્ટેસોરીના આ વિધાનને હિપમાર્થી સમાજનુરૂપ કે નાગરિકના માનમની કેળવણીને લાગુ કરીએ તો એમ કહી શકાય કે, નાગરિકત્વ અન્યક્ત માનસ તેની પ્રાથમિક કેળવણી ધડે છે એટલે માળખી સામાન્ય અને કુરિત્યાત મૂકત આપવા ધારેલી સાર્વત્રિક કેળવણી નાગરિકતા અન્યત્ર કે સૂક્ષ્મ સમાજ-માનસને ધડતારી પ્રક્રિયા ગણાય.

તેથી આ કેળવણીનો વિચાર ગતી વખતે યાદ રાખવું જોઈએ કે, તે દ્વારા સમાજ પુરુષના અવ્યક્ત માનસને જાગરવાનું છે, તેના ઉપર એની અસર થાય છે એટલે તે મોટે ભાગે સમગ્ર સમાજ જીવનની સાથે સહજભાવે ઓતપ્રોત હોવી જોઈએ. સમાજ-જીવનના વૃદ્ધ અને પ્રાથમિક વ્યાપારો એમાંથી આગળ જતા રૂપ પકડે અને

ખીનશે, એમ સમજવું જોઈએ એટલે કે, શાળામાં માળકને મોટે ભાગે આ મૂળ વ્યાપારોને પોતામાં વણી લેતું હોય એવું સહજ અને સમન્વિત શાળા જીવન જીવવાનું મળવું જોઈએ માત્રક મુગ્ધ બાલે તે જીવનમાં રસથી ગમશે અને તેમાંથી સહેજે એનું સમાજ-માનસ કેળવશે કેળવખી માત્ર વૈવકિલક પ્રક્રિયા નથી, તે સામાજિક માનવને તૈયાર કરનારી સામાજિક કે સામુદાયિક પ્રક્રિયા પણ છે, એ ખૂનવું ન જોઈએ

આમ માળકના સુદમ માનસની ઉપમા દ્વારા જે પ્રગટતા બાળ-નાગરિકની કેળવણીનો વિચાર કરીએ, તો મનુષ્યના સમૂહજીવનના તેમ જ વ્યક્તિજીવનના જે મૂળ વ્યાપારો છે તે વિચારી ગંઢના જોઈએ, અને તેમને કેળવણીમાં વણી લેવા જોઈએ આવા જીવનના મૂળ વ્યાપારો કયા છે? અને શાગે છે કે, સાવ સહેનાઈથી તે મથાવી શકાય

૧ આરોગ્ય-સલામત

૨ ઉદ્યોગ અને હુનરકળા - ઉત્પાદક પરિશ્રમ

૩ સામાન્ય જીવનની સમજ (હાથ કાન ઉપરાંત આખ દ્વારા)
- જ્ઞાનઉપાસના

આ વસ્તુઓને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં પ્રત્યક્ષ સ્થાન હોવું જોઈએ એમાં એટલું માદ રાખવું જોઈએ કે, તે કાર્ષ પડિતની ક્યે કે લેસન ગનાર વેગિવાને માટે હોય એમ નહીં પરંતુ જીવનને સમજવા તે એમાં જાતે હાથ નઈ સહકાર્પથી તે પકડવાને મથના ઉકલ માનસને જોઈએ એ રીતે એટલે કે આ પ્રક્રિયા પ્રવૃત્તિ- અને ઉલમ પરાપણુ દેવી જોઈએ

આ ઉપરથી આજ્ઞ વધીને જોઈએ તો સાચી પ્રાથમિક શાળામાં આદતુ કામ થવું જોઈએ

૧ રાજદ્રુતી અને આરોગ્ય અર્થે, માળકની તથા શાળાની રચનાના એ પ્રત્યક્ષ કરાના, જેથી તેની ટેવો પડે અસ્વચ્છતા

મારે સૂચક દેખાયા જાતે સફાર્ષ કરનામાં સૂચક કે નાનમ — જે એક જોગ રહેતો મુજો થઈ જોગ છે, તે ન રહે

આનો સામાજિક જાગ એને આપણા ઉકરના જેવા થઈ રહેના ગામડામાં સ્વચ્છતાની ક્રાંતિના જીજ્ઞાસુ વેરના પ્રાથમિક કેળવણીમાં સ્વચ્છતા અને સફાર્ષનો રોજ જરાક જોડો અર્થોર્થ કરના જોગના નાગરિકના અન્યથા માનમગા આ મીજ રોપરો, જે આગળ પર પાગરીને મોગી રસ્તુ નનરો

૨ માગખી કામ માગતી ઇંદિયોને કેળવના માટે ઉત્પાદક ઉદ્યોગ હજી આમાથી તે ઉપયોગી સર્જનનો રસ આખરે તેમ જ કેવળ ગમન નહી, પણ સમાજને ઉપયોગી એવું નવું સર્જન કરનામાં જે શુદ્ધિની આ સમજની વ્યવસ્થિતિ જોઈએ, તેની ટેવા અને આપોઆપ પ રો પણ માનતા લાગે છે એમ ઉદ્યોગ કેવળ ઇંદિયોના કેળવનાર જ નથી તે એની શુદ્ધિ તથા વિવેકવક્તિનેય અગ્રણ્યપણું જતા અચૂક રીતે ઘડતો જરો એના સમાજ-આત્માનું પણ એમા ઘડતર રહેતું છે આદિકાળવી જોઈએ તો, માનવની ધરીપરી વિદ્યાએ આ દમે જ જડી છે, ઘડાઈ છે, અને ખીની છે

અને હવે આ ઉદ્યોગની સામાજિક આલુ જોઈએ તે એ છે કે, આજકાલ સંકા ઉપર થયા દેશની શિક્ષણપ્રથામાથી, અને પરિણામે પ્રજાના માનસમાથી જ જાણે ન દોય એમ, જે હુનરજ્ઞાની દુશળતાની તાનીમ જ જતી રહી છે તે પાછી તેના માગમાં આપોઆપ રોપારો જોગતા રાષ્ટ્રમા ઉદ્યોગ વધે, પેલશ વધે કામ વધે વધે, તો જ તે રાષ્ટ્ર ઠનું રહી શકે છે તેને સારુ પ્રજાના નાગરિકની પ્રાથમિક કેળવણીના સુદ્ધ માનસમા ઉદ્યોગ અને હુનરની ટેવા શ્રમિત રૂપે તૈયાર થતી જોઈએ ગાંધીજીની પાયાની કેળવણીમાં આ એક મોગી રસ્તુ રહેતી છે, એ તરફ હજી જોગ જ કેળવણીકારોનું ધ્યાન મયુ છે રશિયાનો લખલો અહીં ધ્યાનમા લેવા જેવા છે

૧૮૧૮થી ત્યાં કેળવણીમાં જે પ્રતિ યર્ષ તે તેના ઉત્થાનનો પાગો છે, (આ વિશે લુઓ 'મર્વેન્મની કેળવણી' — કૃપાચનીકૃત પ્રકરણ ૬)

૩ ઉપર ત્રીજી તરતુ ગણાવી છે — સામાન્ય જીવનની સમજ આ સમજ આપવાને માટે ગ્રાજડ ત્યાં જેનું પોતે છે ત્યાંથી અને તે રીતે જીવનને સમજના માગે છે ૧૨, સચરચીનુ, ઉત્થાન, ખેતીનાડી, ગામ, નાંદુ સમાગમન, સરકાર, એ મધુ, જે જે ને ત્યાં ત્યાં તેની આસપાસના જીવનને સ્પર્શે છે, તે તે લેના અને ત્યાં ત્યાં એ ગિત્તાસાથી ભાષ છે, લુઓ છે, પૂછે છે, કાર્ડ કરના આદે છે ખડુ જોતા, આ મહાન કુદ્દન કે ગિત્તાસાને પોપસા માટે જ આપણે આજકાલ વાવતા જે નિયમે છે તે તેને શીખરીએ છીએ પરતુ તે એની ખોળી અને અગિયારી રીતે થાય છે કે, એ ફળ આપતું નથી અને જનતા અગિયાર ફળ તીપજે છે તે મુદારવાને માટે પાયાની કેળવણીમાં ઉદ્યોગ કે અનુવધ પદ્ધતિ સૂચનસમા આવી છે તેના સાધ ૬ ઉદ્યોગ સદ્દર્શકામ, પર્થકન, વાતનીત રમતગમત ઇં છે તે મધાની સરખામણીમાં, જશર દ્વારા જ્ઞાન આપવાની રીત ઓછી સીધી ગણાય તે રીત મનુષ્યે પોતાની સલાશક્તિમાંથી નિપજવેની છે તેથી તે એની સગળ નથી, પણ પ્રદેશ અને આક્રમ્તરી છે આજની ચાનુ પ્રયામા આ મોટા મૂનો લુનાયો છે, તેથી અક્ષરજ્ઞાન જ જાણે મુખ્ય હોય એવું યર્ષ રહ્યું છે જતા અક્ષર દ્વારા જ્ઞાન એટલે કે વાચન લેખન ને ગણિતથી પણ માળગને જીવન સમજવા સાધન આપવાનું છે એની ના ન પાડી વધાય

આ ત્રીજા મુદ્દાનો સામાજિક ભાગ સૌકતાલી સમાજરચના છે જે રચનામાં નાગરિક આજ્ઞા પર ભાગ લેવાનો છે, તેમાં જ તે મુખ્ય ભાવે ઊછરેલાં જોઈએ એટલે કે જાણીનું જીવન આ સમજથી અને એ સિદ્ધાંત ઉપર ચાલે તેને સારું આજકાને ખગોળ, જૂગોળ, ઇતિહાસ, સમાજવિદ્યા મનવિદ્યા વિજ્ઞાન ઇં માથી તેને રસ પડે એવો એટલે કે તેની આસપાસના જીવન તથા કામકાજ અને

પરિસ્થિતિમાંથી જાગતો હોય એટલો બાગ તેને અનુરૂપ રીતે મળવો જોઈએ તો બાગડ પોતાના જન પ્રમાણે સમજાવે તેનું જિગતુ જીવન માણી રહે, એટલે કે તે કેળવણી પામી રહે

અને અક્ષર તથા અક એ બે મનુષ્યે ખાસ યોધેલા એ મગાના સાધનો કે તો લેતો પરિચય — એટલે કે બાપા અને ગણિત — પણ તેને તે રીતે મળવા જોઈએ

આ ઉપરાંત મનુષ્યે પોતાની સજાશક્તિનો ઉપયોગ કરી નિર્માણ કરવા માટે પણ ક્યોં છે કર્યાનું વસ્તુ તો મનુષ્યમાં પડેલું છે. તેને બહાર પ્રગટ કરવા માટે પણ તેણે તૈયારી થોઈ છે. જેમ બાપા, અક્ષર, અને અક તેના સાધનો છે તેમ જ ચિત્ર તથા સંગીત અને અભિનય પણ તેના સાધન છે. માણસના સદૃશ વિકાસને માર્ગ આપે એવી કેળવણી મેળવી હોય તો આ સજા-સાધનોની પણ તાલીમ મળતી જોઈએ પરંતુ તેની પદ્ધતિ પણ ઉલ્લેખ કે પ્રવૃત્તિ અને જીવનના અનુભવવાળી દોષો જોઈએ તે નૂનવું ન થઈ મોટેરાઓ માટે જે અપરિચિત અને તર્કબદ્ધ રીતો ને અભ્યાસક્રમો યોજાય છે એ રીત માણસના અન્યક્ત માનસ માટે નકારી અને ત્રાસરૂપ હોય છે, એ નૂનવું ન જોઈએ આ ક્રિયાઓ પણ આપોઆપ અને મુગ્ધ બાલે અને સ્વમંત્રિત પ્રક્રિયા રૂપે થતી જોઈએ એમાં મોટેરાને અને ઉચ્ચ શિક્ષણમાં કલ્પ દાવે એવી દૃષ્ટિરેખાની (Analytical) પદ્ધતિથી કામ કરવાની દૃષ્ટિ ન રાખતી જોઈએ પરંતુ જીવનમાં આ મુદ્દા જે રીતે મેળુ ગટે છે તેમ જ માણસિકશક્તિમાં સમન્વિત અખલ રીતે હોવું જોઈએ ગાળીછની શિક્ષણપદ્ધતિમાં એક મોટી તાત હોય તો આ છે કહેવું જોઈએ કે, એ તાત પણ હજી સુધી શિક્ષણશાસ્ત્રીઓના ધ્યાનમાં આવી જ આવી છે

પ્રાથમિક કેળવણીને આપણે હવે નવેસર અને ધરમૂળથી નિયારી દાદી, તેના પાપા પર રાખેલું સાચું શિક્ષણ રચવા માગીએ છીએ,

ત્યારે ઉપરની વિચારણાનો મુદ્દો લક્ષમાં લઈને ચાલવું જોઈએ નહીં
તો ઉચ્ચ શિક્ષણમાળા લોકો તેમની (Analytical) તર્કશુદ્ધ પૃથક્કૃત
ગીતે પાછું અધુ ગૂચ્ચની નાખી દેશને લગભગ હતો ત્યા ને ત્યા જ રાખશે.

૧૦-૫-૪૮

૭

ગાંધીજીની કાર્યપદ્ધતિ

આજ સુધી આપણે એક પ્રજા તરીકે, આપણી ઉપર ચડી
બેઠેલી પરદેશી સરકાર સામે લડતા હતા આ કામમાં આપણે ઓછા-
માં ઓછા ૬૦ વર્ષ તો આપ્યા છે. કોંગ્રેસનો જન્મ, જાણે અજાણ્યે,
આ જ એક ઇતિહાસ-જરૂરી કાર્યને માટે થયો હતો, એ આજે દીવા
જેવું સ્પષ્ટ છે.

મોડરેટ રાજકારણીઓએ અંગ્રેજ રાજકર્તાને અનુસરીને બધા-
રણીય કાર્યપદ્ધતિ ખીલવી તેમાં કાયદાકાનૂની યોગ્યતા બરોબર
સચવાતી. એટલી જ યોગ્યતા જો વિચારવાની હોત, તો એ પદ્ધતિ
બસ ધાત સ્વરાજ બોગમતા લોકશાહી દેશમાં સામાન્યપણે એ બસ
ધામ છે, એ આપણે જાણીએ જીએ મોડરેટ લોક વધારેપડતી સુ-
રાજ્ય માટે ચિંતા કરતા, તેમને પરદેશી રાજ્યની અતર્થ દોષિતતા
સર શરૂમાં દેખાઈ નહોતી એટલે તેમની એ શાણી પદ્ધતિ ખરે વખતે
અમૂળ ગઈ, અને ૧૯૧૬ના જમાનામાં દિંદી પ્રજાને, પોતાના
સ્વમાનને સાચાનને માટે, નવી પદ્ધતિઓ શોધવી પડી

નવી કોઈ પણ પદ્ધતિ પ્રજાને કામ દે એવી અસરકારક લાગવી
જોઈએ, એ તો વહેનારુ વાત હોવાથી હતી તે છતાં તો કોઈ પદ્ધતિને
લોક સુધે પણ નહીં. પરંતુ તે ઉપગત તે એવ પણ દેવી જોઈએ
આ બેઉ શરતો પૂરી કરતી પદ્ધતિ ગાંધીજીના સત્યાગ્રહમાં લોકોએ

જોઈ જોતાવેત તેમને એની પ્રતીતિ થઈ ગઈ કે, આ પદ્ધતિ અ
આ નેતા હવે આપણે માટે અકિત થાય છે

એ પદ્ધતિના પાયાના સિદ્ધાંત બે — સત્ય અને અહિંસા અને
એ પર રચાયેલી પદ્ધતિના સાધન બે — અસહકાર અને કાનૂનભંગ
અને એ સાધનો યોગ્ય હેતુસર ઈપરાતા હોવા જોઈએ તેમાં પૂર્ણ
સામાજિક જવાબદારીનું જ્ઞાન હોવું જોઈએ સમાજશરીરને માટે તે
પ્રધ્ય ન હોઈ શકે તેથી ગમે તેવો અસહકાર ન ચાલે, ગમે તેમ
ગમે તેવો કાનૂનભંગ ન ચાલે નહીં તો તો સમાજ ઇન્નજિન્ન થઈ
જાય એટલે અસહકાર અહિંસક હોવો જોઈએ, કાનૂનભંગ મવિનય
હોવો જોઈએ એમ ૨૫૯ જણાવવામાં આવ્યું

આ ઉપરથી ચોક્કસ શબ્દોમાં જો સત્યાગ્રહના શસ્ત્ર વર્ણવવા
હોય તો તે આ બે છે —

અહિંસક અસહકાર,

મવિનય કાનૂનભંગ

આ ૨ વિશેષણમાં એ સાધનની યોગ્યતા સમાર્પ છે એટલું જ
નહીં, એમાં એની અનિવાર્ય અસર શક્તિ પણ રહેલી છે એ બે
વિરોધના ભાવ જોઈએ દરજ્જે પ્રજા સાચવે, તેટલે દરજ્જે તેની
શક્તિ અમોઘ મને, એ જગતના ધારણના નૈતિક કાયદામાંથી તારવી
ખતારી શકાય એવું છે આને જ ગાંધીજી એમની રીતે કહે છે કે,
સત્યો સત્યાગ્રહ કદી દારતો જ નથી

એક સદ્ગત વિવેચકે ગાંધીજીના અહિંસક અસહકાર ' ઉપર
માર્મિક ટીકા કરી છે કે આ એક નકારાદી વસ્તુ છે, તેનો હકાર-
વાદી ભાગ એટલો આગળ નથી આવતો

આનો અર્થ એમ નથી કે ગાંધીજીની પદ્ધતિમાં કેવળ નમર-
વાદ છે કેજા પરિભાષા જોતા એવો બમ થઈ શકે છે ખરો પરંતુ
તે બરોબર નથી પરિભાષા પોતાના જન્મકાળની મુખ્ય જરૂર પ્રમાણે
બને છે જે કાળમાં ગાંધીજીની પદ્ધતિ દેશ આગળ રજૂ થઈ, ત્યારે

નરકાર સાથે અસહકાર એ જાન મુખ્ય હતો, અને, એ કરનામાં નકારસહી નહીં, પરંતુ બારે હકારવાદી સહસ્ય રહ્યું હતું તેથી એ સમ્મ આગળ આવ્યો અને તેનો હકારવાદી ભાગ જે જીવત પ્રજાકીય સહકારી કાર્યનો, તે ધીમે ધીમે ળગતો ગયો.

૧૯૨૪થી રચનાત્મક કાયદા સમ્પ્રયોગ જાગ્યો છે, એ આ પ્રજાકીય સહકારી કાર્યને માટે જ આવ્યો, ખરું જોતા ગાંધીપદ્ધતિના નવું અંગ ગણાય અને આ ત્રીજું અંગ એવું વ્યાપક અને નિશાળ છે કે, ગાંધીજીએ તેમના લખાણો તથા ભાષણોમાં તેને જીવનના મધ્ય અંગો અને અગ્રણીયોને આસરી લેતું નિરૂપ્યું છે આ એમની દિન-સૂચિનો હકારવાદી ભાગ છે, અને ખરું જોતા, તેને જ જોઈ, પેલા જે પ્રાસંગિક કામ હતા સાધના તેમની સાધનતાનું જોર પામે છે અને અસહકારક બની શકે છે.

ગાંધીજીની સનાતન પદ્ધતિ સત્ય અને અહિંસા-મય જીવનની છે તેમાં લઘવા પ્રસંગ આવે,— અને એ આજરો એ તો બનવાનું,—ત્યારે સત્ય- અને અહિંસા મય રહવાની રીત પણ એમાં જ રહેલી છે તે એ કે, પાપ કે અનિષ્ટ સાથે અસહકાર અને જરૂર પડે તો તેનો સવિનય પ્રતીકાર કરના માટે કાનૂનભંગ.

આ ગાંધીજીની પદ્ધતિ દ્રુકમાં થઈ એની છૂટક નામનો જ છુટો તો તે નથી નથી પરંતુ એમણે એ બધી દારા એક સુસબ્ધ પદ્ધતિદાતા અને ફિલસૂફીમય નીતિધર્મ આપ્યો છે એ એમનું આયુર્મોલુ કાર્ય છે.

આ વિષે હવે જગતને પણ ખાતરી થઈ છે દક્ષિણ આફ્રિકામાં આ પદ્ધતિનો જન્મ ગયા સૈકાના અંતિમ દસકામાં થયો ત્યારથી આજ સુધીમાં તેણે બહુ બહુની કસાપીઓ વિતાવી છે જેના વિશ્વયુદ્ધે તો તેની આજરી કસોટી કરી ગણાય એ બધા બાદ, આ એક ચીજ છે અને તે તરફ બહુ આપણું જોઈએ, એમ તો જગતમાં વિચારકોનો મત થયો છે તેઓ એ પ્રમાણે નર્તી શકે કે ન શકે એ જુદી વાત છે.

‘છેલ્લો કટોરો’

૧૯૩૧ માં ગાંધીજીને માટે ‘છેલ્લો કટોરો’ ગાનાર કવિગન આજે સરેહો દાગળ નથી તેથી આજની ગાંધીજીની મનોદલા ક્યા શબ્દોમાં તે કનિહદ્ય વર્ણવત એ તો કોણ કહી શકે ! પરંતુ એમ તો ખરું જ છે, છેલ્લો કટોરો તો આજ ગાંધીજીને પીવાને માટે આની રજા છે એક યુનામ દેશને તેની યુનામીમાથી હોડાવના માટે નેતાપદ લેવું અને ઇતિહાસેય ન જોયું ન જાણ્યું હોય એ રીતે તેને ધન્ય કરી છું એ વડી તે પુરુષના જીવનમાં કેવી હોતી જોઈએ ! ૧૯૧૬માં લોકમાન્યે આ કુનિષ્ઠમાથી નિદાય લેતા તેમના હાથમાથી ગાંધીજીએ દેશની સ્વરાજકૂચનો ઝડો આગળ ચલાવવાની જવાબદારીનો ભાર માથે લીધો અને તેને ધર્મ અને કુનેદબેર આગળ નહીં આજે દિલ્હીમાં રાખ્યો છે પરંતુ — છતાં — તોપણ, જો દેશમાં આજે કુખીમાં કુખી હલ્ય હોય તો એ છે ! કુદરતની કળા અકળ છે એ જ ધડીએ એ મહાનુભાવ હલ્યમાં હિંદના ભાષીના ભવસ્થાને ડોકાર્ષ રજા છે ત્યારે જ ‘એ હી ધતુન એ હી માણ હોના છતાં તે જયોને દૂર કરામાં એ લાચારી અનુભવે છે, અને તેથી કુખી છે અહિં સહ ધર્મજુદ્ધી સ્વરાજ લેવાનું ખીકુ એમણે ઝડપ્યુ પ્રાચીન માનભારત પેટે તે પાર પડ્યું પણ છેનટે તો યુદ્ધ તે યુદ્ધ જ કામ સયેં વંદ વેરી રે’ ધર્મ પાત્રે ઢીલો પડી પાછળ રહે છે અને યુદ્ધોને સદા મળથી જન્મ દેતી આવેતી મરોભાવનાઓ વળી માનવલ્લયમાં અદમ્યના લાગે છે તેથી જ મહાભારતે અતે સમજણા સૌ કોઈ તેના જન્મેના પાત્રો નિરાદથી ખિન્ન થઈ જાય છે, અને માનવસમાજના સનાતન ઇતિહાસના આઈ આલેખક મન્દિર કહે છે —

ઋગ્વર્હિરોમ્ષય ન ચ તદિષ્ટુપ્રાપ્તિ મામ્ ।

ધર્માદ્યદય વામસ્ત સ ધય તિ ન સચ્યત ॥

[હાથ ઊંચા કરી : પોઝારીને કદ દુ પરતુ કોઈ મને માલગતુ નથી • ધર્મભાષી અર્થ તથા મમ અને સધાય છે, તો પછી એવો ને ધર્મ તેને કેન સેવવામા નથી આસો ?]

અને ધર્મશાળ આશ્વર્ષ જતાવે છે કે, આપણે ખરેખર શુભા કે હાથા]

અનયો હ્યધમવાસ તવાજયોઽયદયન ।

જયાઽયમજયાકારા જયસ્તસ્માત્ પરાજય ॥

[અર્થ જેવો દેખાતો, આ અનર્થ જ છે, આ જયનુ સ્વરૂપ પરાજયનુ હોઈ, અમારો આ જય તે પરાજય જ છે]

હિંદના અહિંસક હૃદયપેલા યુદ્ધને અતે આપણી આવી જ દશા થઈ ગયો છે એ યુદ્ધ સાચુ અહિંસક હતુ નહી — નમમાનુ યુદ્ધ હતુ, એનો પણ પુરાવો એ પરિણામ આપે છે સ્વતંત્ર થવા પતા આપણને તે સ્વતંત્રતાનો સ્વાદ નથી આવતો પાકિસ્તાને દરાવ્યા એરી પરાજયભુક્તિના વેરથી લોક સમસમી રહ્યા હાગે છે.

અને માધીછ હાથ ઊંચા કરીને કહે છે — સત્ય અને અહિંસા વગર હવે પછી પણ તમારુ ચાલવાનુ નથી, તમે નથી સાલગતા તેથી હુ મારુ મો નથ નથી કરી શકતો દગીતિ અને રાજધર્મ કરતા માનવધર્મ નહિમાતો છે અને એ સનાતન ધર્મના પેઢામા બને રહેવા છે હતા આપણે તે ન માનીએ, એ દશાની કુચુતાનો ‘ છે લો કોરો ’ કદાચ પેગબરોનુ સામાન્ય નસીય જ હશે કે શુ ?

સ ધર્મઃ કિં ન સેવ્યતે

મહાભારતનો આખો ઇતિહાસ નિરૂપ્યા પછી અતે મહાભારત-
કાર પોતે જ સાર તાગીને કહે છે

ઋષ્વવાહુવિરોમ્વપ ન ચ કદિવચ્છ્વનોતિ મામ્ ।

ધર્માદધન્ન કામન્ન સ ધર્મ કિં ન સેવ્યત ॥

“હાથ બિન્ધા કરીને પોકારુ છું, પરંતુ કોઈ મને સાબિતી
નથી ધર્મ વડે જ અર્થ પણ અને કામ પણ સિદ્ધ થાય, એ ધર્મને
કેમ સેવતા નથી ?”

અને ધર્મપૂર્વક અર્થ અને કામ (અર્થાત્ સમગ્ર જીવન)
વ્યતીત કરતા આનંદ્યુ, પછી જેને ચતુર્થ કે તુરિય હે છે, તે
સિદ્ધ થવામાં કુ માફી રતુ ખરું ?

ધર્મતા અર્થ અને આપક નિયમમાં વધા એ ગાંધીજીના
જીવનકાર્યને સમજવાની વડી ચાવી છે એ ધર્મને નિયમ અનુસારમાં
તેમ જ પરમાર્થમાં અભિગત અવહારમાં કે શમે તેના જગદ્-આપી
માનવ અવહારમાં એમસરખો સ્વયં છે તમા તેના પાનનનું કે
છે નાનનું પરિણામ અશ્વ નીપજો છે - બને પછી તે અમુક
મુખાદિન દષ્ટિએ રહેતું કે મોટું નીપ જુ વાળે નેતનવસ્તુ અને નર્મવસ્તુ
એ મને એ જ આનનનું બે જુદે પાસેથી કરેતું નિરૂપણ માત્ર છે
અને તેથી ધર્મનો નિયમ અર્થાત્ નર્મ નેતનવસ્તુ જેટલો જ આપક
અને અટક છે નીક રીતે કહીએ તો ધર્મ અનુસારનું કર્મ એ જ
નેતનમ્મ કે ઈશ્વરકર્મ છે અને તેથી ધર્મ અને નર્મ મને એમ્પ
મની રહે, ત્યારે નેતન પોતાના પૂર્વ અરૂપે વિરાજ્યુ કહેવાય એને

જ ચતુર્થ પુરુષાર્થ — મોક્ષ એવું નામ આપતું હોય તો આપો. જોકે, એ થોડી આડ વાત થઈ.

ગાંધીજી ધર્મના એ વિશ્વનિયમને અનુસરનારા ધર્મપુરુષ હતા. દરેક કર્મ એ ધર્મકર્મ હોતું જોઈએ, ભલે પછી તે કર્મ વૈયક્તિક કે રાજનૈતિક ક્ષેત્રમાં ચલુ હોય, કે રાજ્ય સાથે કે દુરમન સામે ચલુ હોય. હિંસા, અભિચાર, જૂઠું, ચોરી પગેરે જો અધર્મ હોય, તો તે ખર્ચા પોતાના કે પારકા, મિત્ર કે દુરમન, એ બધા સાથેના બ્યવહારમાં સરખાં જ અધર્મરૂપ હોય. એટલું જ નહીં, પણ ગમે તેવો સારો હેતુ બર લાગવા માટે એટલે કે અન્યાયી, અત્યાચારી કે જુલમીનો સામનો કરવામાં, શુભામીમાંથી મુક્ત થવામાં, પોતાના કુટુંબીઓનું ભરણ-પોષણ કરવામાં કે સ્વદેશસેવા કરવામાં પણ એ અધર્મરૂપ કર્મોનો આશરો ન જ લઈ શકાય. કારણ કે અધર્મથી કદી સારું પરિણામ ન આવે; અધર્મથી તો આપણી સારી મક્કસદ સાથે આપણો નાશ જ થાય. સાથે સાથે, અન્યાયી, અત્યાચારી, ગેર, જુલમી એવા માણસ, રાજા કે વેપારીની ગોકરી કરવી કે તેના કામમાં સાથ આપવો, કે તેની કારવાઈ માથે ચઢાવવી, એ પણ તે તે હિંસા, ચોરી, જૂઠું ઇત્યાદિમાં ભાગ લેવા જેવું જ કહેવાય. ધાર્મિક પુરુષ કદી શુભામી, અત્યાચાર, કે અનાચાર મૂળે મોંઝો સહન કરી શકે નહીં.

પણ તો પછી અન્યાય અત્યાચારનો પ્રતિકાર ધર્મપૂર્વક શી રીતે કરી શકાય ? આ બાબતમાં ગાંધીજીએ આપેલો ફાળો એ તેમનો અદ્વિતીય ફાળો હતો. પાપ એ જો અસત્ જો — અધર્મ છે, તો તેને તેની પોતાની સ્વતંત્ર હસ્તી છે જ નહીં. પાપ પોતે પોતાને જોરે કદી જીતું રહી શકે નહીં. તેને માત્ર માટે કે જીતું રહેવા માટે સામેથી પાપનું જ બળ જોઈએ. તે તેને મળતું બંધ થાય, તો તે આપોઆપ પડી પડે. અત્યાચારી અથવા જુલમી તેનો અન્યાય અને અત્યાચાર ચલાવતો હોય છે, તે તેને તેના અન્યાય-અત્યાચારમાં સામેથી મળતા સહકારથી જ. એટલે પાપી કે અન્યાયી સામેની લડાઈ સૌથી પ્રથમ

૩૫ જ લાગતો હતો. પાકિસ્તાન સામેની પોતાની લડત માટે તેમની રીતે પ્રથમ આત્મશુદ્ધિનું પગલું જોરજોરથી પ્રજા સામે તેમણે શરૂ કરાવના પણ માણ્યું હતું. એ આત્મશુદ્ધિના પગના પગી જરૂર તેમનું પાકિસ્તાન સામેનું સીધું — આખી પગલું પણ આવત, અને એ એકના સાચા સત્યાગ્રહી ધર્મપુરુષના મગધીજી મોટે ભાગે એ પાકિસ્તાન સામેનું યુદ્ધ પણ સફળતામાં જ પૂરું વધ્યું હોત — અને કદાચ મધ્ય ધારે તેના કરતા પણ નહીં જલદીથી પરંતુ અગ્રેજો સામેના સશસ્ત્ર યુદ્ધમાં જે લાચારી હતી, તે મુમનમાનો સામેના યુદ્ધમાં લોકોને ન દેખાઈ, એટલે તેઓ ગાંધીજીને પાકિસ્તાન સામેના અહિંસક યુદ્ધમાં અનુસરવા આનાકાની કરના લાગ્યા હતા એ વીરપુરુષ તો પોતાની પ્રજાને પોતાને માર્ગે લેના દ્વિમતજોર ‘એકલો જાને રે’ — ની રીતે મથામણ કરતા જ રહ્યા પરંતુ મુમ્લમાનોને તો સશસ્ત્ર સામનાથી જ જનદી પરાસ્ત કરવાની અધીરાઈવાળા આપણે તેમની લડતની જ હોગવણીને appeasement — મુમનમાનોની મનામણી ૩૫ માનતા રહ્યા અને છેવટે તેમનું દૃષ્ટિયુ દાદીને જ જાળ્યા પરંતુ જલદી સિદ્ધિ પ્રાપ્ત કરતા દેખાતા સશસ્ત્ર સામનાથી કદી જીનમ, આત્માચારનો કામગી નાશ રૂઢ, સાચી શાંતિ સ્થાપી શકાતી નથી — એ પાઠ યુરોપમાં આપણી નજર સામે ચાલુ ચાલ્યા કરતી જાળવા-સ્થળીમાંથી પણ આપણે શીખવા માગતા નથી અને એ યુરોપવાળાઓ જ ગાંધીજીએ સફળ રીતે આદરી બતાવેલી અગ્રેજો સામેની અહિંસક લડતમાંથી સગક શીખવા જેવો માનતા થવા લાગ્યા હોય !

ગાંધીજીની જોલયાવાઓ

૧. હક્ષિત્વ આક્રિકામાં

૧૯૦૮ જન-સુ. ૧૦ ટ્રાન્સવાલના ખૂની કાયદાને નામે ઓળખાતા, અને એશિયાર્થ દ્વિતરમા દરેક દિવસે પોતાના નામ નોખાવી પરવાના મેળવવાને લગના કાયદા સામેના સત્યાગ્રહમાં જોદાનિસર્ગમાં પકડાયા એ માસની સાદી

કેદની સગ્ન થઈ સરકારે સમાધાનની શરતો રજૂ કરતા,
૨૦ નિસ બાદ, ૩૦મી મન્યુ. છૂટયા

૧૯૦૮ ઓક્ટો. ૧૬ સરકારે વિશ્વાસપાત કરતા ફરી સત્યાગ્રહ શરૂ વ્યે,
તેમા ગાંધીજી ૭મી સપ્ટેમ્બરે વોનકસ્ટમા પકડાયા, અને
બે માસની સખત મનૂરી સાથેની કેદની સગ્ન થઈ
સગ્ન પૂરી ફરી ૧૩મી ડિસે. છૂટયા

૧૯૦૯ મન્યુ. ૧૫ ટ્રાન્સગ્રાન ઇમિગ્રેશન એક્ટનો ભગ કરી,
નાતાનવી ટ્રાન્સગ્રાન ગતા વોનકસ્ટમા પકડાયા, તથા
માસની સગ્ન થઈ ૨૪મી મેને દિનસે છૂટયા

૧૯૧૩ નવે. ૬ નના ઇમિગ્રેશન નિન સામે હજારાણિયાઓ સાથે
ટ્રાન્સગ્રાનમા દાખન થતા પામરડ મુકામે પકડાયા,
જામીન ઉપર ડોડયા

„ નવે. ૮ રેડર્ડન આગળ ફરીથી પકડયા ફરી જામીન
ઉપર ડોડયા

„ નવે. ૯ દીકવર્થ મુકામે ફરીથી પકડયા અને કેસ ચલાવના
ડડી લઈ ગયા

„ નવે. ૧૧ ત્યાં ડડી મુકામે ૯ મહિના સખત કેદની સગ્ન થઈ

„ નવે. ૧૭ બીજી કનમ હોંગ વોલકસ્ટ મુકામે વધુ તથા
માસની સખત કેદની સગ્ન

સરકારે સમાધાનના સદેશાઓ ચલાવ્યા ડિસે. ૦
૧૮ને રાજ ડોડી મૂક્યા

૨ હિંદુસ્તાનમાં

૧૯૧૭ એપ્રિલ ૧૭ ચપારલુમા તપાસ અર્થે ગયેના ત્યાં મોતીદારી
ગિલ્તો હોડના નોટિસ આપી, ન માનતા ગમ ચલાવ્યુ,
પથ સગ્ન કરવાને ગલે સરકારે પાંચી કેસ પાડો
બેચી લીધે

તે પાપ કે અન્યાય ત્રાસે આપણે ગાત જે સદકાર આપતા દોષીએ તે નષ્ટ કરાવી, એટલે કે અસદ્ગતિથી જ છૂટ થાય. તેનું ખીલતું નામ આત્મનુદ્ધિ છે. આપણે આપણી નિર્મળતા કે પાપ વડે જ સામાજી જીવનથી કે અન્યાયારી થામા મુક્ત કરીએ તો એટલે પ્રથમ આપણે એ સદકાર આપવો નષ્ટ કરીએ, અને તે સદગતિ વડે જ જાતે જીવનના કે માત્રના બધા ધર્મીએ, એટલે આપણા અર્થાત્ લક્ષ્ય કે ધ્યેય આપણી લક્ષ્ય પૂરી થાય છે કારણ કે, સામા અન્યાયારીનું અર્થ ના તેથી એમનું ધર્મ જાય છે, અને આપણે પોતે તેના પૂરતા નષ્ટ સમગ્ર અન્યાય દોષીએ છીએ આપણે આપણી આત્મનુદ્ધિ સાધી લીધી, એટલે પછી અન્યાયારીને ખતમ કરના માટે કલ્પ આપણે એક જ પગલું નાકી રહે, અને તે તેના અન્યાયારીને પ્રાણને ભોજે પાત્ર વશ ન થઈને, તેની આથે સીધા અથામણમાં આનંદનું અથાત્ ધર્મને જ દરખાસે અનુસરનાનું એમ કરવું એ અન્યાયારીને પૂરેપૂરો ખતમ કરનામા મીથા પચનારૂપ કે આખરી કે સનારૂપ નીચે કે કારણ કે ધર્મનું સ્વયં તે વખતે જેના અધર્મની સામે સીધું અથામણમાં આવે છે અને એ તો ઉઘાડી વાત છે કે, સ્વયં સામે અસ્વયંને ટકી રહેવું એ સંકષ્ટ જ નથી પરંતુ આપણી મારફત ધર્મનું એ સ્વયં અમલી જનાવું એ સહેવું નથી, અને છે પણ ખરું કારણ કે એમા ધર્મને આત્મમનિદાન જ આપનાનું હોય છે અને એ મનિદાન જેટલું મુદ્ — અર્થાત્ નાનું, તેટલો જેલો ધર્મનો અંગ નિયમ અમલી જનવા તામનાનો એ આત્મમનિદાન અથવા તપ, એ અન્યાયી સામેની લક્ષ્યમાં આનંદ સીધું — આખરી પગલું છે ગાંધીજી તેવી જ કહેના કે એ જ સાચો સત્યાગ્રહી હોય તોપણ સ્વયં જ આવે જ કારણ કે તે એમના મુદ્ — સાચા મનિદાનથી ધર્મનો નિશ્ચિનિયમ અમલી જનવા લાગે છે.

આપણે પોતે એના એક સાચા સત્યાગ્રહી થાના સતત પ્રયત્ન કર્યે જતા હતા અને એ નાતની શક્તિ થઈ રહે તેમ છે ખરી, કે

એમના એકનાના એ સાચા સત્યાગ્રહ સામે — કહો કે સત્યના પ્રયોગો સામે હિંદમાં અગ્રેજી મતનતની અસહ્યની ઇમારત હમેશને માટે મજબૂત થી પડી

બાપુજીના એ આત્મચરિત્રન અથવા તપના પ્રસંગોની માળા નીચે સળંગ ઉતારી છે. જેના પ્રસંગોની પેઠે ઉપવાસના પ્રસંગો પણ અન્યાય, જૂઠું, વગેરે સામે આત્મચરિત્રનના કે સીધા પગનાના જ પ્રસંગો કહેવાય પરંતુ ઉપવાસ એ અમુક પ્રિયુદ્ધ મર્યાદાઓમાં વિચાર-પૂર્વક લેવાનું એવું નાનુંક પગનું છે, કે તેને આમજનતાની લાઝમમાં સામુદાયિક પગનું ન મનાવી શકાય તે પૂરતા જ ઉપવાસના પ્રસંગોને જેલના પ્રસંગોથી જુદા પાડ્યા છે પરંતુ તે સત્યાગ્રહી પુરુષની અપેક્ષાએ વિચારીએ, તો તે મધ્ય જ એકસરખા આત્મચરિત્રનના — તપના પ્રસંગો જ હતા.

અતે એક વાત અપ્રસ્તુતપણે પણ ઉમેરતા જવાનું ઠીક લાગે છે અગ્રેજો સામેની લાઝમમાં ગાંધીજીએ પ્રભ પાતે આત્મશુદ્ધિ — અસહમરથી માઢીને સીધા આખરી પગના (આત્મચરિત્રન કરેગે યા મરેગે) સુધીના પગના આવસરના અગ્રેજો સામે સરાસિ સામનો કરવો સલાવિત ન હતો એ લાચારીને કારણે, પ્રભ થોડેવણે અશે ગાંધીજીના એ મર્પક્રમમાં સામેન ધર્મ અને હતા, કહો કે એ એક સાચા ધર્મપુરુષ — સત્યાગ્રહીના બેજેજ, મુખ્યત્વે, પોતાની આઝાદીની મક્કસદ હાસન કરી શકી તે જ પ્રમાણે ગાંધીજી પાશ્તિાનના પાપ સામે પણ પ્રગ્નને એ જ રીતે સામેપાગ સફળપણે જરૂર દોરી જત ગાંધીજી ભાગનાને ‘પાપ’ કહેતા, અને તે એ રામદના સાચા અર્થમાં કહેતા કદી તેમણે મુસનમાતોની ભાગનાની માગણી કોઈ મરુ દરિએ સીકારવા ચોગ્ય માની નથી અને જેમ દરિજતોને સમજી હિંદુઓથી જુદા પાડવાના મેંકડોનાહડના વિચ્છેદક પગના સામે તેમણે જત પણ હોડમાં મૂકી, તેમ જ હિંદ માતાના આ વિચ્છેદ મામત પણ તેમણે કર્યું હોત, કારણ કે એ વિચ્છેદ તેમને ‘પાપ’

૧૯૧૯ એપ્રિલ ૧૦ રાષ્ટ્રીય સપ્તાહ અને લોકોના ઉદ્દેશોને યાદ
પાડના પચ્ચમ જતા દિવસે નજીક કેમી પાને પંડ્યા
પરિણામે લોકોમાં નધુ ઉદ્દેશક રતા, મુખર્ષિ ત્રાવી
હોડી દીધા

૧૯૨૨ માર્ચ ૧૦ 'યંગ ઇન્ડિયા' પત્રમાં લખેલા નધુ લેખો માટે
ગાંધીજીના આરોપસર પકડી ૮ વર્ષની માદો મેદની
સજા કરવામાં આવી.

યરના જોશમાં એપેન્ડિસાઇટીસનું તરફ લેખતા
ફેબ્રુ. ૯, ૧૯૨૪ના રોજ હોડી મૂક્યા

૧૯૩૦ માર્ચ ૧૨ ૧૯૩૦ના માર્ચ ૧૨થીએ દાડીદ્વય આરબી,
અને કરાડીમાં મીઠાના મથાનનો બચ ક્યો, પશુ પકડ્યા
નહી પડી મે માસની ત્રીજી તારીખે રાતે તેમને
૧૮૨૭ના રેઝુનેશન ગપ દેખા પકડી, કેસ ચલાવ્યા
ત્રિવાય મેની ૫ થી તારીખે ચરવામાં પૂર્ણ.

ગાંધી-મર્દિન કરારનામાની વાટાઘાટો માટે ૧૯૩૧
ના જાન્યુઆરી ૨૬થી તારીખે હોડ્યા

૧૯૩૨ જાન્યુ. ૪ ૧૯-૧ મે. ૩૧ના રોજ ફરી સત્યાગ્રહની
જાત શરૂ કરવામાં આવી ૧૯૩૨, જાન્યુ. ૪ના રોજ
સરદાર પટેલ સાથે મુખર્ષિમાથી ૧૮૧૮ના રેઝુનેશન ૦
દેખા પકડી, કેસ ચલાવ્યા વિના ચરવામાં પૂરી દીધા

૧૯૩૩ના મેની ૮ થી તારીખે ૨૧ દિવસના
હિંજન ઉપવાસ શરૂ કરતા તેમને સરકારે તે જ દિવસે
હોડી દીધા

૧૯૩૩ જુલાઈ ૩૧ વૈયકિતક સત્યાગ્રહ શરૂ કરતા પકડી ચરવામાં
થોડા દિવસ અટકમાં રાખ્યા પડી ૪ થી ઓગસ્ટ
નિવૃત્તિ દેખા હોડી દીધા

૧૯૩૩ ઓગસ્ટ ૪. પરતુ ગાંધીજીએ તે નિયત્વનો તે જ દિનસે સન્નિય ભમ કરતા તેમને ૧ વર્ષની સાદી કેદની સજા કરમાનીને વરનામ્મા પૂરી દીધા.

દરમ્યાન મોકડોનાદના કેમી ચુકાદા અંગે ઉપવાસ ચર કરતા તેમને ઓગસ્ટની ૨૭મીએ છોડી મૂક્યા. પરતુ ગાંધીજીએ સજાનો સમય પૂરો થાય ત્યા સુધી, એટલે કે, ૧૯૩૪ના ઓગસ્ટની ૪થી તારીખ સુધી માન અરપૂરવાનાવિરોધી કામકામ કરાનો જ નિયુક્ત કયો.

૧૯૪૨ ઓગસ્ટ ૯ 'કિન્ટ ધરિયા' લગતને અંગે મુગર્તથી પકડી, દિંદ સગદાયનારાની કનમ રફમી હેળા આગાખાનના મહેનમા અટકમા રાખ્યા.

૧૯૪૪ના મેની ૧૬ી તારીખે બીમારીને કારણે તેમની જિંદગી જોખમ ભરેલી ચર્ચ ગયેલી જણાતા છોડી દીધા.

ગાંધીજીના ઉપવાસો

૧૯૧૩ ફીનિશ્સ આયમના બે માર્ચાઓની નમગાર્થ અંગે પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે એક અમદાવાદનો ઉપવાસ પડી પશુ સાડા ચાર માસ સુધી એક જ ટક જમ્યા.

૧૯૧૪ ફીનિશ્સ એના જ કારણેસર ૧૪ દિવસના ઉપવાસ

૧૯૧૮ અમદાવાદ (માર્ચ ૧૨) અમદાવાદના મિન હક્તાળિયાઓ સમાધાન થતા સુધી પોતાની હક્તાળ આલુ ન રાખે અથવા મિનના કામકામને હમેશને માટે છોડી ન દે, ત્યા સુધી અનનો સ્પર્શ ન કરવાની પ્રતિજ્ઞા ૩ દિવસના ઉપવાસ બાદ સમાધાન થયુ.

૧૯૧૯ સાગરમતી (એપ્રિલ ૧૩) નડિયાદ પાટા ઉબેડવાના પ્રયત્નના પ્રાયશ્ચિત્ત રૂપે ૧૪ દિવસનો ઉપવાસ લોકોને પશુ તે જાતનો એક દિનનો ઉપવાસ કરવા જણાવ્યુ કુનો કરનારાઓને જાલે હાજર ચર્ચ જવાની અપીલ

૧૯૨૧ : મુંબઈ : (નવેમ્બર ૯-૧૦) પાંચ દિવસનો ઉપવાસ, પ્રિન્સ ઓફ વેલ્સના આગમન પ્રસંગે થયેલાં તોફાનો અંગે પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે.

૧૯૨૨ : ખારેડોલી : (ફેબ્રુઆરીના બીજા અઢવાડિયામાં) ચૌરીચૌરાનાં રમખાણો અંગે પાંચ દિવસનો ઉપવાસ.

૧૯૨૪ : દિલ્હી : (સપ્ટે. ૧૮) હોદાટનાં હિંદુ-મુસલમાન રમખાણો પછી હિંદુ-મુસલમાન એકતા માટે ૨૧ દિવસનો ઉપવાસ.

૧૯૨૫ : સાબરમતી : (નવેં. ૨૪) આશ્રમના સાથીદારોની ચૂકને અંગે સાત દિવસનો ઉપવાસ.

૧૯૩૨ : ધરવણ જોશ : (સપ્ટે. ૨૦ની જાણે) મોકેડોનાદના કોમી મુકદ્દા સામે મરણ સુધીનો ઉપવાસ. સપ્ટેમ્બરની ૨૬મી તારીખે સાંજના પાંચ વાગનાં સરકારે અલ્લેલા નિર્ણયની બાજુ તેમને કરવામાં આવનાં તેમણે ઉપવાસ છોડ્યો.

૧૯૩૨ : ધરવણ જોશ : (ડિસેં. ૨૨) આખાસાહેબ પટવર્ધને જોશમાં માત્રેલું બંગીનું કામ તેમને ૮ મળતાં, તેમણે આદરેલા ઉપવાસની સદ્ગાનુભૂતિમાં ઉપવાસ. એ દિવસમાં ખાતરી મળનાં ઉપવાસ છોડ્યા.

૧૯૩૩ : ધરવણ જોશ : (મે ૮) ૨૧ દિવસના હરિજન ઉપવાસ. સરકારે તે ૪ દિવસે તેમને જોશમાંથી છોડી દીધા હતા. ઉપવાસની પૂર્ણાનુષ્ઠિ પૂતામાં ' પર્થકુટી ' મુકામે ૨૬મી મેના મેઝ ૩૪ હતી.

૧૯૩૩ : ધરવણ જોશ : (ઓગ. ૧૬) મેના છુટકારા પડેલાં મળતી જનવણ સરકારે જામ કરતા, જોશમાંથી હરિજન-કાર્ય ચલાવવાની છુટ મેળવવા માટે ઉપવાસ શરૂ કર્યો. ૨૦મી ઓગસ્ટે તેમને ડેલી તરીકે ૯ સામૂન દોરિપટલમાં ખસેડ્યા. પરંતુ ઓગ. ૨૩મીએ તેમની સ્થિતિ ગંભીર થતાં તેમનો જિનઘરતી છુટકારો કરવામાં આવ્યો.

- ૧૯૩૪ જુનાઈ દરિજન ચળનગના વિરોધીને એક દરિજન ચળનગના અપારકે લાડી વડે મારતા, ગાંધીજીએ સાત દિવસ તપશ્ચર્યા રૂપે ઉપવાસ કર્યા
- ૧૯૩૬ રાજકોટ (માર્ચ ૩, અપ્રેર) રાજકોટ નરેશ પ્રમુખને આપેલા મળીર વચનનો ભંગ કરીને જાણીતા ઉપવાસ વાઈસરોયે મોરીસ આપરને લગાદ નીમતા માર્ચની ૮મી તારીખે મપોરના (૨-૨૦) ઉપવાસ ડોડ્યા
- ૧૯૪૩ આગાખાન મહેન (ફેબ્રુ ૧૦, મપોરે) રાજ અમીયાના ઉપવાસ સરકારી આલેખો સાથે
- ૧૯૪૭ કાકણા (સપ્ટે ૧) મનકલામા કોમી એખનાસ માટે ઉપવાસ ૭૩ દલાક ખાદ શહેરમા સપૂર્ણ સાતિનો એક દિવસ પસાર થતા અને બધી કોમોના મોડોએ પોતાના હથિયારો ગાંધીજી આગા રજૂ કરી દેવાનું શરૂ કરતા, અને ખાતરી આપના ઉપવાસ છોડ્યા (સપ્ટે ૪)
- ૧૯૪૮ તની દિલ્લી (જાન્યુ ૧૩) કોમી એખનાસ માટે અનિચ્છિત મુક્ત મુખીનો ઉપવાસ જાન્યુ ૧૮મીએ બધી કોમોના ૧૩૦ આગેવાનોએ કોમી એખનાસ માટે ખતમ કરી છૂટવાની પ્રતિજ્ઞા લેતા ઉપવાસ છોડ્યા

જેન અને ઉપવાસની આ બધી વાતનાઓ મહો કે તપશ્ચર્યાઓ આ મહાપુરુષે વેળી વેળીને જે સજ્જતાઓ મેળવી છે, જે આદેશન જમાવ્યું છે જે હૃદય હલાવ્યા છે તે બધાને પ્રતાપે આજે હિંદુસ્તાન અથવા કહો કે ધણે અસો સમય જગત ચાલત અને સ્વતંત્રતાના દર્શનનો અનોરો લલાવો લઈ રહ્યું છે તેમની આ મધી વાતનાઓનો આ નકશો તે મહાપુરુષ પ્રત્યે તથા તેમણે આપેના અમૂલ્ય વારસા પ્રત્યે આપણી જવાનદારીની વાદ કાયમ રાખો

ફેબ્રુઆરી ૧૯૪૮

ગોપાલકૃષ્ણ ૫૮૬

સરદાર અને જવાહરલાલ

ગાંધીજીએ એક પ્રસંગે પોતાના વ્યક્તિત્વનું વર્ણન આ રીતે કર્યું હતું. હું પ્રત્યક્ષ વ્યવહારકુશળ આદર્શવાદી છું કેવળ આદર્શનો ગગનનિહાર કરી કમાકાર અને નેતિવાદી કે કદાચ 'સિનિક' — સનાતન દીગમરમાં જોના મળી શકે તે વચના લો! કદાચ પોતાના આદર્શનો વિચાર તેના અમમની ભાષામાં કે માનવજનની મર્યાદાઓમાં નથી વિચારતા કે વિચારી શકતા રાષ્ટ્ર ભણે! ગાંધીજીની એક મોટી નિષેષતા એ હતી કે, તેઓથી આદર્શનું ધ્યાન જનમાં તેનો પ્રયોગ કરી જોના માટેની નેમથી કરતા ને રાખના આથી જ તે પ્રત્યક્ષને લાક્ષણિક પણ જૂની શકના કે જૂલના માગતા નહોતા અખિન હિંદના, એક આખી પેઢી જોડના લાગા સમય સુધી, એક અદ્વિતીય નેતા અને પિતા સમાન તે બની શક્યા, તે પણ આથી જ સામાન્ય રીતે સાથે જોગ ખન્યાવવો મુશ્કેલ, જોના હૃદ આ ગણુમ — વ્યવહાર અને ગગનનિહાર, વસ્તુસ્થિતિ અને આદર્શ, તાર્કાણિક મહાળતા અને દૂરદર્શી જય આ હૃદો એમનામાં જોગ વણાયા હતા કેવળ વ્યવહારિયા બનીને નહીં, પણ આદર્શના પ્રેમા એ વ્યવહારમાં પડયા અને તેથી આદર્શ વ્યવહારનીર એ બન્યા હતા.

આ બે ગુણો અને તેના અનગ પડી જાયો મૂર્તિમત બનતા ન હોય એમ એમના બે સદાના સાથી સામ તોમાં જોના મળે કે પશ્ચિત જવાહરલાલજી અને સરદાર વલ્લભભાઈ ગાંધીજીએ હિંદની અખડ સેનામાં તૈયાર કરી આપેની આ ગુણોની અગ્રેડ બેનડી કે હિંદમાં ગાંધીજી પાસે દ્વિવિધ કામ માગતુ ક્ષેત્ર પડ્યુ હતુ ઉમરે અને અજ્ઞાને કરીને સહેજે ગગનનિહારપ્રેમી બની બેસે એવુ યુવાન ગળ

અને વ્યવહારે અને દુનિયાદારીના ક્ષાપણે કરીને સરેજે વ્યવહાર-
દર્શી જ બનતું એવું પ્રત્યક્ષ બળ — આ મનેને દિલ્લી આઝાદીની
સેવાના એમણે નાથવાના હતા. એકને કેળવ ગમનશિદ્ધારના તકકામાથી
કાર્યશ્રમિ પર જોતવાનું હતું, તો બીજાને કેળવ તકવાદ કે કામમા-
દાયવું એન્જીનિયરિંગ-સાદની કોર જડતામાથી જાડીને ખેંચની સેવામાં
નમ્ર બનાવી એની અતુલ શક્તિને વાળવાની હતી આ કામ ગાંધીજીએ
તે બંનેના મૂર્તિમત પ્રતિનિધિરૂપ એના પતિજી તથા સરદારશીને
પડીને અને તેમની દ્વારા કર્યું આ બેનહી આજે સ્વતંત્ર દિલ્લુ
ભાવિ ધડે કે — તેને માટે દેશે એને તેની સત્તાની લગામ સોંપી છે,
તે અમરતી નથી

આ બંનેના જન્મદિનસ પદર દિવસને આતરે હમણા જ દેશ-
ભરમાં જિજ્ઞાસા સરદારશીનો તા ૩૧-૧૦-૪૮ના રોજ અને
પતિજીનો તા ૧૪-૧૧-૪૮ના રોજ દરે પ્રેમ અને આભાર તથા
આદરમાનના જે ઉમળકાથી અને ઉત્સાહથી તે જિજ્ઞાસા, તે આ બે
દિલ્લા મહારથીઓ પ્રત્યેની એની કૃતજ્ઞતા દર્શાવે છે

પતિજી જવાહરલાલજી, તેમના ઉઠેર અને શિક્ષણ થઈ, અમીરી
સ્વભાવના છે ભારતમાતાની માગીનું ધ્યાનિયું જોઈવાયું અને એનો
આત્મા અદરથી જો આક્રંદ કરતો જગતે ન હોત, તો પતિજી,
તેમના શિક્ષણના હમાણથી, અગ્રેજ અમીરીના નવીરને શોભાવે
એના ઘર્ષ રહેત એને બદલે એ દિલ્લા મહીમના બનવાને મધ્યા,
એમાં બે કારણ બતાવી શકાય — એમનો ભારતીય આત્મા અને
માધીજીનું ગુરુપદ એમના પુસ્તકનું નામ ‘ડિસકવરી ઓફ ઈન્ડિયા’
એમણે આપ્યું છે, એમાં આ ભાન ચોખ્ખો તરી આવે છે ભારતનું
સાનું રચરચ, તેની તસ્કૃતિ અને ગૌરવમૂર્તિના સાદાત્મ્યર એમને
યથો, તેનો આત્મ એમાં વ્યક્ત થાય છે જે વસ્તુ એમને તેમના
નિઃસાપતી શિક્ષણે ન બતાવી, મને જે વસ્તુથી બીજી જ વાતોથી એ
શિક્ષણે તેમને તરંગિત કરી દીધા. તે જ્યાં તે પોતાના સાચા આત્માને

જોઈ શક્યા • આ પ્રતીતિને તેમણે ‘ભારતનો સાક્ષાત્કાર’ — ‘ડિસકનરી ઓફ ઇડિયા’ — કહીને વર્ણવી છે, એમ મને લાગે છે.

આ શિક્ષણે એમને યુરોપના સમાજવાદને આદર્શ તરીકે શીખવ્યો. તે શિક્ષણથી, આજેય યુરોપમાં તે જતા હશે ત્યારે, તેમને ત્યાં ભાગ્યે અત્યંત ઓછું જ પગાયુ લાગતું હશે પરંતુ ગાંધીજીના સાન્નિધ્યમાં ગળેતા અને સાથે ઢામ કરતા તે શીખ્યા કે, જેમ સ્વદેશાભિમાન બસ નથી, માનવતાભિમાન નેઈએ, તેમ જ તે શીખ્યા કે સમાજવાદ બમ નથી, એથી આગળનો એવો ગાંધીજીનો સર્વોદય અને શાંતિરાહ જોઈએ.

આથી દરીને તે સમાજવાદી હોવા છતાં, ગાંધીજીની સાથે રહી, આગળ નથી નાન્યા અને દિલ્લે સમાજવાદી કહેવાતો પક્ષ એમને તેના એક સક્રિય પક્ષકાર તરીકે મેળવવામાં અડધા ગયો. આજના ‘સમાજવાદી’ નેતાઓની હુડગમી જવાદરલાવણને ઈર્ષી નથી શકાતા, એનું કારણ એમના વ્યક્તિત્વને ગાંધીજીએ જે પાળા પાડ્યા, તેને કેળવીને પોતાનો રાજદ્વારી વારસો સભાગવાને યોગ્ય અને દૃઢ બનાવ્યું, એ જ સમાજવાદી પણ જવાદરલાવણ જેવાને ખુબી એમાં એ પક્ષની પણ ઇતિહાસી કદર અકાર્ષ રહે છે. જવાદરલાવણમાં એવું વૈયક્તિક ઝવેરાત હતું કે તે એ પક્ષના નવા અગ્રસ્તમિક ને ચૂંચાયેલા માનસનું ભોગ ન મળી શકે એના અડધતાજન્ય માનસથી જવાદરલાવણનો આદર્શ દકાર્ષ જઈ, કોણ જાણે કંઈ દિશામાં વળી મક્કિત મેળવત દિલ્લે માટે એ આદર્શ પણ જ ચલ્યાત. પણ પક્ષિત્તનું માનસ અને પ્રતિભા એનાથી જગરા અને રનારે નેજદી દતા, અને તે આજે સિદ્ધ થયેના, તો કોઈ જોઈ શકે છે એનું તેજ અને એની રક્તિ તથા લાભ દિલ્લે અને જગતને લાગા કાગ સુધી મળ્યા કરો.

અરદાર વનજનભાર્મના પ્રતિભા અને વ્યક્તિત્વ આથી છુદી જ ખાત પાડનારા છે તે ધરતીના છે અને ધરતી જેવા અગ્રીભમ છે. ફિર જમિ અને જમિકા પર પગ જમાવ્યા છતાં તે કોઈ પાતે દાય મૂકતા નથી કે મૂકવા દેતા પણ નથી જેમાં પડે તેમાં સોચરા જવાની

એમની કમીનું મૂળ એમના સ્વભાવની ઉપરની ખાસિયત છે આ એમને શીખતી પડેલી ચાલ નથી

માણુમને અને વસ્તુને કે મનાવને મૂનનીને ચાલતુ જોઈએ, એ તો કોણ નથી માનતુ? પણ એ કરી રાજ્યારા ચિરલ હોય છે એને માટે, વસ્તુતાની ગમેરમી જાળજઈઝડમા પણ કામ દે એની જે પારદર્શી નજર જોઈએ, તે ચિરલ માનસકિત છે ગગનનિહાર, પતિાર્ત, અતિઆ શંતા દુષ્ટાદિથી પણ આ નજર ઝખનાઈ શકે છે નજરની આની કોર કુલામના રાજકારણ અને વ્યવહારમા આનાદ કામ દે છે એ સકિત સરદારસાહેમમા રાઈથી જોવા મળે છે એ જ નજરે એમણે ગાંધીજીને અને એમના કામને પણ જોયા અને મૂલ્યા એ જ નજરે અગાઉના દેશનેતાઓને તે મળવા હતા તેમા ગાંધીજી એમની એ વાસ્તવશી નજરમા એવા તે એવા સરાર પારત તો એમની નિરિધ શક્તિઓથી નાના મોટા અનેક જાહેરજીવનના ખામેચિયા તમાનકામા મોટા ધર્મ રાકેન પણ તેમની નજર એથી વ્યાપક હતી, અને ખાસ કહેવુ જોઈએ કે, તે ખેવશી હતી એમને હિંદમા સ્વરાજ જોઈએ, અંગ્રેજો હિંદ ઉઠીને જાય એ વાત તે ગાંધીજી આમા તે પૂર્વેથી જખનારા દેશભક્ત હતા આ ખેવ એમને માગે ઊડી ધર્મભાવના રૂપ બન્યુ હતુ ઉપર ખી તેરી નાસ્તવદર્શી અને પાગખુ નજરનુ એક બયસ્થાન એ છે કે, તે ધરાનનાર માણસ જો ખેવશ્ય હોય તો કેનજ તકેમહી કે સાન કોર સફળતાનાની મની જાય તેમાએ પડી વ્યાપક મોટા કામેમા નથી જઈ શકતા તેમાએને હાથે મોગી કોઈ સેવા લાગે જ મની શકે છે સરદારસાહેમ મૂળથી એવા નહોતા નહી તો ઈ સ ૧૯૧૫ અગાઉ ક્યારના એ તેવા પથે ખયા હોત

તેમનુ ગાંધીજીને આજીવન સમર્પણ તેમની મમમળતી દેશદાજ અને ઝાંઈ કે કરી છૂટાની 'સરકારોશીજી તમન્ના' મલાવે છે ૧૫ મી ઓગસ્ટના 'સકસ' વીકલી'મા એક લેખકે સરદાર નિરેની નોધમા

આ કહ્યું કે તે વીક છે, પણ એમા એક માત્ર ખૂટે કે તે એમની
 ધોયનિદ મ્મપરાણુતાની વસ્તુ હમણા તેમણે નિમાની ત્રગ આગળ
 પોતાની સાત કડતા મ્મુ તેમ, એ 'સ્ટેટસમેન' કે 'નાજનાણી'
 ઉડુ નથી, તેકે આજ દી ધ યુજના એ અદન મોદા છે પણ આપણે
 જાણીએ ત્રીએ કે, તે રા નુડુ કે અો વાચક રાજકારણી પપુ છે,
 પણ માન એ જ નથી એ એમની નિમૂતિ છે, શોભા કે, બાકી
 ત્રગાવે એ મિપાર્થ છે અને આધીજના સિપાર્થ નવરાતુ પસંદ મ્મુ છે
 આમા એ ઉડુના વ્યક્તિત્વની આસિયત રહેતી કે અને એનુ મૂળ
 સરદારની ધર્મભાવનામા — એમના આતર જીવનમા રહેતુ તે
 સરદારે જાન કે અને ભક્તચક્ષન કે માતાપિતાના ધર્મશુભનો
 વારસો એમના હાલમા રહેના છે

દુરાનીના એમના એક આજ્ઞાન મિત્ર (આજે એ હયાત નથી) -
 ના ના પાનથી મને જાણુરા મળ્યુ કે કે જીવનની સરઆતમા આ
 બે મિત્રા અધ્યાત્મ અને જીવનના ધ્યેય વિરે ઊડી ચચાઓ કરતા
 મિત્ર મન્યાત્ર અને નિશ્ચિનો પત્ર નતા સરદાર એ સમજતા,
 પણ એ માત્ર એનને અજુગતી કે યુ। જોતા અરુને લાગતી આ
 વચાઓ આ મિત્રા સરદાર નિવાસત હતા ત્યારેય, પત્રો દ્વારા કરતા
 એ પત્રો આજે નગી સમત તો અરુના જીવનનુ એક સુદ્ધમ અને
 મૂળગત ઝરણુ આપણે જોઈ સમત તે પદમચ્છાર નાશ પામ્યો લાગે
 કે સરદારે મ્મુ સામળ્યુ કે પ્રાનીન હમના સાધુ સ પાસી તો
 નાની નેય આટે એવા મ્મવ આપણે ત્યા વનગુણઓમા મંગે, પણ
 આધીજની જાનનેત્રા અો રાષ્ટ્રપ્રેમ અને એન માટે સર્વસ્વનુ મલિત્તન
 કયા મગમે? એવો આધુ પુત્ર બીજે કે? જોના આશક દુ ધુ અને
 એની આગળ અન્યાસ નિશ્ચિ નામા નીચકે કે

અરુના જીવનમા રહેતી આ મૂળગત જીવનમક્તિ સમજના
 ના એમની સમિતઓનો સાચો મ્મવત આતી ન રોકે આથી જ,
 મે જિન મ્મતિચાગા આ સરદાર અને જ્યાહરતાવ એના ધર્મ

શે છે. અનેમાં ધ્યેયગ્રેમ અને તેને માટે મરી મીટવાની ધગશ છે. તેથી જ અને પોતપોતાની ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓને તેની સેવામાં વ્યવસ્થિત કરીને સમર્પણ કરવા તૈયાર છે. તે જાદુ ગાંધીજીએ કરી આપ્યો છે. એમણે આ અને સાથીને એક આખી પેઢી સુધી સાથે રાખી કામ લીધું અને એમ કરીને ઘડ્યા, અને એ અને મહાપુરુષો એ કેળવણી લેવાને માટે તૈયાર થયા. આને કેટલાક કહે છે કે, આ એ જાણ વચ્ચે મેળા નથી, ત્યારે તે અને જાણ એકાઅવાળે કહે છે તે સાવ સાચું છે કે, લગભગ ૩૦ વર્ષથી એક નેતાના હાથ તળે, ખમેખમા મિલાવી કામ કરનારા અમે આ જન્મે તો કદી છૂટા પડીએ એમ નથી; ભારતમાતાની સેવામાં જે દીક્ષા બાપુજીએ અમને આપી છે એમાં ફેર પડનાર નથી.

૧૩-૧૧-૪૮

૧૧

કાયદે-આઝમ ઝીણા

દયરાજની પહેલી વરસગાંઠને દિવસે એક વિદ્યાર્થીસલામાં મને ખેલાવ્યો હતો. તે પર્વનું વિવેચન કરતા એક એવી વાત મેં કહી કે, એક રીતે બોતાં, પોતાની વાતમાં નિશ્ચય અને અડગતાની જ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો ગાંધી, ચર્ચિલ, અને ઝીણા સરખા ઊતરે એવા દામદી મળ્યા. સામ્રાજ્ય-સંગઠનમાં અંગ્રેજ જેવી કુશળ પ્રજા જગતમાં બીજી એકે નથી. તેની યુગલમાંથી દિવને ઊઠવેલા એ નાનુંપણ નિશ્ચયમળ નથી. એ જાણ ગાંધીજીનું હતું. અને તે એટલું જાગરું હતું કે, 'ગાંધી એટલે ગાંધી' એમ એક ગ્રાસ્યુક્ટા સજ્જપ્રયોગ જ કોડે પોતે દતે.

આવા પ્રચંડ ગાંધી-વેગે જતા ગાંધીજીના બળને એક મારવાને માટે એવી જ જળથી શક્તિ જોઈએ. ચર્ચિલ અને ઝીણા ગાંધીજીના

પ્રચંડ વેમયુક્ત કાર્યને ઘેરૂપ દત્તા તેમા એ બે જણની ઠારકિર્દીનું મહત્ત્વ આવી ગયું, તો તેની સાથે તેની ટીકા કે તારીફ પણ સમાપ્ત છે

એ વાતને મહિનો માસ પૂરે નથી થયો, ત્યા તા. ૧૨મી નવેમ્બરે પાકિસ્તાનથી અગર આવે છે કે, હિંદના મુસ્લમાનોના કાયદે-આજમ ૧૮૦ મદનદસ્તલી ઝીણા ગુજરી ગયા છે. એની સાથે હિંદના હિંદના દોરેક દસકાના ઇતિહાસનો એક મોટો અંક પૂરો થાય છે આ અંકના છેલ્લે વિશે કાયદે-આજમ પોતે નુ ધાગતા દગે, એ સો દવે કાયડો ૧૨ ગહેરાનો

એક એવો વિચાર આવે છે કે, ઝીણાગહેમે અતે શાંતિથી છૂપ કોડરો દમે કે કેમ? આ પણ કી વડાતુ નથી એમની તારીફ કરના કહેરાતો આવે છે કે, મોટામા મોટા મુસ્લિમ રાજ્યનું એમણે નિર્માણ કર્યું છે ૬૬ નવા વસ્તીમા પાકિસ્તાન મોટામા મોટું દર્શી. અને એ વાતુ ૧૪૪ શસ્ત્ર તેને માટે જો કોઈ એક વ્યક્તિની જવાબદારી નેરી હાય તો તે ઝીણાગહેમ છે, એમા પણ જાગ્યે જ મ કરી શકાય. આવડું મોટું રાજ્ય-સપાદન ઝીણાસાહેમે એવું ઝપાટામા કર્યું અને તે ઠોડીને ગયા કે, મને એ હિપરથી પ્રાચીન ઇતિહાસની એક રાત પાદ આવી કહે છે કે, મદમદ ઘેરી કે સિકદરે (૧) પોતાના પરાક્રમથી પારાનાર સમૃદ્ધિ અને ગાંધીની મપાગ્ન કરી, અતે મરવાનું આવ્યું ત્યારે તેણે એવી સૂચના આપી હતી કે, મારા હાથ મહાર પ્રજા રાખીને મને દફન કરવા લઈ જવો, જેથી જગત જાણે કે હવે દુ ખાલી હાથે ૧૮ જાઉં છું * જે કાર્ન જેડે જતુ હોય તો તેનું કયું દારવ્યુ પાપપુણ્ય જ ગયું મદમદસ્તલી ઝીણાએ પાકિસ્તાન લીધું, પણ ખાલી હાથે જ ગયા. જે કાર્ન રતુ તે એમના કાર્યના ક્ષણ લખવાનું. આ કેસ દગે તે દવે પડીનો ઇતિહાસ ક'રો

* આને ૪ મહત્ત્વ ઓરમકેને ૧૭૭૭મા મરણ પછીને કહેતુ એન ઇતિહાસ કહે છે

કહેવાય છે કે, મગનારનું માફુ ન બોનલુ વાત સળી છે પાકિસ્તાનનો જન્મ એક રીતે બેના કાર્ષ ઝીણાસાહેબનું વ્યક્તિક કાય નથી ઇતિહાસમા મોટામોટા પુરુષો પણ અમુ- ભાગ ભગવે ન આ બાન ભન્ન હોય છે, મહા પ્રભાન પાનારો દોષ છે છતા તે આપા ઇતિહાસ માર્પનો એક — ભલે મોટો માનો, છતા — એક બદો હોય છે આનો કમાસ રવો લોર્ડએ છે જન્મ ઝીણાને મે ૧૯૨૭-૧૯ના જમાનામા બેવા જાણવા છે તેમના માનમા બેનો કરેલો ઝીણા કોન આજેય એ દિવસોની યાદ આપે છે એમની નીર વરીનાન અને કુશામ છુદ્ધિ મિરન છે અને એમની રાજદ્વારી કુનેહ તથા આગપાઠા ખાસ તથા ખેનનાની બહાદુરી માન મુકાવે એની વસ્તુઓ છે તેથી સરમા મે હોરી પિઠાથા સલામા એમ કહેતુ જે, અર્થિન ઝીણા જેવા સમિતસખન પુરુષો દિલ રસરાજની સેવામા પામે એની નુ તો મનથી પ્રાર્થના કરનારો માણસ છુ એમની બામના બૂનજરેની દશે પરતુ એમની શક્તિ અને ખોતાને પ્રિય વસ્તુ માની વફાદારી એ ભારે શુણો છે એ વાત ખરી જે, આની શક્તિઓ બેધારી નવનાર જેવી છે આમેય કામ દે અને તેમેય કામ દે તેથી ખરીતે આ સમિતઓની સાથે સાચા આદર્શની શુદ્ધ દષ્ટિ પણ લોર્ડએ તે નયર જગતને દિવર અને મુખોક્તિની જ મળે

આ વસ્તુનો નિચાર કરીએ છીએ ત્યારે પાકિસ્તાન અને તેના નિર્માતાનુ જીવન અને કાર્ષ વ્યક્તિજાત વસ્તુ મની ઇતિહાસનુ એક પ્રકરણ બે છે

ક્યાક વાચ્યુ છે કે, ઝીણાસાહેબના વડના કાર્યાનાન્યા લોહાણા દના અને ત્રણેક પેઢી પરના એમના વડના બેબબ મુમનમાન થયેના તેમના પિતા કરાચીમા નેપારી દત્ત અને કીક કમાતા દત્ત ઝીણાનો જન્મ ત્યા ઈ સ ૧૮૭૬મા (૧) થયો દત્તો કરાચી માટેનો તેમનો પ્રેમ આમાથી હોય

તેનણે ત્યા મદરેસાગા અગ્યાસ ક્યો, અને પડી ત્યાની મિચન રફનમા ત્યા તે કુનિવર્તિંગીમા ગયા લાગના નથી, પણ ૧૮૯૨ મા તે વિદ્યાવન નર્સ મૅરિસ્ટર દયા દતા

આ જ નમયમા ગાંધીજી પણ લગભગ આ જ રીતે ભણ્યા કરે રાય, માત્ર તે પાસે ૭ વર્ષ મોટા તેટલા વહના વિનાયતથી પચાર કર્ન આગ્યા એટલુ જ. વિદ્યાવનમા તે પણ દાદાભાઈ વગેરેને મળેલા, તેમ જ ગ્રીજાસાહેમે પણ ત્યાથી દેવકામના પાઠ લીધેલા દેવ પાછા આવ્યા ગ્રીજાસાહેમ મારિસ્ટરીમા પડ્યા અને બીજી માણુવી ગાજ-કારણુમા પણ ભાગ લેતા. તે ગ્રેસમા લેણ્યા, ગોખનેજી જોડે મહિન્દ્રન મદાર અને અદર કામ ક્યું દિગક મદારાજના મપકમા પણ તે આગ્યા દાય એમનું ગજમરણુ ગ્રીજાને વડુ ગમતુ તેમ કામલમાજીનુ મધાણુવાદી ગજકારણુ તો એમને કાલે અને ગમે, એ ઉવાકુ કે પરતુ ૧૯૧૫ બાદ ગાંધીજી આગ્યા. તેમની નીતિગીતિ ગ્રીજાસાહેમને ભાગે જ મોરી, એમ લાગે છે હોમરવ લીગમા ગાંધીજી ગલ લેરા લાગ્યા ત્યાથી જ એ નજાર્ક આવે છે સવાલ એ છે કે, ગ્રીજાને ગાંધીજીનુ મજા નજકારણુ સાથી ન ગમ્યુ ? નુ એ મોડરેલ જેવા ‘આર્મ-ચેર’ રાજનરણુ દતા તેથી ? એમ નથી લાગતુ અનુમાન તો એવુ જાય કે કે તેમને એ પ્રકૃતિથી જ ન ગમ્યુ કદાચ તેમા એમના જેવા અતિમાની માણુસને ગાવીજીની દોરવણી સ્વીકારવાનુ જ નૂલે ન કુન્યુ દાય, દેટલાક કટે કે એમ, તેમને એમ લાગ્યુ કે, આમા તો ક્વળ દિદુરાજ ચર્ક જગે આ બામતમા કોઈ દરાવ પર આવતુ અવરુ કે, કેમ કે એને માટે નોર્મતી સામમી નથી ગ્રીજાસાહેમ પોતે કે તેમનો કોઈ મોસ્વેલ જેવો અતેવાસી આ તો મ્હી શેઠ અસ્તુ

આ પડી ગ્રીજાસાહેમ મેએતથી બગના દયા તે દયા એ અતર વધતુ જ ગયુ — વધારાતુ જ ગયુ ગાંધીજી જેવા પણ એ બોધુ કરી ન ચકચા ૧૮૨૦-૨૦ સુધી જે ગ્રીજા રાષ્ટ્રીયના અને

કેમી એકતાના મોટા સ્તંભ મનાતા, તે આ વરસો જાદ હુકમતા અને કડર મેમવાદી જની ગયા. આ મોટો માનસદેર બહુને માટે એક કોવડો જ છે.

આમ થયા તો થયા, પણ તે પોતાનો ધરાધો પાર પાડવાને માટે અગ્રે-૧ ગજનીતિને મદદગાર બનવા સુધી પહોંચ્યા. ચર્ચિલે મુસ્લિમ લીગની આ નીતિમા પોતાની સામ્રાજ્યવરક્ષા જોઈ આથી એણે આ રિખનાદને દાવ આપી.

આ આશય નીચે મુસ્લિમ લીગે પણ પોતાની નીતિ ફેરવી. શીશ્વાસાહેમે જાહેર ક્યું કે, હવે લીગ સક્રિય થવા લેવાની નીતિથી ચાલશે આ સક્રિય થવા એટલે કેમી હુકમ-૩ અને અસાતિ, એમ જ થઈ રહ્યું અગ્રેજી રાજમા હિંદના મુસલમાનોએ તેમના રાજકારણમા હુકમને એક રાજકારી શસ્ત્ર-સાધનની અદ્યથી વાપર્યું, એવો વાદ પણ કેટલાક કરનારા છે.

આ ગદા હુકમ થવાઓ અને પ્રસંગોમા પડવાની જરૂર નથી. એમાથી અતે પાકિસ્તાન નીપજ્યુ આથી મુસલમાનો એક વાર તો રાજ થયા, પણ એમાથી અત્યારે તો તથે હુકમ, ત્રાસ અને પીડા જ નીપજ્યા છે તે દોષના લાગને માટે નથી, એમ જે કહેનારુ, તે હજી સુધી તો સાચુ પડ્યુ લાગે છે પરંતુ આજે પાકિસ્તાન હપીકત છે તે છે તેનું લઈને જ આશય આપવું જોઈએ આથી હિંદનો કેમી પ્રશ્ન લીકરો નથી, કે તેથી પાકિસ્તાનનો કેમી પ્રશ્ન પડ્યું નિહંનો નથી. જતા તેમા મુસલમાનોને સમાધાન હોવું જોઈએ, કેમ કે તેમને જોઈતું મળ્યું છે હિંદ પણ એમ માનીને ચાલે છે.

શીશ્વાસાહેબની દ્વંદ્વક્રિયા પ્રગટે પાકિસ્તાનના વય મોનાના ચમ્પીર અહમદ ઉસ્માનીએ પાકિસ્તાનના આ દાવને ઉદ્દેશીને ક્યું કે, “ઔર મુસ્લિમના જમાનાની પ્રસન્નમની ધજગત એમણે પાડી આપી, આ દેશના મુસલમાનોને માટે એમણે જે ક્યું છે તેને માટે તેઓ અહેમાનમદ રહેશે.”

ઝીણાસાહેબની કારકિર્દીની અરખામણી ઔર મહેમ જોડે કરવા મોનાનાને સૂઝ્યુ એ એક રીતે સૂચક છે ઇતિહાસપટ પર નજર જતા મને થયું કે, પાકિસ્તાનવાદનો તત્તુ ઇતિહાસમા જોવો દોષ તે ઔર મહેમ, સર સૈયદ અહમદ, અને ઝીણા એ નહીં પરંતુ મી નુસવ માનોનો સાચે વિચાર કરવા જોવો છે (આગ્રખાનનો પૃષ્ઠ)

ઔર મહેમે દિલ્લી કેમી એમ્તાની નીતિને લાંબી વાળી અને ટરિયન-રાજ્ય સ્થાપના તાકયુ પરિણામ એ આ યુ કે, દિલ્હી વિખરાદ પેતા થયો, દેશ ઇન્નિલિન્ન થયો દાખો અરે મરાઠાઓ તથા રણાસલા છૂટક નામો માર્ક એક હકૂમતમા રહ્યા નહી, ન મરાઠાઓ તે સ્થાપી શક્યા ૧૮૫૭મા ઔર મહેમનો રાજ્ય જેવડે દિલ્લીની માદીએથી નયો અંગ્રેજો રાજ્ય મન્યા

અંગ્રેજોએ દેશના મુસલમાનો પર કડક નજર રાખી તેઓને દાખલા કડક લાથે કામ લેનાયુ આ નીતિને ફેરવના માટે અને મુસલમાનો એને પાન કે બેનફા નથી એમ જતાનના માટે સર સૈયદ અહમદે તનતોડ મહેનત કરી મીજી જાગૃતી ની અંગ્રેજી મેજાપી મુસલમાનોમા દાખલ કરવા તે મથ્યા પણ એમણે એક જૂન મરી દિલ્હીમુસલમાન એક છે એમ માનતાં હતા તેમણે મુસલમાનોને ગેંગ્રેસરી અનગ રાખના પ્રવલ્ન કમો અને રીન એ મરી કે તે પછાત કે તે લાથે આપ ત્યારે ગેંગ્રેસમા આવે એ વીક છે ૮૧૮ કરવુ તે એમ જોઈતુ હતુ કે, પછાત હોનાથી સાથે રહેવુ કે જ્યાં પછાત તે પછાત જ ન રહેવાય પણ ૧૨૫ એમા માનજા લાગેો અથવા કલમ આમે કરે દરિજનો માટે અવગત ચાહેડી તે જ ન્યારે સર દેવ, પણ ચ ત્યા દો

માર્ક આયુ જ ઝીણાસાહેબ ૧૯૨૦ જાદની ગેંગ્રેસમા જતામા લાગ્યુ પોતાની રાજદારી કુદની આગાં ચક્રિયી, અને અંગ્રેજોની મરજનો પૂરા લાગ જોઈ, તેમણે યોનાનું જુદુ રાજકેન મુરિદમ નીચ જુ મુ દેશમા સા ડી કેમી એકતાના અમાર્યા

આમા તે કાબ્યા અને એમ તેમણે મુસલમાનોનું આગતુ જ રાખ્યું
મેગરી પેની પાતલ દશા દૂર કરો એમ માન્યું. એમાથી શું થાય છે
એ તો હવે લાની બનાવે તે ખરું

આમ આ ત્રણે પુરુષોની જૂનમા એક અમુક જાતનું સરખા-
પણુ લાગે છે પણ લાખી નગરે જોતા, આ ત્રણે જણે મળીને હિંદની
એમતા અને સ્વતંત્રતામા પ્રતિગઢી કામ જ કર્યું, એમ કહેવું પડે
છે હિંદના ઇતિહાસમા ઇસ્લામનું તેમા આગમન એક બખેલાનું ધર
મન્યુ હતુ તેને શમાવીને એક ઉમદા સંસ્કૃતિ જન્માવવાના પુણ્ય
કામના મણેશ બોધ હતા તેમા આ પુરુષોનું કામ લોખના મનમા
લધુતા, દ્રેષ અને હિંસા પ્રેરનારુ હેરાંતે જાન્યુ તેથી હિંદની સંસ્કૃતિની
આગેકૂચ અટકાવી પડી જાનીજના નેતૃત્વની જો સાગી કિમન હોય તો
એમા છે કે, એ મહાન્સંસ્કૃતિન્યાત્રાનો જગ નૂતો તાર સાધી આપ્યો.
૪૦ ઝીણાએ એમા એક ભારીને પણ આપણને જાગૃત કરી સાન્યેત
કરના દારા સેના જ કરી છે એમણે આપણા સમાજચરીરની નન-
જાર્જને જોરે નામના મેગની, એ એમની વ્યક્તિગત કીર્તિનું કામ
હમેશ યાદ રહેવાનું પણ એ મારફતે આપણને આપણી ખરી દશા
પણ જાણી પ્રગતિ કરવા મારે એક પણ કામ દેનારી કળ છે ઝીણા
લાહેમે મુસલમાનોને પાકિસ્તાન આપ્યુ કે, તે રીતે એ કૃતકૃત્ય થયા.
હવે મુસલમાનો એમનો વારમો શોલાની શંકે છે તે વખતે કાયદે-
આક્રમ તેમને દોરનાર નથી એ ખરું પણ હવે તેમને છેડના દોઢ
કાયમાનું વિશેષ રાજગારણુ નથી ચલાવવાનું તેમણે નવું પાનું શરૂ
કરવાનું છે તે તેઓ શરૂ કરે, એમા કાયદે-આક્રમના આત્માને પણ
શાંતિ અને ખુશી હોઈ શકે છે ઇશ્વર એમના આત્માને શાંતિ આપે

કુશળ વ્યૂહકાર માઉન્ટબેટન

જમીનનો સોદો પકવવો હોય તો તેના ઉપર કહે છે કે, એક વાર એ હાથ પર લીધો એટલે તે પતરીને જ ઊંચું જોઈએ. પછી તેમા બે દલાક લાગે કે બીસ; કાન્ય કે વચ્ચે બીસે તો વાત પણ સાથે જ ઊગી જાય. કાર્કિ આરા જ ન્યાયથી લોક માઉન્ટ-બેટને દિંદુ મિટિય રાજદારી કોક્કુ ઉકેલ્યું, એમ હવે કદી શકાય. રાજ્યના ભાગલા ઉપર જોના તો જમીનનો જ સોદો ને અને તરફથી માઉન્ટબેટને ધન્યવાદ આપનામા આવે છે; એમા ખરો મુદો હોય તો આ જ ગણાય કે, દિંદુના રાજપટ પર કેરી ચાલ ચાલવી જ્યાં મિટિય લોકોએ ધારેલો દાવ પાર પડી શકે, એ આ ઉપર નોંધપતિએ જોઈ લીધું અને તેનો સફળ ઉપયોગ કર્યો બાકી, દિંદુ કોક્કુ કેમ ઉકેલ્યું એ તો પાર્ટમેન્ટના અર્પણીય મિટિય મુત્સદીઓએ નક્કી કર્યું જ હતું, એ કામ કાર્ક માઉન્ટબેટને માથે નહોતું.

વાચકને ખબર હશે કે, શ્રી ત્રીલુઆડેજની નીતિનો એક અટળ પામો દમર એ દોતો કે, કોઈ વાત આવે તેને પહેલો તો ફેલો મારવો અને વખત આવો, તે દરમિયાન કોએસનું વતણું જથ્થાઈ રહે, પોતાના મિત્રો જોડે ગુફતેશુ પણ કમી દોય તો કમી લઈ શકાય, અને ખાસ તો, પોતે પોતાનો હાન વિચારી લઈ શકે ૧૯૪૭ ના જૂનની ૨૭એ માઉન્ટબેટને નવી યોજના રજૂ કરી ત્યારે પણ આ હાન ત્રીલુઆડેજ લગવવા મથેવા; પરંતુ એમા તેમને કાવવા દેવામા ન આવ્યા. કારણ ‘જમીનનો સોદો’ માઉન્ટબેટન બંધ રીતે પકવી ન શકે. આથી જ તેની યોજનામા, અગાઉની જે તારીખ જૂન,

૧૯૪૮, દત્તી તે ૧૫ ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭, જેટલી એકદમ આગળ આવી અને એટલી આગળ આત્મા, એક સૈનિકની અદાથી તેને પહોંચી ૧૧મી જે કુલ અને વ્યૂહગતિ માઉન્ટમેન્ટને બનાવી, તેને માટે તે માણસને ખરેખર ધન્યવાદ થતે છે

ઓગસ્ટ, ૧૯૪૭

૧૩

ધર્મવાર દેશ ને ભાષાવાર પ્રાત

૧

વાચકને મધ્યાગ્નથી નવાઈ લાગે તેને ઘણું કે, “ધર્મવાર દેશ? એ તો અગે નથી માનતા અને એને ‘ભાષાવાર પ્રાત’ જોડે શું કામ નાંધે છે? ભાષાવાર પ્રાત તો ખરેખર છે, પણ ‘ધર્મવાર દેશ’ તો હીક નથી અને એને ‘ભાષાવાર પ્રાત’ જોડે શી સંવાદેશ?”

વાચકે ખરેખર છે પરંતુ તેને એક બીજી બાબતુ પણ છે ધર્મવાર દેશ કે રાષ્ટ્ર-ખરેખર નીતિ નથી એમ કહીએ છીએ ખરા, પરંતુ આપણી વૃત્તિ અને માનસ જોઈએ તો ખરેખર શું જોવા મળે એમ છે? જાણે અજાણ્યે પણ સારાશે ધર્મવાર દેશ જ જુદો ઘર્ષ ગણે એવી વૃત્તિ કે મનોદશા નથી જોવા મળતી? એ વાત ખરી કે, એ શિરે વાત નીકળે તો આપણે જુદીથી તેને પસંદ ન કરીએ, પરંતુ હૃદયબાન તેવા નથી

અને ભાષાવાર પ્રાતનું શું? આ વસ્તુને માટે આપણે આદર્શ તરીકેની ભાષાના કેટલાક વસ્તુઓ સેરી છે તેને અમનમાં સૂકના પણ માહીએ છીએ, પરંતુ તેમ કરતા જતા જતા જતાના પ્રશ્નો પ્રગટ થાય છે, જાની જાની પચાતો જાગે છે, અને તેમાં કદા તીખા જવા પથ પ્રાતો વચ્ચે ન જાગે એમ જાગે કોઈ કહી શકે

એટલે કે, ‘ધર્મવાર દેશ’ના ભુદ્ધિ વિગેધ કરે છે, પરંતુ હજી વાંદ છે, તેથી અમલમાં એ જ પ્રમાણ રહે છે અને ‘ભાષાવાર પ્રાત’ના મનનો ભાવ તૈયાર થાય છે, પણ અન્ય ડરવા ગતિમાં એવી આડે ડાબી છે કે જે અપણા જ મનોનાવેશમાંથી પ્રગટ થાય છે. એટલે, ઉપરના મથાળામાં આવા વિચિત્ર કોમળ પૂરતું ભેદ છે તો ગળેડું છે, અને એ કોમડો હિંદના આજના પ્રજનો જ કોપે છે, એમ કહીએ તો કાર્ત્ત વાંધો ન કાઢી શકે

૭

મથાળામાં એવી કહેરી મે રિસવાની જાગતી વાતો અગે એક બીજી વસ્તુ તરફ પણ ધ્યાન જાય છે ‘ધર્મવાર દેશ’ એ પાકિસ્તાની આદર્શ છે, અને તે દેશને ‘ભાષાવાર પ્રાત ની આઠી પડી તથી. કદાચ એ તો આખા પાકિસ્તાનમાં એક જ બોલી ચાલુ કરવા નાટ્ય હરકે તરી તો, પરંતુ ભાષાને મુખ્ય ગતિ પાકિસ્તાનને અન્ય એક પાકિસ્તાની પ્રાતનું પદ અપવામાં તુ નામ પેચાએચ ત્યા ચાલે ?

‘ધર્મવાર દેશ’ના આદર્શને લેવા છતાં, પાકિસ્તાન કહે છે તો એમ કે, રિમ્મી રહેવામાંથી પત્તુ પાકિસ્તાનના ના દરિને તો રહી શકે અને નાપદે-આઝમ ત્રીજાએ તેમના એક નિવેદનમાં, પૂનાના પ્રેા ગાંધીજીના મનનો હવાતો આપીને, તેનું સમર્થન રોધિયું કે, આમ હોતું એ કાર્ત્ત વિચિત્ર નથી પ્રેા ગાંધીજીનો મત નિ ત્રીજા આ પ્રમાણે ઉતારે છે —

“ટી. ય આજ ગાંધીજી લેવા જાણરા અન્યાય તેમના હમી એડગોનર, ૧૯૪૭ ના નિવેદનમાં દે છે કે, નવા હિંદુ યુનિયનને ‘હિંદુ રાજ્ય’ અથવા વધારે કાઠી રીને જોવા, ‘હિંદુ યાત્રીય રાજ્યોનો સનવાય’ હોતું એ જ એનું સાચું વર્ણન છે અને તે દે છે કે, હિંદુ યુનિયનને હિંદુ રાજ્ય હોવાથી જ તેનું આગળ પડતું અને મોટી ગુચક હમનું વ્યજ થાય છે અને વધુ ને આગળ વસવાટે છે કે હિંદુ

યુનિયનના પ્રદેશમાં હિંદુ પરજવાના નહીં એવા લોકોને માટે સ્થાન ન હોય અને તેવાઓ પ્રત્યે એવાવાજ નજારો, એમ પણ એનો અર્થ નથી.”

એટલે કે આથી ઝીણાસાહેબ એમ કહે છે કે, ધર્મવાર દેશનો આદર્શ મારો જ નથી, હિંદુ યુનિયનનો પણ એ જ આદર્શ છે ! અને એમાં સુરાજ્યના સિદ્ધાંતથી કશો દોષ નથી, કેમ કે નિધર્મી હુમતીઓ પણ ધર્મવાર દેશના તનમાં રહી રહે છે

આ રીતે, ખરેખર જોતા, એમનો મુખ્ય આશય એટલો જ હોય છે કે, એ આદર્શ ઉપર મને સરચાનો ચાલે, કેમ કે, તેમના મતે, એ રીતે જ તે ઉત્પન્ન થયા નથી ? એમ થાય તો પોતે હમેશા યુનિયનને પગલી શકે, ઓ પોતાને ત્યાંથી તો મિન-મરિનમોને લગભગ હાડી જ કાઢવામાં આવશે, એમ ને ૨ પડ્યા પાકિસ્તાની જોરતનમી કરતા રહેવાને માટે સનડમરો સિદ્ધાંત એ જ અને કે યુનિયનમાં જે મુસનમાનો છે તે તો પાકિસ્તાનના રાષ્ટ્રજન છે અને તેમને માટે પાકિસ્તાન સરમાર જવાબદાર રહેશે આમ જો તત્ત્વથી ગોઠવાય તો સવાને માટે હિંદને સત્તાવતા રહી શકાય, કે જે નતિ મુસ્લિમ લીગની અસ્યાર મુંદી રહી કે હિંદ યુનિયન હિંદુ રાજ્ય કે એમ સ્વીકારાય તો આ વાત સીરી યર્ક જાય એટલે પાકિસ્તાન પોતાનો આદર્શ મામા ઉપર પણ મુઠ્ઠી મારવા માગે છે, અને એમાં શી માહગીલ જવાનો વિચાર-ઓટા તેને જોઈતું કામ દે છે અસ્તુ

૩

હવે ‘ભાષાવાર પ્રાંત’ની આગત જુઓ તો તેને હિંદુ યુનિયન આદર્શ માને છે, પણ તેના અમલમાં તે ઝટ પ્રમાણ કરી શકતું નથી તેમ કરવાને માટે તેને અનેક નિતો નહે છે

આમ, મથાગાના એ આદર્શો એવા છે કે, હિંદના એ ભાગવાને પડાનો જાણે એમાં પણ ન પડ્યો હોય ! પહેલો આદર્શ પાકિસ્તાને ગતિમાન કરો, બીજો આદર્શ કોએસ સેવે છે પહેલો આદર્શ હિંદુ યુનિયનને માથે મોઢા પાકિસ્તાન મથે છે, બીજો આદર્શ સ્વાસ્થાવિક

હોવાથી પાકિસ્તાનને પગલે કે કે એનું મુ કરવું? પહેલો આદ્ય દિનમા સૈન્યો જે સરકાર અને રાજ્ય-વ્યવસ્થા વિકસતી આવી છે તેની સામે કે ત્યારે ધરનામને તો ધર્મપ્રધાન રાજ્યથી બીજી વ્યવસ્થા સમજાતી જ નથી, અને શ્રી. ગ્રીલાએ જે રીતે પાકિસ્તાનનું કામ લીધું છે તે જોતા, એમને દાસીવાદી દમે કામ કર્યા વગર છૂટકો જ નથી દિલ એની તરફ સામે કે

૪

વાત એ કે, કોઈ નિશ્ચિત પ્રજા અથવા રાષ્ટ્રનું ધર્મ, ભાષા, જાતિ, પ્રદેશ, ભૂગોળ ઇત્યાદિ અનેક જાતના તત્ત્વોને એકસાથે લઈને થાય છે એ એક ઐતિહાસિક વિગત છે કોઈ પણ એક જ તત્ત્વ પરથી રાષ્ટ્ર જન્મતું નથી, એ તો એક સમજનાવનાનું પરિણામ હોય છે અને એ ભાવના અમુક પ્રદેશમાં વસતા લોકો પોતાના સમૂહ-જીવનમાં સાથે ગંઢીને પુરુષાર્થ કરે, એમાંથી જન્મે છે અને પુષ્ટ થાય છે. તેના સહજીવનમાં ગણ અને પ્રેરણા આપનાર ઉપરના બધા તત્ત્વો એક પ્રદેશમાં સાથે રહી સમાજજીવન રચાના સહાયકને જોરે, એના પ્રેરણા સ્વર્ણને ગાંધીભાવ તૈયાર થાય છે એટલે એ તત્ત્વોમાંથી કોઈ એકને અન્ય પાડીને કે મુખ્ય ગણીને જે ચાલવાના આવે, તો ગાંધીના કુ ગતી ધડતર ઉપર અત્યાચાર થાય કે જોકે મનુષ્ય-સમાજમાં આવ્યા અત્યાચારો થઈ શકે કે તેનું કાગલ એ છે કે, સમાજમાં જન્મ મનુષ્ય અવતરે તો તે તે સમાજની ભાવનાને, તેના વખત પૂરતી તો અન્ય સ્વર્ણ ધારે તેની તે જરી શકે છે બાલુ કામ મિ ગ્રીલાએ દિલ રાષ્ટ્રના મુસલમાનોમાં મુ છે પરિણામે કોંગ્રેસે કદોશી એમ દિવસરાજી કાનિમાંથી જે કાનિઓ જન્મી રહી એક કોંગ્રેસે ધારેલી તે, કે જે સુનિયમમાં મુનિમત મરી રાખેલી, અને બીજી પાકિસ્તાનની, કે જે દ્વારા દિલ મુસલમાનોને ૧૮માં એમ આઉનો અધૂરો રહેશે ઇતિહાસ આટલો વગર પાડે સજીર મને કે જાણે કે, પ્રતિપત્તી મરજીની વચ્ચેના કાળના અગ્રેજ રાજ્ય-વ્યવસ્થા પુષ્કાર

ગર્વ હતી, તે પાછી હવે સરાજમા પ્રગટ કર્મી જામ, અગ્નિનેએ,
અદીથી વળતા અગાઉ, એ મળેડા ખરામમા ખરામ રીતે મોડની નીધા
અને આપણને લાચાર કરી મૂક્યા 'રાગ કાતર્ય કારણમ્'
તે આનું નામ

૫

હવે ભાષાવાર પ્રાંતની માત જોઈએ રાષ્ટ્રને ધડામા જોતપ્રોત
ખતતા અનેક તત્વોમા ભાષા, ધર્મની પેરે એક સારકુનિક મગ કે,
પણ તે બુધા પ્રાદેશિક હોય છે, ધર્મ તેવો નયે હોય ધર્મના,
જાનિતા અનેક જોડો છતાં ભાષા તે મગમા એમ્પે હોય છે મનનમ
કે, ભાષા એ મધામા પ્રમગ અને સમાવેશક તરન હોય છે

અને દરેક દેશમા તેના પહીરકની હદિએ તેના અમુક ભાગો
પાડાની જરૂર હોય છે એમ ભાગો અમળે, એમનું રાજ્ય જેમ
જેમ વધતુ ગયું તેમ તેમ, તેને કમળે રાખવાના હેતુથી પાડતા ગયા
આથી કરીને તેમા પૂર્વ ઇનિદાસની પ્રાદેશિક વ્યવસ્થા કેટલીક જિતરી,
પણ બીજી કાઈ નહી

અગ્નિનેના કાગમા ચાનુ થયેલી આ વ્યવસ્થા કરવાજને ન ખપે
તેમા વળી દેશી રાજ્યોને પણ સમાવવાનો સમાવ મોટો છે તેથી
આ મોગ સમાવનું તું કરવું જોઈએ કોએસે ધણા વરસોથી ભાષાવાર
પ્રાંતની ન્યના સેવેલી તે આજે કાર્યક્ષેત્રમા જિતવા મથે છે

તેમા ભવસ્થાનો ઉગાડા છે પહેનું તો એ કે, ભાષા એ જ
જાણે પ્રાંતનો નકરો ધડામા એકમાત્ર વસ્તુ હોય એમ માનીને
કેટલાક* તો છે પરિણામે ચાનું પ્રાંતો તથા દેવી રાજ્યોની સાથેની

* મહાગણમા એ ૧ આર ગાડગીને આગે મત પ્રવર્તાવેને જોવા
મળે છે તેમજો એવી કે પના મ્પી કે હિંદ એ મોટું સમવાય રાજ્ય છે, એના
પટકો ભાષાવાર પ્રાંતોના રાજ્યો છે એટલે કે અમરિકા પેડે હિંદ એ જાણે
કે ભાષાવાર રાજ્યોનું સમૂહ રાજ્ય હોય મૂળ રાજ્યસત્તા જાણે કે આ એકમ
રાજ્યોમા હોય! એટલે દરેક રાજ્યમા તેજો કુલ ભાષા પ્રદેશ એમ્પે કરીને

સરહદોના ઝડપ જાગે પ્રજાનું શિક્ષણ એક એનું કામ છે કે જેને માટે ભાષાનાર પ્રદેશ ઉત્તમ મગસ અને પરતુ તે જ પ્રદેશ આર્થિક, ઔદ્યોગિક તથા રાજકીય ને વહીવટી રીતે કાલે જ એવો નવો હોય. એટલે, તે પ્રદેશની શિક્ષણવ્યવસ્થા બંધે ભાષાનાર ગ્રામ, પરતુ તેની રાજ્યવ્યવસ્થા નો-ટા ભાષાનાર ન પણ હોઈ શકે છતાં, જેમ કે, મુગર્ક રાજેર કયા પ્રાતમા જાણ એ વિચારવાને માટે કેટલાક લોક એવા વાદે ચડ્યા કે, તેમણે એ સહેજની ભાષાનાર ટકાવારી જ જોવા માડી !! આ જૂન યાનું કારણ એ કે, ભાષા એ જ જાણે કે પ્રાત-નિર્માણનું એકમાત્ર નિર્ણાયક તત્ત્વ હોય એમ માનવામાં આવ્યું વસ્તુનાએ એમ નથી, તે ભલે એક મુખ્ય નજર રાખવા જેવું ગણાય, પરતુ એ જ એક તત્ત્વ ન જાની શકે નહીં તે યુનિયનને માટે એ ધાતક ભાવના મની મેસરે, અને પાકિસ્તાનની ક્રમી લડાઈ પત્યા બાદ ભાષાનાર પ્રાત કરતા જમાનિસ્તાનની કેવળ ગાડી લડાઈ જામશે

મૂકવો જોઈએ એવો તર્ક આગળ મોકલાયો. અને આ રીતે ભાષાનાર રાજ્ય પુનર્નિર્માણની ચળવળ મહારાષ્ટ્રમાં પેદા થઈ !

આ વિચાર હકીકતે જ બલ બરેલો હતો. ઉપર શ્રી કીણા ધર્મવાર સમવાયની ૬૮૫ના શ્રી માડ ઊલે કહેલી એમ કહે છે તેને જ મળતી ખીજ બૂલ આ ભાષાનાર રાષ્ટ્રીય રાજ્યોના સમવાયની ગણાય અને સરખી જ ખાડી અને હવાનતથી વેગળી છે

હિંદ એક રાજ્ય તરીકે વ્યવસ્થ થયું છે અમેરિકા પેટે રાજ્યો લેખા મળીને દાઈ સાર્વભૌમ હિંદ નથી પેદા થયું એટલે દિંદી યુનિયનનું એક રાજ્ય મૂળ છે, જેની બૂઝોળ નહીં થઈ આ તેની ઉત્પત્તિના ઇતિહાસમાંથી તેમ જ તેના બધારણમાંથી જોઈ શકાય છે અને આ સાર્વભૌમ રાજ્યની રાષ્ટ્રસભા કે પાર્લિમેન્ટ જેમ જ્યારે મંચે તેમ ત્યારે દાયદો કરીને, તેના ઘટક રાજ્યો ધગ શકે છે, તેમાં ફેરબદલી કરી શકે છે મતબબ કે, યામ રાજ્યોની મૂળ સાર્વભૌમ હસ્તી નથી મહારાષ્ટ્રમાં ભાષાનાર રાષ્ટ્રીય પ્રદેશ રાજ્યની જે ચળવળ ઊપળી, તે ઉપરની ખાડી સમજને આજાગી હોય એમ સ્પષ્ટ લાગે છે

૬

જાપાવાર પ્રાંત શિક્ષણને માટે ખાસ જોઈએ; તે વગર તેમાં મુશ્કેલીઓ પડે તે આજે દેખાવા લાગ્યું છે. એનો ઉકેલ જાપાવાર વિદ્યાપીઠો અને આખા શિક્ષણતંત્રની પુનર્વ્યવસ્થા છે. પરંતુ, અંગ્રેજ અને ઉર્દૂ જાપા તેમાં વિચાર કરાવશે; માયું પશ્ય પકવે. (એક મુસલમાન-કાળની અને બીજી અંગ્રેજ-કાળની જાપા-બેટ દિંદને મળી છે.)

ઉર્દૂ કોઈ અદિદંડુસ્તાની પ્રાંતની જાપા નથી; છતાં અંગ્રેજ રાજ્યે તેને પ્રાથમિક શિક્ષણમાં સ્થાન આપી, મુસલમાનોમાં તેને પોતાની પ્રાંત-જાપા તરીકે ગણવાની જાવના જગરી છે! આનું શું? તેમ જ કેદલાક લોક અંગ્રેજ રાજ્યમાં ને ખ્રિસ્તી ધર્મની અસરથી પોતાની જાપા અંગ્રેજ માની બેઠા છે. તેમનું શું? આ સરાલ તેમના ધર્મને લાગુ પડતો નથી, જોકે બીજી રહે છે કે, તેમાંય ધર્મ જોવામાં આવે. તો તો, જાપાવાર પ્રાંતનો પ્રશ્ન 'ધર્મવાર દેશ' જેટલી હદે જાય અને પાછી નવા 'સ્થાન'ની જગા જાય.

૭

આમ 'ધર્મવાર દેશ' અને 'જાપાવાર પ્રાંત' એ બે વસ્તુઓ દિંદના ઇતિહાસમાંથી આજે ખાસ ઉપર તરી આવ્યા છે અને તે પોતાનો ઉકેલ બોલે છે. એ ઉકેલ શોધી કાઢવામાં સાચા ધર્મની અને દિંદની સાચી અંરૂપિની કસોટી છે. તેની પાસે જેવી જૂથ કરાવવાને માટે ત્રીણાસાહેબ આજે ભારેમાં ભારે કારણ ધરી રહ્યા છે, તેની જો આપણે કરી બેઠા તો ભવિષ્ય એને માટે આપણી પેઢીને જવાબદાર મથુરો, એવી ટીલડી આપણે કપાળે લઈ શકીએ? જવાબ એવો બોલે છે — ના.

પ્રજાશાહી કે નોકરશાહી?

આપણે સ્વતંત્ર રાજા એટલે ચારે બાજુથી, લોકશાહીને નામે કહેવાય છે કે, પ્રજા દ્વારા સર્વોપરી અને કે, રાજા દ્વારા પ્રજાનું છે વાત ખરી છે પરંતુ આ તો સિદ્ધાંત થયો, વ્યવહારમાં શું છે? સરકારી અમલદાર જ હજી ખરો સત્તાધારી મનાય છે અને એને જ નોકરશાહી કહેવામાં આવતું.

આની મત્તાશાહીના માનસનો ઊંડો દેશ દિલમાં આજનો નથી કપની-સગમના આનાથી અજે-જેએ આપણી પ્રજાની આ ખોડા જોડેલી અને તેની જ વિલે વિલે મોઝર લેવો એ-એ-રા ત્વી કે મોઝર જ મોઝરી દીધો ને તેને કુન સત્તા માપી દર્શ પોતાનું રાજ્ય તત્ર ધન્યુ આજે પણ એ જ તત્ર ચાલુ છે, મગજ કે સત્તા આજે રાકપણની પ્રજાની કુલ્ય માનસના પર તે ગચાયેલું છે તેથી લોકશાહી લોકશાહીની ખૂમો તો પાડીએ ડીએ, પરંતુ તે પ્રજાની રાજ્યપ્રથાની ટેવો નથી પ્રજાના કે નથી સરકારી વહીવટનમાં.

આના માનસમાંથી નોકરશાહીને કટ્ટોવર્નતિ* જામતી આવે છે એથી કરીને રસગજ જામતા ખાસ જ નુકસાન લાગવાને મલે, સરકારી નોકર એની જૂની નોકરશાહી સત્તા બળતી ગાખી રાક્યો છે તેથી કુલ ગયા પડી પણ કટ્ટોવર્ન ઊડવાને તે આપોઆપ નથી વેરાતો, જિવટો તે જે રૂટે તો કેના ખરાય પરિણાનો આવે તેના બધાનો કરે છે તેની આ વાતમાં માર્કિ સાચું હતો પરંતુ પ્રજા એ કે એવડે નાનો નથી પ્રજા લોકશાહી દમે રાજ્યનું વ્યવસ્થા દોષ તો નોકર-

* અને 'કટ્ટોવર્ન' સાથે તથા સમાજવાદી ઢળ મુજબની આ માજનાઓ — પચસીય સાજનાઓ સત્તાધારી રાજા વનરે — વિચારો પણ આ નોકરશાહી કે અમલદારશાહી ઢળને જ પારે એવા છે એ બી વમેરવા જેવું છે.

શાહીને દેશણે રાખવાની જરૂરનો કે આજે તે કટ્ટોવની સોઘી-અફરી રીતે આપખુદ ને લાચિયુ ગાડુ દંધારે છે, પરિણામે પ્રજાજન ચારે બાનુથી અતરાયા જેની મનોહતા ભોગવે છે આજના કટ્ટોવ-રાજ્યમાં બે અસલ હોય તો આ છે તેનો અત આપવો જ નેર્ત એ નહીં તો સ્વતંત્ર દિવની અજ લોકશાહીનું સિદ્ધાંત જ નેખમારો અને મોરી જઈને કાળી નોકરશાહી જ રાજ્ય કરશે, અને પ્રજાકીય પ્રસાનો સમય એમની જગમા બેઠાને તે કહે એમ મતા માર્યા કરશે આ બપ કરમા બપ કર દશા છે.

આની કાર્ક સ્પષ્ટસ્પષ્ટ બીડથી જ ગાધીજી કટ્ટોવ મામે જે જોદાદ જેવું ઉપાદતા લાગે છે, તે સમજી રાકાય એી વાન છે પાર્કિસ્તાનથી નેખમાયેની કોમી એકતાને હરી સ્થાપવાના મદેશ ગાદ આ કટ્ટોલને કાઢવાની તેમની વાત એટલી જ કીમતી બીજી મેસા છે

પ્રજા પર તૂટી પડના તેમાર વેપારીજન અને તેમના સિકારકપ ગરીબ પ્રજા — અને આ અકુશ કાઢવાની વાત ઉપર એકમત થાય છે, તેમા પણ આ જ વારણ છે સ્વયંક એ છે કે, સરકારી નોકર જ મોટે ભાગે કટ્ટોલ કાઢના સામે લાગે છે પ્રજા એની ચૂકમાથી છૂટરા માગે છે એ સારું ચિહ્ન છે પણ તે માદ રાખે કે ગાધીજી જ તેને એમાથી છોડની શકે, તેની વારત એ કે, તે એમની દોગ ચૂકી સ્વીચરે નહીં તો, ચાલુ રહે છે તેવો કટ્ટોલ તો જશે, છતા પ્રજા પર રાજ્ય તો મધ્યમ-વર્ગી વેપરી અને સરકારી નોકરનું જ આની રહેશે પરંતુ, આમ-પ્રજાએ જે ખરી કાતિ કરી હોય તો ગાધીજીના અર્થકારણ પર વગરુ જોઈએ એ અર્થકારણ એટલે ખાદી અને આમેાદોગ દ્વારા આણસ દૂર કરી, ઉત્પાદન વધારી, કરમસર ને સ્વાસ્થ્યજન દ્વારા પ્રજાજને પોતાનું આર્થિક સ્વાસ્થ્ય સાધી લેવું જોઈએ આ રીતે જ પ્રજા પોતાની વાહી સ્થાપી શકશે, અને પ્રધાનોને પણ લોકરાજ્ય સ્થાપવામા જરૂરી પોતા તરફનો ફાવો આપી શકશે

રાષ્ટ્રના બંધારણનાં બે પાંખિયાં

આપણા દેશનું સ્વતંત્ર બંધારણ ઘડાય છે તેને બે પાંખિયાં છે. તેમાંનું એક પાંખિયું બંધારણસભા વિચારે છે.

રાષ્ટ્રના બંધારણનું એક પાંખુ આ રસુ. તે પાંખુ ઔ દોષ જાણે છે. હાયામા અને જહાર ભારોભાર આની ચર્ચાઓ અને જાહેરાત થાય છે. તેથી ઢરીને લોકમાનસ ઉપર એવી અસર પડે છે કે, જાણે એ જ દેશનું બંધારણ વડનારુ કામ છે. પરંતુ સ્વતંત્ર અને લોકશાહી રાષ્ટ્રનું બંધારણ એટલાથી પૂરતું નથી થતું. તેનું બીજું અંગ લોકમાનસ ધડાર અને તેનું મધારણ છે. દેશનું રાજ્યમંધારણ મહત્વનું હોય છે, પરંતુ તેની પંપિર્તિ લોકમેરાની સંસ્થાઓની દ્વારા ધાય છે તે વગર લોકશાહી આત્રી નથી સકતી તેથી જ બંધારણસભાની સાથેસાથ ઢોઝેસ (અને બીજા) પલ પોતાનું નવું અને નવયુગને અનુરૂપ બંધારણ વડવાને માટે મથે છે દેશના બંધારણનું આ બીજું પાંખિયું છે. અને ખડુ જિતા બે જારે ઢીમતી છે, કેમ કે એના ઉપર આપણા દેશના ધડારતો ધણો આધાર રહેને પડતુ દુ.ખની વાત હોય તો એ છે કે, સામાન્ય પ્રજાજનના મન પર આ વાત એટલી કમી નથી એને આ બાજનનું કાલિદારી મહત્વ અમલનયુ નથી પરંતુ, તે કેટલું ખડુ છે તે એક સારી પરંતુ જાડે સૂચક દડીકન દાડીને જાણવું.

આપણા દેશની બંધારણસભા જન્મે ત્યાં સુધી માધીછએ તેને સારું અવાક મહેનત અને સતત ચિતા તથા જાગરિ મનાસી. પરંતુ તે બરોબર ગોધાર્દ મર્ન પડી એમણે એમા પોતાનો જાડો છવ રાખ્યો નહી. નહી કે તેનું મહત્વ ઓધુ જ માટે. પરંતુ બચિખની કાયાપતટ માટે એમાં પડસાતી જરૂર નડોતી. એટલે સુડી કે, રાષ્ટ્રના પિતા હોવા છતાં તેનણે દેશની એ વાદનર જનતાડી સમાયાં, મને વાદ છે ત્યાં સુડી. પન ચૂકના બેટોય વખત કાલો નહીં !

હવે ખીજી બાજુ જુઓ. કોંગ્રેસનું નવું બધારણ ધરાવે માટે તેમણે કેટલા બધા દિવસો અને કનાકા આપ્યા છે? મહિનાઓથી તે આ રીતે ચિંતન કરતા રહ્યા અને માર્ગદર્શન આપતા હતા. હવે દેશને જે દસ્તાવેજ આપ્યો તે પણ આને જ અંગે હતો. તેમણે જણાવ્યું કે, હવે દેશમાં કોંગ્રેસે વિભિન્ન ધર્મ જર્જરે લોક સેવક મધના નવા જન્મે અંતરનું જોઈએ હિંદની રક્ત પ્રજાનું મીઠું રક્ત રાજ્યમધારણ ન કરી અને તે કામ તો લોકોમાં એમર મધે ગોપાર્થ મળેના વિચારિય હોનાના લોકલેવકો જ કરી શકે તેમજોતો એક મોટા સમ હવે પેદા કરવો જોઈએ તેઓ મારફતે કેળાપેનો પ્રજામત જ નવા બધારણનો લાભ પણ લઈ રાખે નથી તો કેવળ માફની મગજ-મારી અને લોકોને પક્ષાપક્ષીમાં જેથરાની મનમારી જ ઊભી થશે, અને દેશ છિન્નભિન્ન થશે તેમાથી તે નર્મો વેરરિગેર ર્ધ જર્જરે રક્તપ્રજ્વાલ થાય તોય નમાઈ નહીં તેમ કામમાં મધ્યસ્થ અને પ્રતિક સરકારો રૂપે મા તો હરકર ને પોલીસના ગળ પર જોર કરતી સરખુખતારશાહી પેદા થાય, અથવા તો લોકસેવકોના મેલા-તપ પર મૂળ આધાર રાખી ચાલનાર અર્ધનીન હમતી લોકરાહી જન્મે કોંગ્રેસ મીઠા પ્રકારને જન્માવનાના આદ્યને વગેરી કે તેને માટે તે નવું મધારણ તૈયાર કરવા મથે છે

દેશના સ્વતંત્ર બધારણ પર અસર કરનાર આ બીજી મગ છે. તે પણ બધારણમમાં જોટલા જ મહત્વની બાબત છે અને હવે પડીતી ક્રાંતિના સાચા ખીજ દેશમધારણના આ બીજા પાંખિયાને અંગે આપણે જુ કરીએ છીએ તેમાં રહેશે

જૂનો ઇતિહાસ યાદ કરીએ તો ૧૯૨૦-૨૧ મા ગાંધીજીએ આ બધારણ ઘડી આપી તેની ક્રાંતિચક્રિત પ્રગટાવી દેખાડી તેને જોર આપ્યા મધી, ૧૯૩૦ મા વળી નવું બધારણ ધરાવતા આદ્ય અને તે દ્વારા સ્વતંત્રતા પ્રાપ્ત કરી પ્રજાધન્ય કરવા માટે રાજકીય સ્વતંત્રતાના સાધનની જરૂર હતી, તે હવે આપણને મળી ચૂંક્યું છે.

તેમણી આગળ નના પડેના સીદ ધર્મને પોતે માર્ગ બતાવતા
ગયા છે એ માર્ગે એમની સદેહે દોરણી આપણને નથી એ ખરું
પરંતુ દેવના આગેકનને માટે જે નના ગામજુની જરૂર છે, તે આ
પરથી સ્પષ્ટ થાય છે તે મોસરણ ઘડાનું કામ કોમેસને માથે છે,
જેમ ગાંજીવારણ કાન મરમગી ગવારણુસમાને માથે છે પ્રજા-
બધાનણુ રડાના આ કામને લોકોએ વધારે ધ્યાન આપીને
સમજવું જોઈએ

૧૨-૩-૪૮

૧૬

હિંદના રાજ્યબંધારણનો જન્મ

૧

ઈ ન ૧૯૩૦મા જાનેમાર્ગની ૨૬ મી તારીખને સ્વાતંત્ર્ય દિન
નરીકે ઠરાવી, ત્યારે ખ્યાલેય નહે તો કે, તે ધન્ય દિવસને ઇશ્વર ખરેખર
સ્વાતંત્ર્યદિન બનાવના નસીગ પણ આપશે એ દિવસ ખરેખર
સ્વતંત્ર ભારતનો સ્વાતંત્ર્યદિન બરોમર ૨૦ વરસે આ મહિને બને
છે, એ મહાભાગ મક્કાને માટે ભારતના સૌ સત્તાનોએ પરમેશ્વરને
દુઆ દેવી જોઈએ

આ દિવસ દેખાનાર માધીયુગનો ઇતિહાસ જેવો બન્ય છે,
તેવો જ તેની કુનજુનિરે નિર્માણ થયેલી ભારતની બધારણુસમાનો
ઇતિહાસ પણ બન્ય છે આ સભાએ ત્રણ વર્ષમા પોતાનું ખરેખર
મહાભારતગમ પૂરું કર્યું, અને તે સર્વસમતિથી (મૌનાના દ્વંદ્વરત
મોહાનીનો વિરોધ કેવળ વિરોધ હતો, જે થયું હતું તે ત્યાજ્ય એ
દૃષ્ટિથી નહોતો) તેનીસ કરોડ નસીના રાષ્ટ્રનું એક બધારણુ થવું એ
હિંદના ઇતિહાસમા તો અપૂર્વ છે જ, કદાચ જગતમા પણ એમ હોય

વળી, ગધારણુ ધણુ એ દેહવાડને વડીની, રાજ્યમિત્રા અને ક્ષમમાજીનો એન લાગે છે। પણુ એ તો સ્વતંત્ર ચતા દેશને માટે ખરાખરીનો એન હોય છે દેશની જનતામા પડેલા બધા બલામલ દોષદોષ, પૂર્ણપૂર્ણતા અને પક્ષપક્ષી — એ બધાનું વસોલુ મકામ છે રાષ્ટ્રનું સમુદાયન જ દુકમા હશે તો ગરોગર છે દેશમા પડેલી સારાસાર શક્તિઓનો દંસસુરસમામ મચે છે, અને તેમાથી નાનપીત મદવાનુ રહે છે આ મદાપ્રક્રિયા ચાલે — હશે કે આ મદાસત્ર ચાલે તે વખતે તેની રક્ષા કરવા માટે સમધુ સરકાર-નળા જોઈએ, નહીં તો સીરિયામા હમણા જોઈએ છીએ તેવુ ને બીજુ ત્રીજુ કાર્ષનુ કઈ કઈ શકે તે સામે સાચેત રહી ખડે પગે રહેનાર સરકાર ન હોય, તો જાધારણુ રહી જાય મહો કે વસોલુ કથળી જાય

હિંદમા આવા બળો નહોતા એમ નથી જોમ કે, પ્રથમ બળ મુસલમાનોનુ એક કંઠકે દેશના એ ભાગ મરવાતુ સ્વીકારીને એ બળને ખનમ કરવામા આવ્યુ બીજુ બળ અંગ્રેજોએ દૂધ પાઈ ને ઉઠેરેલુ દેશી ભાસાહીતુ ઝેર ગાંધીજીએ દેખાડેલી કુશળ અને દૂર દેશ નીતિએ આ ઝેરને પણુ શમાની લીધુ સરકારથીએ રાજ્યોના મન મનાવી લઈ િંમને સ્વતંત્ર ભારતની માળામા પડેલી લીધા અસ્પૃશ્યતાના સામાજિક ઝેરને પણુ અંગ્રેજોએ ઈ સ ૧૮૩૨ જોટલે વહેલેથી નાતરણ કરવાની પેરવી કરી હતી ગાંધીજીએ આમરણાન્ત ઉપવાચ દ્વારા એને બીચતુ જ ગાંધી દીધુ અને શ્રી આભેડકરને જ જાધારણુ ધણાના કામતા મુખી બનાવી દીધા અને વડી સરકાર કવળ કોમ્પેલી ન કરતા ખરેખર રાષ્ટ્રીય કે સર્વપક્ષીય રચી તે પણુ નાનીસૂતી પાત નથી નીવડી સામ્યવાદી અને સમાજવાદી પક્ષોએ પણુ અમુક સામુ બળ દે કવા હીક હીક પ્રવત્નો ક્યાં ને હજી ચાલુ છે પણુ તે કનળ રાજદારી વિરોધ જેવા રલા છે કોઈ પ્રજાક્રીય મુદ્દો એ પક્ષો પાસે નથી

આ ત્રણ વરસોમા આતરિક સુખાકારી અને સુચવસ્થાના પ્રશ્નો પણુ એવા નહોતા હીકવા અને તરતની આગદ થયેલી પ્રજાની વ્યત

જાતની આશા, આકાંક્ષા અને માગણી-તગાદા પણ એક જાળરી મોટી મુજબલુરૂપ હતા વળી જુદા જુદા વર્ગો પોતપોતાના હિતની ખેચા-ખેચીમા પડી જે કરીણ નિષ્કુરતા ભરેલો દેશદોહી વર્તાવ કરતા રહ્યા, એ પણ એાધુ મળીર ભવસ્થાન નથી અને આ વર્ગો કેવળ આર્થિક જ નહીં, પણ રાજકીય, ધાર્મિક અને સામાજિક પણ છે એ બધામાથી છેવટે પાર ઉતરીને ૨૬ મી જાનેવારીએ આપણે આપણું રાષ્ટ્રીય બધારણ આપણા સમગ્ર હિતને માટે ધડીને ભાવીમા પ્રયાણ કરીએ છીએ, એ ધન્ય ધડીને બસરે, એ શક્ય કરનાર સૌને શ્રદ્ધા-ભક્ષિ આપીએ છીએ ભારતનો જન્મ હો !

૧૩-૧૨-૪૯

૨

સ્વતંત્ર ભારતની ઉપની તારીખ પડી ચાર જ દિવસે એટલી જ યાદગાર મનેહી બીજી તારીખ આવે છે તે ૩૦ મી જાનેવારી આ તારીખ તો એના કરતા વધારે યાદગાર અને પ્રેરક બનશે કેમ કે ૨૬મી જે સ્વતંત્ર બધારણના કલેવરનો જન્મ દિવસ છે, તો ૩૦મી તે કલેવરના આદ્યમતત્ત્વનો યાદગાર દિન મને છે જે શક્તિએ ભારતની આઝાદી પાડી લાવી આપવામાં સૌથી મોટો ફાળો આપ્યો, તેની સર્વોત્તમ શ્રદ્ધા તે દિવસે જન્મને તાદરશ જોવા મળી ભાવી ભારતનો આદર્શ હો છે તે ગાંધીજીએ પોતાની વાણીથી તો વર્ણવ્યો જ હતો, આ દિવસે તેને પૂર્ણ સ્વરૂપે આચરી બતાવ્યો

આપણો આદર્શ સર્વોદય છે અને એનો ઉપાય અત્યંત અત્યંત જે હોય તેને પ્રથમ સભાળવાથી મળી રહે છે પાકિસ્તાનમા દિદુ તેમ દિદમા મુસલમાન આ વખતે અત્યંત હતો, સ્વતંત્ર ભારત તેને બૂઝી ન શકે એ યાદ આપવા ગાંધીજી કુરમાન થયા ભારતના આદર્શને સમ્પૂર્ણ બિન-મગ્દળી રાજ્ય એ શબ્દોમા આજે મુખ્ય છે એનો અર્થ આ કુરમાતી બતાવે છે દિદુ મદાસબા અને તેના વિચારના બીજા કેવાક પ્રાચીન જીવોત્પન્નદો લોકો કહે

છે, આ તો નાસ્તિક રાજ્ય ચર્ચ મધ્ય, તેમને હિંદુ રાજ્ય ખરે અને જીર્ણોદ્ધારાદી હિંદુ રાજ્યકારણોએ વિશેષમા કહે છે કે, ભારતમા હિંદુઓની મહામતી છે, એટલે હિંદુ રાજ જ હોવું જોઈએ આના લોકો હજી રજપૂતોના અને મરાઠાઓના કાળના સાકા હિંદુ ધર્મમાથી જ પ્રેરણા લેતા હાથે કે ઇતિહાસે બતાવ્યું છે કે, હિંદુ ધર્મની એ જીવનદષ્ટિએ જેવડે શુભામી આપી, એ દષ્ટિ એકતાગ્રેરક કે પ્રગતિશીલ નથી તીવડી અને ત્યાર પછી હિંદુ ધર્મના નવસરકરણનો અર્થાત્માન ધુમ શરૂ થયો, જેના પરમૈક પુરુષ ગાંધીજી હતા તેમણે હિંદુ ધર્મની પુરાણ પવિત્ર પ્રાચીન વિશાળતાને પાછી જીવંત કરી, હિંદુ ધર્મ એક સનાતન શક્તિ છે એ પ્રત્યક્ષ જીવનઅનુભવમા દેખાડી આપ્યું આવે હિંદુ ધર્મ કોઈ સમ્રાજ્ય કે મંજહન નથી કોઈ અમુક જ દનમો, કિતાબ કે પ્રવર્તક બંધિતવાળો મર્યાદિત ધર્મ નથી જીવનધર્મનું આ દર્શન પરમ માનવ ધર્મદર્શન છે આ વસ્તુ સનાકાળ યાદ રાખીએ તે સારુ માધીજીએ પોતાની કુરમાનીથી તે ભારતને વારસા રૂપે આપી જે

એટલે ૨૬મી તારીખ અને ૩૦મી તારીખ મને મળીને ફતત ન ભારતનું સ્વરૂપ બતાવે છે સર્વોદય-રાજ એ જ સાચું હિંદુ રાજ છે, એ જ સાચું સેવકુલર પણ છે હિંદુ ધર્મ અને હિંદુ સમાજ પોતાના જ પાપે ક્ષીણતેજ મળ્યો હતો આજે બધા ત્યા ફરી નીકળતો હિંદુ જીર્ણોદ્ધાર આ યુગના ‘મહાન હિંદુ’ના જીવન અને મરણમાથી સમજે કે, આપણા ધર્મનો નક્ષુગ શરૂ થાય છે તેમ કરવાનો અર્થ તેનું જગત-આપી તેજ પ્રગટ કરવાનો યુગ બેસે છે એનો દ્રોહ આત્મદ્રોહ છે

૩

ખધારણસમામા ત્રીજા વાચનનું મમ પૂરું થયે થી આમેડકરે હાથ એક વ્યાખ્યાન કર્યું તેમા એક એન-સ્ટી આપી કે હવે પછી ખધારણનાદી રીતે કાયદેસર સૌએ વર્તવું જોઈશે હિંસક મળાની રીત અને સ્વામ્યદ્ધ અસહકાર, સવિનયભગ વગેરેની રીત પણ ઊંઘી જોઈશે જુના - - - - - આજે જ ૧૯૨૦થી ગાંધીજીને કહેતા હવે

નરા યુગમાં નરા પાકેના સિમરણ ગંધારજીવાદીઓ પણ એમ કહે, તેમાં નવાઈ નથી.

પણ આ વિચારની એક વાત એના જેવી છે કે, ધી. આબેડકરે સત્યાગ્રહ પ્રત્યાદિનો તો અર્થ માનીને આ કડ્યુ દરો દરિગતોના એક નેના તરીકે એમણે પણ કેટલાક સત્યાગ્રહો ને અસહકાર પ્રત્યાદિ ઉપારોના મનુસ્મૃતિ જાળવવાની રીત પણ તે કાળે અગમ્યાવાયેલી આને સત્યાગ્રહ અમલને જો તે કહેતા હોય કે, એને હવે સ્થાન નથી, તો તેમાં વાધો નથી, કેમ કે તે ખરો સત્યાગ્રહ નહોતો.

વળી આજે બૃહમરા, હડતાલ, પ્રત્યાદિ જે પગલુથી ને સત્યાગ્રહી કરીને કામ કાઢી લેવાના ત્રાજાના પ્રકારો હિંદમાં ટપકી પડ્યા છે, તે પણ ત્યાજ્ય છે, કારણ કે તે સત્યાગ્રહ નથી.

પરંતુ ગાંધીજીએ કીધેલી ચીજ તો તેમની એકમાત્ર ને અજુમોલી જીવન-એટ છે તે તેમણે માનવકુળને આપેલો પાઠ છે તેને સ્થાન હતું તો સ્વરાજ આત્મ તેને હવે જેટલું સ્થાન આપીશું, તેટલું તે મુરાજ્ય કે સાચું મા સૂચ્યું સ્વરાજ્ય થશે અને સૌને શાંતિ, સમૃદ્ધિ અને નુખ આપી શકશે સત્યાગ્રહ દ્વારા ભોળાશાહી સનાય થઈ છે, એક વ્યક્તિ પણ સત્યાગ્રહ દ્વારા મહાશક્તિ બની છે, સત્યાગ્રહથી સ્વાતંત્ર્ય તેનું પરમ શસ્ત્ર પામ્યું છે; સત્યને તેના જ જેવું અમોઘ અને પરમ ક્રમાણુકારી એવું શસ્ત્ર સત્યાગ્રહમાંથી લાખ્યું છે. સ્વતંત્ર ભારતમાં એની બધી કોઈ કરી શકે નહીં પણ ખર જોતા બળવાને